

20 JAAR PEILEN IN VLAANDEREN!

De survey 'Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen'

Ann Carton • Jan Pickery • Dries Verlet (red.)

Vlaamse
overheid

STUDIEDIENST
VLAAMSE REGERING

20 jaar peilen in Vlaanderen!

**De survey 'Sociaal-culturele
verschuivingen in Vlaanderen'**

Ann Carton
Jan Pickery
Dries Verlet
(red.)

Samenstelling

Studiedienst Vlaamse Regering
Departement Kanselarij en Bestuur

Verantwoordelijke uitgever

Martin Ruebens
Secretaris-generaal
Boudewijnlaan 30 bus 20 - 1000 Brussel

Redactie

Ann Carton, Jan Pickery & Dries Verlet

Elke auteur is verantwoordelijk voor de inhoud van haar of zijn hoofdstuk.

Review

Agna Smisdom (*Departement Kanselarij en Bestuur*)
Luk Bral, Marc Callens, Guy Pauwels (*Studiedienst Vlaamse Regering*)

Taaladvies

Katleen Maesen & Kristien Spillebeen

Foto kافت

© Wouter Pattyn – www.wouterpattyn.com
De Westhoek, De Panne

Ontwerp kافت

Guy De Smet

Lay-out en druk

Drukkerij Room, Sint-Niklaas

Depotnummer

D/2017/3241/010

ISBN

9789040303838

Bestellen

<http://publicaties.vlaanderen.be>

Downloaden

regionalestatistieken.vlaanderen.be

Delen uit deze uitgave mogen worden verveelvoudigd en openbaar gemaakt indien de auteur van de bijdrage en de titel van deze studie uitdrukkelijk als bron worden vermeld.

Inhoudstafel

Voorwoord	5
1. Achtergrond en valorisatie van 20 jaar SCV-survey	9
<i>Ann Carton, Luk Bral en Jan Pickery</i>	
2. Verenigingen en vrijwilligers: hardnekkige fenomenen	33
<i>Luk Bral en Guy Pauwels</i>	
3. Algemene levenstevredenheid door de tijd heen	57
<i>Dries Verlet, Elsy Verhofstadt, Luc Van Ooteghem en Marc Callens</i>	
4. Impact van het internetgebruik op de mediamarkt	75
<i>Marie-Anne Moreas</i>	
5. Holebi's en holebiseksualiteit steeds ruimer aanvaard	99
<i>Jan Pickery en Jo Noppe</i>	
6. De evolutie van de betrokkenheid bij de katholieke Kerk in Vlaanderen 1996-2015	125
<i>Jaak Billiet</i>	
7. De rol van de interviewers in de SCV-survey	151
<i>Koen Beullens, Geert Loosveldt, Sara Barbier en Jan Pickery</i>	
8. Analyse en sensitiviteitsanalyse van onvolledige gegevens	171
<i>Geert Molenberghs en Trias Rakhmawati</i>	
9. Het surveyklimaat in Vlaanderen: een analyse op basis van de SCV-surveys	195
<i>Sara Barbier, Geert Loosveldt en Ann Carton</i>	
Nabeschuiving	219
Over de auteurs	223

Voorwoord

Sinds 1996 peilt de survey Sociaal-culturele verschuivingen naar waarden, opvattingen, overtuigingen en gedragingen van Vlamingen met betrekking tot maatschappelijke en beleidsrelevante thema's. In die context bevraagt de Studiedienst Vlaamse Regering (SVR) jaarlijks ongeveer 1.500 inwoners. De survey is uitgegroeid tot een belangrijk meetinstrument om de sociaal-culturele omgeving waarin en waarvoor de Vlaamse overheid werkt, jaarlijks af te tasten. De verzamelde gegevens vormen grondstoffen voor beleidsvoorbereiding en -evaluatie en voor wetenschappelijk onderzoek. De resultaten van de bevraging verschijnen in de jaarlijkse uitgave VRIND (Vlaamse Regionale Indicatoren). Korte beschrijvende analyses van de surveygegevens zijn terug te vinden in SVR-St@ts, en meer diepgaande analyses in andere SVR-publicaties. De data kunnen ook interactief bevroegd worden via een app op regionalestatistieken.vlaanderen.be. De verzamelde gegevens staan, na de eerste analyses door SVR, gratis ter beschikking voor wetenschappelijk onderzoek.

Met dit meetinstrument sluit Vlaanderen aan bij al veel langer lopende initiatieven in bijvoorbeeld Nederland en Groot-Brittannië. De jaarlijkse SCV-survey hebben we te danken aan Luk Bral en de toenmalige leidinggevende van de Algemene Planningsdienst. Daarna heeft Josée Lemaître, eerst leidinggevende van de administratie Planning en Statistiek en later van het intern verzelfstandigd agentschap Studiedienst Vlaamse Regering, ook altijd mee gezorgd voor zowel de nodige budgettaire middelen om de survey te organiseren als voor de inhoudelijke beleidsrelevantie van de vragenlijst. Een oprecht woord van dank is dan ook op zijn plaats. Uiteraard hopen we op de steun van onze nieuwe leidinggevende, Martin Ruebens, secretaris-generaal van het Departement Kanselarij en Bestuur, om dit meetinstrument ook in de toekomst te kunnen en te mogen gebruiken. In dit rijtje past nog een woord van dank aan de leden van het wetenschappelijke comité. Op hun rol komen we in het eerste hoofdstuk terug.

Uiteraard is de jaarlijkse organisatie van een dergelijk onderzoek niet mogelijk zonder de inzet van de vele medewerkers die er de voorbije jaren bij betrokken waren: Hendrik Van Geel, Jan Verbelen, Sara De Pelsemaeker en Lars Hegemann. Sinds enkele jaren zetten Tina Vander Molen, Jan Pickery, Nancy Jadoul, met ondersteuning van Guy De Smet, Caroline Temmerman en Karina Van De Velde, elk jaar opnieuw hun beste beentje voor. Bij het ontwerpen van de vragenlijst maken we altijd dankbaar gebruik van de insteek door collega's van de Studiedienst Vlaamse Regering.

Het onderzoek staat of valt ook met de inzet van de externe marktonderzoeksbureaus. Rekening houdend met de wet op de overheidsopdrachten wordt tweejaarlijks een opdracht uitgeschreven voor het veldwerk, de codering en de oplevering van de ruwe databestanden. De marktonderzoeksbureaus zijn op hun beurt afhankelijk van de interviewers die daadwerkelijk het zogenaamde veld ingaan en de data verzamelen. De wijze waarop de interviewers hun rol vervullen, is daarbij van cruciaal belang. Ook al is de steekproef uitgetekend en getrokken volgens de wetenschappelijke standaarden, ook al is de vragenlijst helemaal in orde, en ook al is de programmering in CAPI tot in de puntjes gecontroleerd, daarmee zijn er nog geen data beschikbaar. Interviewers moeten de boer opgaan om de geselecteerde personen te overtuigen om mee te werken. Als ze hun medewerking hebben verkregen, moeten ze de vragen op een correcte manier stellen, eventueel verduidelijken en de antwoorden correct registreren. De job van interviewer vergt heel wat vaardigheden. Tijdens de afgelopen 20 jaargangen hebben we al samengewerkt met zeer veel verschillende interviewers. Het doet ons deugd vast te stellen dat sommige interviewers elk jaar opnieuw meewerken aan de survey. Ook aan alle interviewers een oprecht woord van dank.

Aangezien de SCV-survey in kaart wil brengen wat er reilt en zeilt in onze samenleving, zijn we de collega's van het Rijksregister die elk jaar opnieuw de steekproef en de vele respondenten aanleveren, natuurlijk ook erkentelijk. Zonder respondenten zijn er geen data. Tijdens de voorbije 20 edities varieerde de responsgraad tussen 60% en bijna 73% met een gemiddelde van 65%. Dat betekent dat gemiddeld tijdens elke editie bijna twee op de drie van alle (mogelijk) inzetbare personen uit de getrokken steekproef hebben ingestemd met een interview.

Inmiddels zijn er 20 jaargangen afgerond en wordt het tijd om even terug te blikken op de voorbije edities.

De terugblik gebeurt zowel door een inhoudelijke als door een methodologische bril. Een eerste bijdrage van Ann Carton, Luk Bral en Jan Pickery gaat dieper in op de achtergrond van de SCV-survey en de valorisatie van de resultaten. De vijf volgende bijdragen belichten telkens een ander inhoudelijk thema. Luk Bral en Guy Pauwels onderzoeken of verenigingen en vrijwilligers al dan niet omschreven kunnen worden als hardnekkige fenomenen in Vlaanderen. Dries Verlet, Elsy Verhofstadt, Luc Van Ooteghem en Marc Callens zoomen in op de algemene levenstevredenheid door de tijd heen. Marie-Anne Moreas analyseert de impact van het internetgebruik op de mediamarkt. Jan Pickery en Jo Noppe vragen zich af of holebi's en holebiseksualiteit steeds ruimer aanvaard worden binnen onze samenleving. Jaak Billiet ten slotte kijkt

kritisch naar de evolutie van de betrokkenheid bij de katholieke kerk in Vlaanderen in de periode 1996-2015.

Dit meetinstrument is net als alle andere meetinstrumenten niet vrij van fouten en moet af en toe geijkt worden. In drie methodologische bijdragen wordt de survey op zijn wetenschappelijke merites beoordeeld. Koen Beulens, Geert Loosveldt, Sara Barbier en Jan Pickery beoordelen de impact van de rol van interviewers op de verzamelde data. Geert Molenberghs en Trias Rakhmawati focussen op het fenomeen van onvolledige gegevens en de wijze waarop we daarmee rekening kunnen houden in analyses. In een laatste bijdrage staan Sara Barbier, Geert Loosveldt en Ann Carton stil bij het surveyklimaat in Vlaanderen.

We wensen u alvast een boeiende lectuur.

Ann Carton
Projectleider SCV-survey

20 jaar peilen in Vlaanderen!

Achtergrond en valorisatie van 20 jaar SCV-survey

Ann Carton, Luk Bral en Jan Pickery*

Inleiding

De survey *Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen* (SCV-survey) is sinds 1996 een jaarlijkse survey bij een toevallige steekproef van Nederlandstalige inwoners in het Vlaamse en het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest. De survey peilt naar waarden, opvattingen, overtuigingen en gedragingen van Vlamingen met betrekking tot maatschappelijke en beleidsrelevante thema's. In dit deel nemen we u mee in de ontstaansgeschiedenis van de survey, de veranderingen waaraan de survey onderhevig was en de valorisatie van de resultaten.

1. Omgevingscontext ontstaan SCV-survey

Voor we terugblikken op de beginjaren van de SCV-survey willen we eerst nog even naar de jaren 1960. In die periode maande de singer-songwriter Bob Dylan in zijn lied *The times they are a-changin* politici aan om niet aan de kant te blijven staan. Ze moesten aandacht schenken aan de (snelle) veranderingen in de samenleving, anders zouden ze het deksel op de neus kunnen krijgen. Net in die periode situeert Noll (2002) de geboorte van de *social indicators movement* in de Verenigde Staten. Die beweging is ontstaan als reactie op de eenzijdige meting van 'de' kwaliteit van leven louter op grond van economische indicatoren. Door sociale indicatoren te gebruiken wou men de aandacht vestigen op andere indicatoren die andere facetten in het maatschappelijke leven in kaart brengen (Horn, 1978). Het onderzoek naar sociale indicatoren beschouwt Noll als een tak van de sociale wetenschappen. Met de woorden van Bauer omschrijft die onderzoeker sociale indicatoren als statistieken, statistische reeksen en alle andere vormen van bewijs die ons toelaten vast te stellen waar we staan en waar we naartoe gaan met onze waarden en doelen.

In het zog van die beweging wordt in 1972 in de Verenigde Staten de *General Social Survey* (GSS) boven de doopvont gehouden. Ondertussen verzamelt de GSS al meer dan vier decennia met behulp van persoonlijke interviews data

* ann.carton@kb.vlaanderen.be, luc.bral@kb.vlaanderen.be, jan.pickery@kb.vlaanderen.be

over de Amerikaanse samenleving om trends en veranderingen in houdingen en gedragingen op te volgen en te verklaren. Ook in onze buurlanden vinden we vergelijkbare initiatieven. Onze noorderburen hebben sinds 1975 het jaarlijkse – sinds 1999 tweejaarlijkse – onderzoek *Culturele veranderingen in Nederland*. Het doel van dat onderzoek is het systematisch peilen van meningen onder de Nederlandse bevolking over samenleving en cultuur en nagaan hoe die meningen in de loop van de tijd zijn veranderd. Duitsland sprong in 1980 op de kar met de tweejaarlijkse *Allgemeine Bevölkerungsumfrage der Sozialwissenschaften* en Groot-Brittannië lanceerde in 1983 de jaarlijkse *British social attitudes survey*.

Naast nationale onderzoeken kwamen ook internationale samenwerkingen tot stand. De Europese Commissie initieerde de *Eurobarometer* in 1973. Het jaar 1981 was dan weer het beginjaar van zowel de *European Values Study* als de *World Values Survey*. Het *International Social Survey Programme* volgde in 1984 en de *European Social Survey* in 2002. Die onderzoeken hebben gemeen dat ze aansluiten bij twee belangrijke functies van sociale indicatoren: het monitoren van sociale veranderingen en het meten van het welzijn op individueel en maatschappelijk niveau (Noll, 2002). De data van die onderzoeken worden verwerkt in rapporten die ter beschikking staan van zowel beleidsmensen, onderzoekers, journalisten, het middenveld als van burgers. De rapporten die met een zekere regelmaat gepubliceerd worden, geven inzicht in veranderingen van houdingen, opvattingen en gedragingen van burgers in een bepaald land. Met internationaal onderzoek kunnen trends in een bepaald land ook afgezet worden tegenover die in andere landen. Noll merkt terecht op dat dit type van onderzoek niet zozeer richting geeft aan politici om concrete beleidsprogramma's op te zetten en beleidsmaatregelen uit te tekenen. De focus ligt vooral op de beschrijving en verklaring van sociale trends, de identificatie van relevante verbanden tussen verschillende ontwikkelingen en het onderzoek van de gevolgen van veranderingen in tijdreeksen. In die zin verschaft dergelijk onderzoek meer algemene contextinformatie als achtergrond voor de beleidsontwikkeling. Overheden gebruiken die resultaten om waarden, normen en gedragingen bij de bevolking op te volgen.

Via de *Eurobarometer* worden vanaf de jaren 1970 data via face-to-facebevragingen op het niveau van de lidstaten, dus ook voor België, verzameld. In de jaren 1980 neemt België deel aan de *European Values Study*. Grootschalige, terugkerende surveyonderzoeken naar sociaal-culturele veranderingen met als enige focus België/Vlaanderen vinden op dat moment nog niet plaats. In België was er vanaf de jaren 1960 op institutioneel vlak echter heel wat aan het bewegen. Aangezien die evoluties uiteindelijk het ontstaan van de SCV-survey mee mogelijk hebben gemaakt, willen we kort stilstaan bij enkele mijlpalen.

De vorming van een federale staat startte 45 jaar geleden met de eerste staatshervorming in 1970. Drie cultuurgemeenschappen zagen het levenslicht en de basis voor de oprichting van drie gewesten werd gelegd. De afsluiting van de Sint-Michiels- en Sint-Kwintensakkoorden in het najaar van 1992 betekende een nieuwe en belangrijke fase in de institutionele gedaanteverwisseling van België. Met die vierde staatshervorming, wettelijk beklonken met de grondwetswijziging van 5 mei 1993, werd de Belgische staat voortaan een volwaardige federale staat, samengesteld uit gemeenschappen en gewesten. Het dubbelmandaat waarbij de gekozenen van het nationale Parlement – Kamer en Senaat – automatisch zitting hebben in de wetgevende raden van gewesten en gemeenschappen, werd afgeschaft. De eerste rechtstreekse verkiezingen van de volksvertegenwoordigers voor het Vlaams Parlement vonden plaats in mei 1995. De overheveling van bevoegdheden van het nationale naar het regionale of gemeenschapsniveau ging vanaf de beginjaren 1980 gepaard met de overdracht van nationale ambtenaren. Met de oprichting van het ministerie van de Vlaamse Gemeenschap begin 1983 beschikte de Vlaamse Regering over een ambtelijk apparaat voor de uitvoering van haar beleid. Zo waren binnen Vlaanderen de nodige structuren voorhanden om een eigen beleid voor de overgehevelde bevoegdheden uit te werken, op te volgen, te evalueren en bij te sturen.

In navolging van andere landen werd binnen het ministerie van de Vlaamse Gemeenschap in 1991 ook een Algemene Planningsdienst opgericht (APD). Die dienst kreeg de opdracht om samen met alle diensten van de Vlaamse overheid en voor alle Vlaamse bevoegdheden een reeks indicatoren op te stellen die *'zowel een beeld geven van de veranderingen in de externe omgeving waarin de Vlaamse overheid werkt als van de middelen die de overheid inzet op de onderscheiden domeinen waarop ze actief is, de diensten die ze levert aan de gemeenschap en waar mogelijk de effecten die bekomen worden'* (20 jaar Vrind 1992-2012).

In september 1993 kon de eerste editie van de Vlaamse Regionale Indicatoren, beter bekend als de VRIND, aan de pers worden voorgesteld. Als jaarlijks beleidsrelevant document kan het door de overheid gebruikt worden bij beleidsvoorbereiding en -evaluatie. Het is ook een communicatie-instrument van de overheid naar de publieke opinie met onder meer een verslag van de vastgestelde ontwikkelingen in de samenleving en de wijze waarop de overheid daarop inspeelt.

De eerste edities van VRIND bevatten tal van lacunes in het cijfermateriaal over Vlaanderen en zijn bevolking. Er ontbreken vooral data door de tijd heen over zogenaamde sociaal-culturele waarden, over de participatie in en

de betrokkenheid bij de samenleving. De Vlaamse administratie bleef niet bij de pakken zitten. In een gemengde stuurgroep, bestaande uit medewerkers van de administratie Planning en Statistiek (APS, als opvolger van APD) en professoren uit verschillende Vlaamse universiteiten, werd op zoek gegaan naar een oplossing.¹ De besprekingen mondden begin 1995 uit in een onderzoekopdracht voor de toenmalige KU Brussel. De opzet was om een meetinstrument te ontwikkelen dat op een trendmatige wijze de veranderingen in bepaalde sociaal-culturele waarden, attitudes en gedragingen zou kunnen registreren. De gegevens moesten via een face-to-face-interview van circa één uur verzameld worden. De vragen moesten aansluiten bij zowel de persoonlijke levenssfeer als het maatschappelijke leven van de bevolking (Ackaert & Swyngedouw, 1995).

In de traditie van een gedegen wetenschappelijk onderzoek volgde eerst een literatuurstudie met een stand van zaken in nationaal en internationaal onderzoek naar sociaal-culturele waarden, attitudes en gedragingen. Bij de ontwikkeling van het meetinstrument heeft de Vlaamse administratie in overleg met de stuurgroep uiteindelijk geopteerd voor een globale en systematische benadering in eigen beheer. De term *globaal* duidt aan dat het instrument grote lijnen wil kunnen trekken. Het in kaart brengen van algemene maatschappelijke ontwikkelingen in de opvattingen, houdingen en gedragingen van de Vlamingen staat centraal. De opvolging van specifieke beleidsmaatregelen wordt niet beoogd. Opvolging van bepaalde beleidsdomeinen om algemene patronen bij de bevolking te achterhalen, behoort wel tot de mogelijkheden. De *systematische benadering* heeft als doel tijdreeksen aan te maken om langetermijnontwikkelingen te schetsen en verschuivingen aan het licht te brengen. Door de survey *in eigen beheer* te houden wil de Vlaamse administratie snel kunnen inspelen op specifieke vragen van het overheidsmanagement en wil het beleids- en omgevingsindicatoren ter ondersteuning van het strategische management ontwikkelen (Bral, 1998).

De voorbereidende onderzoeksfase resulteerde in een testvragenlijst met 300 vragen. Na de analyses van de testresultaten en de verdere bespreking van de vragenlijst binnen de stuurgroep konden de onderzoekers eind juli 1995 het meetinstrument *Culturele verschuivingen in Vlaanderen* opleveren. De vragenlijst omvatte in totaal een honderdtal vragen, opgedeeld in 7 rubrieken: achtergrondkenmerken, leefmilieu, tijdsbesteding en vrije tijd, toekomstverwachtingen, mediagebruik, duale maatschappij / sociale uitsluiting en algemene waarden. In het voorjaar van 1996 volgde het eerste veldwerk

¹ Samenstelling eerste stuurgroep: Jaak Billiet (KU Leuven), Marc Elchardus (VUB), Thérèse Jacobs (UAntwerpen), Hilary Page (UGent) en Marc Swyngedouw (KU Brussel).

met de uitbesteding van de dataverzameling aan een extern marktonderzoeksbureau. De survey van de administratie Planning en Statistiek, afgekort als de APS-survey, was een feit. De eerste verwerkte resultaten verschenen in de VRIND-editie van 1996.

2. Van APS-survey naar SCV-survey

Inmiddels zijn we twee decennia verder en heeft ook de jaarlijkse survey veranderingen ondergaan. Het gaat om veranderingen op onderling verbonden maar te onderscheiden vlakken: wetenschappelijke begeleiding², inhoudelijk (globaal en specifiek naar vraagstelling), methodologische en organisatorische inbedding (Carton, 2008).

2.1. Wetenschappelijke begeleiding

De opgerichte stuurgroep nam de rol van wetenschappelijk begeleidingscomité op.³ Het comité werd betrokken bij de inhoud van het contract (kwaliteitscriteria) en de toewijzing van de opdracht voor het veldwerk; de selectie van onderzoeksonderwerpen; het opstellen van delen van de vragenlijst en de voorbereiding van studiedagen met de opmaak van het programma en het congresboek, analyses van de APS-data en de voorstelling van de resultaten. Het comité was samengesteld uit deskundigen inzake surveyonderzoek uit verschillende Vlaamse universiteiten en werd voorgezeten door de coördinator van de APS-survey.

Belangrijk voor zowel de ontwikkeling als de valorisatie van de jaarlijkse survey was het initiatief van de toenmalige Vlaamse minister van Wetenschap en Technologie voor het opzetten van een beleidsgericht wetenschappelijk onderzoeksprogramma vanaf 1997. Dat programma speelde in op de behoefte van de Vlaamse overheid om wetenschappelijk onderzoek te laten uitvoeren ter ondersteuning van het beleid. Een aantal projecten van dat Programma Beleidsgericht Onderzoek (PBO) werden gekoppeld aan de APS-survey en zorgden voor een verrijking ervan. In het kader van het PBO 1997 kreeg de Vakgroep Sociologie van de Vrije Universiteit Brussel de opdracht om een grootschalig tijdsbudgetonderzoek in Vlaanderen uit te voeren. Het veldwerk

² Voor de uitwerking van het deel over de wetenschappelijke begeleiding hebben we gebruikgemaakt van interne voorbereidende nota's en verslagen van de bijeenkomsten van het wetenschappelijke comité.

³ Huidige samenstelling: John Lievens (UGent), Geert Loosveldt (KU Leuven), Geert Molenberghs (UHasselt), Bram Spruyt (VUB), Marc Swyngedouw (KU Leuven/ISPO), Peter Thijssen (UAntwerpen).

van dat onderzoek vond plaats in 1999 en werd om budgettaire redenen gekoppeld aan de APS-survey van dat jaar. Vanaf midden april tot eind oktober werden ruim 1.500 Vlamingen tussen 16 en 75 jaar oud twee keer mondeling geïnterviewd. De respondenten vulden ook gedurende één week een tijdsbestedingsdagboekje in. Het PBO 1998 bood enkele wetenschappers de kans om inhoudelijke thema's uit te diepen. De Vakgroep Bevolkingswetenschappen en Sociaal-Wetenschappelijke Methodologie van de Universiteit Gent onderzocht meetinstrumenten om sociale integratie te bevragen; het Instituut voor Politieke Sociologie en Methodologie van de Katholieke Universiteit Brussel legde zich toe op de uitwerking van een theoretisch kader voor de longitudinale analyse van culturele waarden bij Vlamingen, in het bijzonder ethnocentrisme, sociaal kapitaal en sociaal-economische onzekerheid en zorgde voor een eerste empirische toetsing. De onderzoeksgroep Tempus Omnia Revelat (TOR) van de Vrije Universiteit Brussel ten slotte spitste zich toe op het in kaart brengen van de aard en de oorzaken van de wantrouwige samenleving. De editie 2001 van *Vlaanderen Gepeild!* bevat een neerslag van de onderzoeksbevindingen. Verschillende onderzoekers maakten daarbij gebruik van data die verzameld zijn in het kader van de APS-surveys 1996-2000.

Naast een inhoudelijke verdieping was er binnen het PBO ook ruimte voor methodologische ondersteuning van surveyonderzoek. Een project, uitgevoerd door het Departement Sociologie, afdeling Dataverzameling en Analyse van de KU Leuven, beoogde een kwaliteitsbewaking en -verbetering bij de opmaak van een survey en de uitvoering van het veldwerk. Er werd een onderscheid gemaakt tussen enerzijds een wetenschappelijke en methodologische ondersteuning tijdens het proces van de dataverzameling (voorbereiding en uitvoering) en anderzijds een wetenschappelijke en methodologische evaluatie van de kwaliteit van de verzamelde data (productevaluatie). Concreet omvatte de opdracht de volgende activiteiten: in de voorbereidingsfase adviesverlening over de offertevraag aan de organisatie die het veldwerk uitvoert, de evaluatie van offertes, de steekproefsamenstelling, de opmaak van een gestandaardiseerde vragenlijst met conceptualisering en operationalisering van de vraagstelling en de codering van open en gesloten vragen; opleiding van interviewers; supervisie bij het testen van de vragenlijst en het eigenlijke veldwerk; kwaliteitscontrole op de verzamelde data, datacleaning en analyse van de datakwaliteit. Die activiteiten waren gekoppeld aan de jaarlijkse survey *Culturele verschuivingen in Vlaanderen*, meer bepaald aan de jaargangen 2000 en 2001. Tot het project behoorde ook het toegankelijk maken van de APS-databestanden voor een ruimer publiek.

Vanaf de jaren 2000 trad een wijziging op in de wetenschappelijke begeleiding. De vernieuwde aanpak was gestoeld op vier basisprincipes. Een eerste

principe betrof het duidelijker positioneren van de APS-survey als een instrument voor de algemene omgevingsanalyse van het Vlaamse overheidsbeleid, de beleidsvoorbereiding en -evaluatie. Dat leidde tot een striktere bewaking van de beleidsrelevantie van de inhoud van de survey. Het bevragen van bepaalde thema's met een vaste frequentie met het oog op longitudinaal onderzoek was een tweede principe. Het derde had te maken met de opbouw van methodologische kennis inzake surveyonderzoek en van analysecapaciteit binnen de administratie na de beëindiging van de projecten binnen het PBO. Ten slotte kreeg APS door de reorganisatie van het ministerie van de Vlaamse Gemeenschap een nieuwe wending. APS groeide uit tot een kenniscentrum inzake surveyonderzoek en strategisch informatiemanagement.

Die wijziging impliceerde een grotere betrokkenheid van alle ministers en hun diensten bij het bepalen van de te onderzoeken thema's en dimensies en de grondige analyse van de resultaten. Het idee was om te werken met enerzijds een vast methodologisch begeleidingscomité en anderzijds thematische werkgroepen die ad hoc worden samengesteld (zie verder).

De adviserende opdracht van het vaste comité had betrekking op zowel het globale concept en het meerjarenprogramma voor de te bevragen onderzoeksubjecten en dimensies in de jaarlijkse survey naar waarden, houdingen en gedragingen van Vlamingen tegenover beleidsthema's en maatschappelijk relevante thema's, als op de kwaliteitsstandaarden bij surveyonderzoek in opdracht van de Vlaamse overheid, als op het afstemmen van te bevragen thema's op internationale onderzoeken en Vlaamse onderzoeksprogramma's. Bij de samenstelling van het vernieuwde comité lag de nadruk op deskundigheid inzake methoden voor sociologisch onderzoek en in het bijzonder voor surveyonderzoek, met een vertegenwoordiging vanuit elke Vlaamse universiteit. Het werd voorgezeten door de leidend ambtenaar van APS. De vertegenwoordiger van het kabinet van de minister, bevoegd voor de planning en de statistiek, bewaakte mee de beleidsrelevantie en vervulde een brugfunctie ten overstaan van andere kabinetten.

Het vaste comité was intensief betrokken bij de APS-surveys vanaf 2001 en kwam in de beginjaren meermaals per jaar samen. Naarmate zowel de methodologische als de domeinhoudelijke expertise binnen de administratie werd uitgebouwd, verminderde de betrokkenheid. Wellicht zal het afbouwen van de formule van het tweejaarlijkse colloquium Vlaanderen Gepeild! met congresboek daarbij ook een rol gespeeld hebben (zie verder). De wetenschappelijke leden van het comité bleven en blijven evenwel nog altijd hun adviserende rol vervullen. Ze geven onder meer methodologisch advies bij de overstap naar een nieuw steekproefdesign, bij de nieuwe aanpak voor de be-

rekening van gewichten, bij de verfijning van de technische specificaties van het bestek, bij de beoordeling van de offertes van de externe marktonderzoeksbureaus, bij het suggereren en uitwerken van bepaalde vraagmodules en het geven van feedback op ontwerpvragelijsten. De leden en hun onderzoekers blijven de data door de jaren heen opvragen en analyseren. Dat is ook een teken van betrokkenheid bij de jaarlijkse survey in Vlaanderen. Dit boek is daar ook een bewijs van.

2.2. Inhoudelijke accentverschuivingen

Bij de inhoudelijke veranderingen kunnen grosso modo twee periodes onderscheiden worden. Een eerste periode valt samen met de surveys van 1996 tot en met 2000. Met als inspiratiebronnen de Eurobarometer en de Nederlandse en Britse onderzoeken naar sociaal-culturele veranderingen werd ook het APS-onderzoeksinstrument opgevat als een multicliëntsysteem dat bestaat uit een jaarlijks vast en een variabel gedeelte (Bral, 1998). In het vaste gedeelte komen vragen aan bod die peilen naar het algemeen welbevinden van de burger, politieke houdingen en gedragingen van de bevolking, de rol van de overheid en de verwachtingen van de overheid, de houding tegenover arbeid en vrije tijd. Uiteraard is er ook in ruimte voor achtergrondkenmerken, zoals geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, gezinssituatie, arbeidssituatie en vrijetijdsbesteding, voorzien. Het variabele gedeelte maakt plaats voor houdingen en gedragingen met betrekking tot een aantal specifieke beleidsthema's. De eerste survey in 1996 ging in op het leefmilieuvraagstuk en de dualisering van de samenleving. In de daaropvolgende jaren lag de focus op diverse thema's: houdingen tegenover technologische ontwikkelingen en het draagvlak voor een overheidsoptreden inzake ruimtelijke ordening en mobiliteit (1997); het leesgedrag, de houding tegenover migranten, moreel normbesef, de mening en kennis over politieke partijen en de kennis over de Vlaamse en federale instellingen (1998); het verplaatsingsgedrag tussen woning en werk of school, de opvang van (klein)kinderen, vrije tijd en hobby's, en het gebruik van nieuwe communicatiemiddelen (1999); leefmilieu en levenslang leren (2000). De survey van 1999 was bovendien gekoppeld aan een onderzoek over de tijdsbesteding (Glorieux e.a., 2000, 2001).

De evolutie naar een driedelige structuur vanaf de editie van 2001 luidt een tweede periode in. Naast een vast en variabel gedeelte wordt ook in een gedeelte voorzien met vragen die twee- tot driejaarlijks aan bod komen. Die koerswijziging vond plaats in overleg met het toenmalige kabinet van de voogdijminister en is grondig besproken binnen het wetenschappelijk begeleidingscomité. De APS-survey moest zich uitdrukkelijker dan voorheen oriënteren op de informatiebehoeften van de Vlaamse overheid. Er moest een

programmatie opgesteld worden over te bevragen items en de periodiciteit van de bevraging ervan voor de resterende duur van de legislatuur (2004). De survey blijft zich toespitsen op de studie van waarden, houdingen en gedragingen. Alleen domeinoverschrijdende thema's kunnen worden opgenomen. Meer specifieke thema's horen thuis in sectorale surveys. De maximumduur van de survey wordt 75 minuten. Na overleg kunnen de respondenten een aanvullende schriftelijke vragenlijst krijgen, op voorwaarde dat de vragen een hoge beleidsrelevantie hebben en het thema domeinoverschrijdend is.

Het *vaste jaarlijkse gedeelte* (30 minuten) bevat de sociaaldemografische variabelen en een selectie van verklarende attitude- en gedragsvariabelen over houdingen tegenover arbeid en vrije tijd (arbeidstevredenheid, vrijetijdsbeleving) en sociale integratie (lidmaatschap van verenigingen, alledaagse individugeoriënteerde sociale relaties). In het *gedeelte met periodieke attitude- en gedragsvariabelen* (30 minuten, om de twee tot drie jaar) komen enerzijds vragen over het algemeen welbevinden van de burger aan bod, zoals perceptie van de eigen situatie, levenstevredenheid, toekomstverwachtingen op diverse terreinen, aanvoelen van maatschappelijke problemen, en anderzijds politieke houdingen, zoals politieke en maatschappelijke betrokkenheid en vertrouwen in de instellingen. Het *jaarlijkse variabele ad-hocgedeelte* (15 minuten) laat toe te focussen op het draagvlak en houdingen en gedragingen tegenover actuele beleidsthema's.

De bepaling van de variabele thema's werd voorbehouden voor een interkabinettenwerkgroep. De thema's werden uitgewerkt door een ad-hocexpertengroep. Die werkgroepen, onder voorzitterschap van de projectleider van de survey, hadden een gemengde samenstelling met vertegenwoordigers van de betrokken kabinetten en ambtenaren uit de bevoegde administraties of Vlaamse openbare instellingen met bijzondere kennis over het te bevragen beleidsveld, te bevragen aspecten of dimensies. Verder zitten er ook vertegenwoordigers in vanuit de wetenschappelijke wereld met een bijzondere kennis over het te bevragen thema en vertegenwoordigers van APS. Hun opdracht bestond erin om goed te definiëren welke maatschappelijke of beleidsrelevante aspecten gemeten moeten worden met de survey, om de onderzoeksvragen te formuleren, om zo mogelijk meetinstrumenten aan te reiken, om het onderzoeksobject te documenteren met alle beschikbare studies en beleidsdocumenten en om feedback te geven op de voorgestelde vraagstelling. Na de editie van 2004 werd de betrokkenheid van een interkabinettenwerkgroep bij de bepaling van de variabele thema's afgebouwd. Het werken met ad-hocexpertengroepen bleef behouden, waarbij naargelang van het thema de domeinverantwoordelijken en de inhoudelijke experts van de administratie een prominentere rol opnamen.

De praktijk door de jaren heen wees uit dat een al te strakke keuze voor een drieledige inhoudelijke structuur niet altijd houdbaar en wenselijk was. Het wetenschappelijk comité wees (herhaaldelijk) op de noodzaak om te werken met clusters van verklarende variabelen die het best in dezelfde periode kunnen worden bevraagd. De timing voor het bevragen van die clusters hangt samen met ad-hocthema's die in een bepaald jaar uitvoeriger worden bevraagd. De uitwerking van de vragenlijst was elk jaar opnieuw een evenwichtsoefening tussen de informatiebehoefte van het veld (bijvoorbeeld jaarlijks opvolgen van bepaalde reeksen in VRIND; aanboren van nieuwe beleidsrelevante thema's) en de verklaringskracht voor bepaalde theoretische concepten vanuit de meer wetenschappelijke onderzoekswereld. Met een gemiddelde maximale duur van 75 minuten kon niet altijd aan alle wensen tegemoetgekomen worden. Het was elk jaar opnieuw zorgvuldig wikken en wegen. Die aanpak toont echter ook de flexibiliteit van het meetinstrument aan om in te spelen op nieuwe informatiebehoefte vanuit verschillende beleidsdomeinen. We zetten ter afronding van dit deel de voornaamste accentverschuivingen bij de opbouw van de vragenlijst door de jaren heen nog even bondig op een rij.

Vanaf 2002 wordt Vlaanderen als regio aanvaard binnen *het International Social Survey Programme* (ISSP). ISSP is een jaarlijks programma van crossnationale samenwerking. Het brengt bestaande sociaalwetenschappelijke projecten samen en voegt een internationaal perspectief toe aan afzonderlijke nationale studies. De onderwerpen worden gekozen op basis van het belang ervan voor sociaal-maatschappelijk onderzoek. Inmiddels zijn sommige modules in enkele landen al aan hun vijfde editie toe. Vlaanderen heeft, vanwege de kostprijs, ervoor geopteerd om de jaarlijkse ISSP-modules te koppelen aan de jaarlijkse SCV-survey.⁴ De ISSP-vragen worden gebundeld in een schriftelijke vragenlijst die de interviewer op het einde van het mondelinge interview aan de respondent geeft. De respondent wordt geacht de vragenlijst in te vullen en terug te sturen naar de Vlaamse administratie. De Vlaamse administratie zorgt voor de opvolging van die drop-off, de input van de gegevens en de koppeling met de data uit het mondelinge gedeelte. Vanwege de politieke gevoeligheid is in de beginperiode (2003) de ISSP-module over nationale identiteit overgeslagen. Afhankelijk van het thema van de ISSP-module zijn door de jaren heen soms extra vragen in zowel het mondelinge als het schriftelijke gedeelte opgenomen. Ook aan de achtergrondvariabelen werd gesleuteld om zo beter aan te sluiten bij de gewenste standaarden van ISSP.

Vanaf 2012 is de SCV-survey niet langer gekoppeld aan een ISSP-vragenlijst. Samen met de Waalse collega's van het IWEPS (*L'Institut Wallon de l'Evaluation*,

⁴ Een dergelijke koppeling in het Franstalige landsgedeelte was niet mogelijk. Het onderzoek *Identités et capital social en Wallonie* bestaat er sinds 2003, maar die bevraging vindt niet jaarlijks plaats. Meer informatie is opgenomen op <http://www.iweps.be/barometre-social>.

de la Prospective et de la Statistique) organiseert de Studiedienst Vlaamse Regering van het huidige Departement Kanselarij en Bestuur een tweejaarlijkse bevraging met telkens twee ISSP-modules.

De omvorming van de administratie Planning en Statistiek tot het intern zelfstandig agentschap Studiedienst van de Vlaamse Regering leidde vanaf de editie 2006 tot een naamswijziging: de APS-survey vervelde tot de survey Sociaal-Culturele Verschuivingen in Vlaanderen, of kortweg SCV-survey. De reorganisatie betekende ook een uitbreiding met onderzoekers van het ontbonden Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudieën (CBGS), wat op zijn beurt een impact had op de vragenlijst. Verschillende ad-hocmodules werden door ex-CBGS-onderzoekers uitgewerkt, zoals de modules over pensioenproblematiek, kindwens, mantelzorg, gezinnen in verandering, werksituatie in het verleden, heden en toekomst. Vanuit het academische milieu kwamen vragen om modules op te nemen over privacy, geven van tijd, geld en goederen aan anderen en subjectief welzijn. Tijdens de surveyjaren van de Stadsmonitor in de dertien Vlaamse centrumsteden werden in de SCV-edities van 2008, 2011 en 2014 vergelijkbare vragen als in de survey Stadsmonitor opgenomen. Op die manier konden de resultaten met betrekking tot onder meer woonsituatie, woonomgeving en woonkwaliteit in de centrumsteden afgezet worden tegenover die van Vlaanderen als regio. Op verzoek van de Vlaamse Gemeenschapscommissie is in 2009 een Brusselmodule over de houding van de Vlamingen ten opzichte van Brussel opgenomen. Naar aanleiding van het toenmalige Pact van Vilvoorde, later Pact 2020, zijn vanaf 2005 vragen over verschillende kansengroepen opgenomen. De focus ligt op vragen over houdingen tegenover en contacten met de kansengroepen personen met een handicap, holebi's en personen van vreemde herkomst. Daarnaast werd ook een vragenbatterij over de rol van mannen en vrouwen in de privé- en publieke sfeer opgenomen. In het kader van de uitwerking van een discriminatie-indicator voor de vier onderscheiden doelgroepen in het Vlaamse gelijkekansenbeleid (vreemdelingen, personen met een handicap, holebi's en gender) wordt nu tweejaarlijks aandacht besteed aan die kansengroepen. Naar een voorbeeld van het Nederlands Sociaal-Cultureel Planbureau zijn in de edities van 2012 tot en met 2015 extra vragen opgenomen om een leefbaarheidsindex te ontwikkelen.

De evoluties tonen aan dat waakzaamheid geboden blijft om de vragenlijst in het algemeen en de ad-hocmodules in het bijzonder onder controle te houden en de beleidsrelevantie ervan te blijven toetsen. Op die manier wordt voorkomen dat de SCV-survey een verzoekprogramma wordt, waarin geen enkel thema in de diepte wordt uitgewerkt. Ook de kwaliteit van de vragen moet wetenschappelijk aanvaardbaar zijn. Nieuwe modules en nieuwe vragen worden bij voorkeur geduid in een conceptnota met informatie over het achterliggende concept, de validiteit van vragen, itembatterijen en de

analyse mogelijkheden achteraf. Vanaf de editie van 2011 is er weer duidelijk voor geopteerd om de inhoud van de vragenlijst af te stemmen op de informatiebehoefte van de Vlaamse overheid met betrekking tot monitoring van het algemene Vlaamse overheidsbeleid (VRIND, Pact 2020, andere horizontale monitors) en om informatie te leveren voor het SVR-onderzoeksprogramma. Tabel 1 geeft een overzicht van de aangesneden thema's vanaf 2001 tot en met 2015.

Tabel 1. Overzicht ad-hocthema's in SCV-surveys 2001-2015

2001	innovatie en nieuwe technologie, bijkomende opleiding sociale uitsluiting en solidariteit, ISSP 2002 <i>Family and Changing Gender Roles</i>
2002	
2003	ICT, bijkomende opleiding ruimtelijke ordening, stedelijk beleid, wonen, percepties met betrekking tot inclusie van personen met een handicap, ISSP 2004
2004	<i>Citizenship</i>
2005	ICT, leefmilieu, ISSP 2005 <i>Work Orientations</i> gelijke kansen (onder andere de rol van mannen en vrouwen, ho-
2006	moseksualiteit), politiek deel, ISSP 2006 <i>Role of Government</i> levenslang leren, internet, politiek en overheid, privacy, ISSP 2007
2007	<i>Leisure Time and Sports</i> pensioenen, houding beeldvorming migranten, houding contact
2008	personen met een handicap, lokaal beleid, ISSP 2008 <i>Religion</i> Brusselmodule, geven van tijd, geld en goederen aan anderen,
2009	werksituatie verleden, heden, toekomst, ISSP 2009 <i>Social Inequality</i>
2010	leefmilieu, mediageletterdheid, kindwens, ISSP 2010 <i>Environment</i> informele zorg/mantelzorg, wonen, woonomgeving, leefsituatie-in-
2011	dex, ISSP 2011 <i>Health & Healthcare</i> gendergelijkheid, contact en houding tegenover personen met een
2012	handicap, slagkrachtige overheid, leefbaarheidsindex - drop-off <i>gezinnen in verandering</i>
2013	leefmilieu, nieuwe technologieën, contact met en houding tegen- over holebi's, leefbaarheidsindex, algemeen welzijn
2014	kindwens, mantelzorg, contact met en houding tegenover per- sonen met een handicap, opvattingen over de rol van mannen en
2015	vrouwen, nieuwe technologieën, leefbaarheidsindex nieuwe technologieën, cyberveiligheid, contact met en houding tegenover personen van buitenlandse herkomst, contact met en

2.3. 20 jaar dezelfde vragen stellen, maar toch niet helemaal ...

Ondanks de inhoudelijke accentverschuivingen kwamen veel thema's vaak terug door de jaren heen. Om longitudinale vergelijkingen mogelijk te maken, werden daarbij in de regel dezelfde vragen gesteld. Heel wat vragen uit de survey van 1996 komen letterlijk terug in een van de laatste jaargangen. Maar als de wereld verandert, kan de vragenlijst niet helemaal achterblijven. De verschillende vragenlijsten van de SCV-surveys van de afgelopen 20 jaar documenteren zo een aantal technologische en maatschappelijke evoluties in Vlaanderen.

Een voor de hand liggende illustratie vinden we in het vragenblok *Media en ICT*, dat periodiek terugkeert. Die rubriek werd een eerste keer opgenomen in de survey van 1997. De respondent kreeg een lijstje met acht toestellen, waarvoor hij moest aangeven of hij er al dan niet thuis over beschikt: pc, cd-rom drive, internet, gsm, video, modemaansluiting, teletekstaansluiting en fax. Naar de aanwezigheid van een fax en een teletekstaansluiting werd sindsdien nooit meer gepeild ... De vragen over pc, gsm en internetaansluiting kwamen wel vaak terug, maar niet altijd in dezelfde vorm. Zo werd er bij de computer een aantal keren een onderscheid gemaakt tussen een desktop en een laptop en kwamen er later het netbook en de tablet bij. De gsm werd eerst een 'gsm of een smartphone'. Later werd er eerst naar een smartphone gevraagd en daarna naar een 'andere mobiele telefoon of gsm'. Bij de (oudere) gsm's werd in de beginjaren van deze eeuw nog gepeild naar een 'WAP-toestel'. Bijna 40% van de Vlamingen beweerde toen te weten wat het was. Zou dat nu nog zoveel zijn? De introductie van nieuwe technologie (UMTS) maakte dat Wireless Application Protocol immers totaal overbodig (en onbekend). Nu vragen naar het bezit van een mobiele internetverbinding via WAP (of GPRS) zoals in 2005 zou dus niet alleen zinloos zijn, maar de grote meerderheid van de respondenten zou waarschijnlijk ook niet weten waar het over gaat. Internetaansluitingen werden eerst algemeen bevraagd, nadien werd soms 'breedbandinternet' bevraagd en soms ook vier verschillende mogelijke aansluitingen (telefoon, kabel, ISDN en ADSL). Telefoon en ISDN verdwenen om evidente redenen weer uit het lijstje na 2003; ADSL werd 'ADSL, VDSL of een andere DSL-verbinding'. De laatste jaren wordt de aard van de verbinding echter niet meer bevraagd. Dat lijkt ondertussen louter relevant voor de concurrentiestrijd tussen Telenet en Proximus en niet binnen een algemene sociaal-culturele survey. Ook houdingen tegenover internet werden af en toe bevraagd. De stelling 'Internet is een rage, die van voorbijgaande aard is' werd wel niet meer aangeboden sinds 1997 ... (Volgens de survey van dat jaar ging meer dan 16% van de Vlamingen (helemaal) akkoord met die stelling.)

Niet alleen de nieuwe media maakten aanpassingen van de vragen noodzakelijk. In het lijstje kranten waarvan de lectuur bevestigd werd, stond in 1997 nog Het Volk. Bij de favoriete tv-zenders werd in 1998 nog gepeild naar MTV-kijkgedrag. Hoeveel Vlamingen zouden ervan op de hoogte zijn dat die zender nog altijd in het aanbod van Telenet en Proximus zit? Bij de andere zenders vallen vooral de naamswijzigingen op. TV1, Ka2, VT4 kregen ondertussen allemaal een andere naam, sommige meer dan eens. En van de lijst tijdschriften die in 1999 bevestigd werd, zijn er veel verdwenen: TV7, Blik, Privé, PC Format, Robbedoes ... Hoe krijg je in 2016 trouwens een volledig zicht op de lectuur van een tijdschrift of een krant? Eind jaren 1990 volstond waarschijnlijk nog de eenvoudige vraag naar het al dan niet lezen van een krant met een eventuele frequentie. In 2015 werd er gevraagd naar de aanwezigheid van een papieren krant in huis, het volgen van nieuwssites, en naar het lezen van een aangekocht digitaal dagblad of van digitale dagbladartikels (met als extra instructie: 'het gaat hier niet over de gratis krantenwebsites, maar digitale abonnementen horen er wel bij').

De realiteit werd ingewikkelder en de vragen moe(s)ten volgen. Dat geldt ook voor andere thema's, zelfs voor zaken die eenduidig lijken, zoals opleidingsniveaus. Hoger onderwijs werd in de beginjaren van de survey opgedeeld in niet-universitair onderwijs en universitair onderwijs. Na de bamahervorming kwamen er professionele bachelors, academische bachelors, professionele en academische masters bij en ook banaba's en manama's ...

Dat vragen zelden of nooit eenvoudiger werden is natuurlijk ook een gevolg van het belang dat iedere onderzoeker aan zijn eigen thema hecht. Zo vonden we in het begin één vraag naar het aantal kinderen voldoende ('aangenomen en stiefkinderen inbegrepen'). Nu worden biologische kinderen en adoptiekinderen, stiefkinderen of pleegkinderen afzonderlijk bevestigd. We vragen ondertussen ook van alle gezinsleden het geslacht en de geboortedatum en voor sommige surveyjaargangen weten we nu niet alleen of de respondent wettelijk gescheiden is, maar ook of hij ongehuwd samengewoond heeft. Dat laatste sluit uiteraard ook aan bij de wettelijke en maatschappelijke evolutie op dit vlak.

Een andere maatschappelijke evolutie is de algemenere aanvaarding van homo- en biseksualiteit. Die aanvaarding wordt sinds 2006 periodiek gemonitord met een reeks items. In dat jaar en in enkele vervolgjaren werd ook de eigen seksuele geardeheid van de respondent bevestigd. Eind 1996 was een overheidssurvey daar nog niet aan toe. Vóór 2006 kwamen wel al af en toe bepaalde aspecten van de houding tegenover holebi's aan bod. Zo werd in 2002 (en later in 2005 en 2009) gevraagd om acht potentiële burens te rangschikken naar voorkeur. In de te rangschikken lijst stond een lesbisch of ho-

mokoppel naast onder andere een Marokkaans of Turks gezin, een gezin dat van het OCMW leeft en een gezin met veel kinderen ... In 2002 werd gevraagd hoe belangrijk de respondent het vond dat een rechtvaardige samenleving sociale discriminatie ten aanzien van personen met een andere seksuele geaardheid uit de wereld helpt en hoe sociaal uitgesloten hij homoseksuelen vindt. Maar een uitgebreide monitoring van de attitudes tegenover holebi's en holebiseksualiteit kwam er dus pas in 2006. Het duurde nog twee jaar langer voor we de vraag stelden naar het geslacht van de eventuele partner van de respondent. Die vraagverschillen illustreren een evolutie die waarschijnlijk nog niet direct zal stoppen. In 2015 werd voor de eerste keer gepeild naar de houding tegenover transgenders.

Maatschappelijke veranderingen kunnen vragen ook overbodig maken of de relevantie ervan doen verdwijnen. Het lidmaatschap van verenigingen wordt in de SCV-survey bevraagd door een lijst met verenigingen aan de respondent voor te leggen en telkens te vragen of hij geen lid, vroeger lid, passief lid, actief lid of bestuurslid is. Die lijst van verenigingen is stabiel gebleven door de jaren heen, maar in het begin van deze eeuw werd er eenmalig 'de Witte Comités' in opgenomen. De survey bevat voor verschillende jaargangen ook een lijst met 22 maatschappelijke problemen, waarvan aan de respondent gevraagd wordt de drie belangrijkste te selecteren. Die lijst is sinds 1997 onveranderd gebleven. Vanuit het vergelijkbaarheidsoogpunt is dat wenselijk en begrijpelijk. Als we nu zo'n lijst zouden opstellen, zouden aids of euthanasie er dan nog deel van uitmaken? Radicalisering, wat er niet tussen staat, zou nu ongetwijfeld een hoge score krijgen bij veel Vlamingen.

De evolutie naar een multiculturele samenleving in Vlaanderen vormt een specifieke uitdaging voor de SCV-survey. Door de jaren heen werd regelmatig gepeild naar de houding tegenover migranten. Maar als de samenleving (en de populatie van de survey) steeds diverser wordt, moeten de vragen op dat vlak ook evolueren. In lijn met het migrantenonderzoek van de vorige eeuw werd de houding tegenover migranten traditioneel gemeten met een dertiental items. In 2004 gaven we nog de instructie dat 'we onder migranten vooral Turken en Marokkanen verstaan'. Die verduidelijking hebben we ondertussen laten vallen, nieuwkomers zijn immers van uiteenlopende origines. Ook een aantal items zijn gesneuveld. Is het mogelijk om respondenten nog een stelling als 'Moslims vormen een bedreiging voor onze cultuur en gebruiken' te laten beoordelen, als heel wat van die respondenten zelf moslim zijn? De laatste jaren werd het aantal items beperkt tot een viertal. Dat was geen zelfcensuur, maar een keuze voor items die iedereen, ook leden van minderheidsgroepen, kan beantwoorden. Een minder genuanceerd beeld van de houding tegenover migratie in al haar facetten is in dit geval de prijs die we ervoor betalen.

Inspelen op veranderingen in de maatschappij met aandacht voor resultaten die door de tijd heen vergeleken kunnen worden, blijft een evenwichtsoefening. Het is wel een expliciete doelstelling van de SCV-survey. De samenwerking met de academische wereld, die meer mogelijkheden heeft om nieuwe vraagmodules uit te testen, moet daarbij helpen.

2.4. Methodologische veranderingen

Methodologisch is de meest opvallende verandering de wijziging van de populatie in verschillende stappen. Die wijziging was een bewuste keuze om een stem te geven aan de steeds ouder wordende bevolking en aan het grotere aandeel van personen met een vreemde herkomst. Tot 1999 werden mensen ouder dan 75 niet bevestigd. In 2000 werd de maximumleeftijd opgetrokken tot 85 jaar en in 2009 werd de bovengrens zelfs volledig losgelaten. Vanaf 2009 werden ook niet-Belgen opgenomen in de steekproef. Voordien was de Belgische nationaliteit een voorwaarde om deel te nemen.

Na enkele surveyjaren is een belangrijke wijziging doorgevoerd in het steekproefdesign. Het steekproefplan voor de surveys 1996-2003 werd opgemaakt door de afdeling Dataverzameling en Analyse (Departement Sociologie, KU Leuven). Het plan voorzag in een selectie van gemeenten en sets per gemeente, proportioneel voor de vijf Vlaamse provincies en met een afzonderlijk steekproefplan voor het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest. Tot 2003 werd non-responsvervanging (*non-response substitution*) toegepast. Personen die niet geïnterviewd konden worden, werden vervangen door een andere inwoner van de gemeente met een vergelijkbare leeftijd. Om aan te sluiten bij de internationale standaardpraktijk werd vanaf 2004 beslist niet langer te werken met vervangadressen. Sindsdien wordt er één bestand getrokken, dat de interviewers uitputtend benaderen. Er wordt geprobeerd om een interview af te nemen bij iedere persoon die deel uitmaakt van de steekproef. Om vertekening als gevolg van lagere respons in enkele regio's (bijvoorbeeld grote steden) zo veel mogelijk tegen te gaan, wordt het aantal geselecteerde personen per sector variabel bepaald op basis van de responscijfers van voorgaande jaren (zie Pickery & Carton, 2008). In de meeste postsectoren worden vijftien personen geselecteerd (met het oog op het bereiken van tien respondenten). In sommige sectoren kunnen dat er meer zijn, in andere minder. Dat wordt differentiële oversampling genoemd. De keuze voor die procedure wordt mee ondersteund door de vaststelling dat sommige bevestigde variabelen samenhangen met verstedelijking (bijvoorbeeld mobiliteitsgedrag en houding tegenover vreemdelingen). Bovendien is de differentiële oversampling beperkt. Er wordt weinig afgeweken van het algemeen vooropgezette aantal, zodat de

impact op de varianties klein is. Een gevolg van die procedure is dat bij het steekproefdesign niet alle personen evenveel kans hebben om geselecteerd te worden.

De wijziging in het steekproefdesign heeft uiteindelijk gezorgd voor een nieuwe berekening van de gewichten. Tot de SCV-survey van 2009 werden uitsluitend poststratificatiegewichten ter beschikking gesteld. Vanaf 2010 wordt een complexere weging in drie stappen toegepast (Pickery, 2010). In een eerste stap worden de designgewichten berekend. Het designgewicht corrigeert voor de oversamplingfactor, die gelijk is aan het aantal geselecteerde personen in een bepaalde cluster (postsector), gedeeld door het gemiddelde aantal geselecteerde personen per cluster. Na de toepassing van het designgewicht is het gewogen aantal respondenten voor alle postcodes hetzelfde (tenzij er meer dan één cluster getrokken is in die postcode). Op basis van beschikbare informatie uit het Rijksregister (geslacht, leeftijd, burgerlijke staat, nationaliteit, ruimtelijkestructuurcategorie) en de ingevulde contactbladen door de interviewers (type woning) voorziet de tweede stap in de compensatie voor non-respons. In een derde en laatste stap wordt de gerealiseerde steekproef gelijkvormig gemaakt aan de verdeling van enkele variabelen in de populatie: de verdeling Vlaams Gewest/Brussels Hoofdstedelijk Gewest naar opleidingsniveau en geslacht (alleen voor Vlaams Gewest).

Er zijn dus wel wat veranderingen geweest, maar toch is de SCV-survey een *baken van stabiliteit*. Vanaf 1996 werden 1.500 enquêtes als streefdoel vooropgesteld. Die beoogde steekproefomvang is altijd dezelfde gebleven, ook al werd er gesleuteld aan de strategieën om dat aantal te behalen (zie bijdrage over het surveyklimaat van Barbier e.a., 2015). Een pluspunt was alvast dat individuele adresgegevens, om contact op te nemen met de respondenten, door de jaren heen altijd verkregen konden worden bij het Rijksregister (zie verder). De interviews werden ook altijd thuis bij de respondent afgenomen door een interviewer. In de periode 1996-2002 werden alle surveys met pen en papier ingevuld, behalve in 1998. Vanaf 2003 schakelde de methode van dataverzameling voor het mondelinge gedeelte om naar computerondersteund interviewen (CAPI). Vanaf het surveyjaar 2000 moesten de interviewers elke contactpoging nauwkeurig registreren op een contactblad, ongeacht of de respondent meewerkt, niet wil of niet kan meewerken. Om praktische redenen vullen interviewers een papieren versie in, maar na elke werkdag voeren ze de gegevens in en sturen ze door. Alleen als de interviewers die werkwijze nauwkeurig volgen, is een reële stand van de dagelijkse vooruitgang van het veldwerk mogelijk. De geregistreerde informatie is ook nuttig bij de berekening van gewichten en het in kaart brengen van het algemene surveyklimaat in Vlaanderen.

Dankzij een PBO-project (zie hierboven) is de kwaliteit van de survey naar een hoger niveau getild (Billiet, 2007; Loosveldt & Carton, 2001). De verworven methodologische kennis en aanpak konden verankerd worden in de Vlaamse administratie.

2.5. Organisatorische inbedding

Geruggensteund door de leidinggevende van de toenmalige APD en een beperkte stuurgroep kwam de SCV-survey in de jaren 1996-1999 vooral terecht op de schouders van de projectleider die ook instond voor de jaarlijkse VRIND. De dataverzameling werd van meet af aan uitbesteed aan een extern onderzoeksbureau. De betrokkenheid van de administratie bij de voorbereiding van de interviewers en de opvolging van het veldwerk was eerder beperkt. Het PBO 1998 bood de opportuniteit om een project uit te schrijven voor de methodologische ondersteuning en de evaluatie van de kwaliteit van de dataverzameling bij de SCV-surveys 2000 en 2001. De opdracht werd opgenomen door medewerkers van de afdeling Dataverzameling en Analyse aan de KU Leuven (zie hierboven).

Vanaf de survey 2002 bieden de medewerkers van APS/SVR methodologische ondersteuning. Ze zorgen voor het steekproefdesign, de vragenlijstconstructie, de methodologische ondersteuning en de evaluatie van de kwaliteit van de dataverzameling, de opmaak van de basisdocumentatie en een gedocumenteerd databestand. Een begeleidingscommissie, samengesteld uit survey-methodologen van de verschillende Vlaamse universiteiten, zorgt op verzoek voor methodologische en wetenschappelijke ondersteuning. Een marktonderzoeksbureau staat in voor de eigenlijke dataverzameling, maar wordt daarbij in alle stappen van zeer nabij opgevolgd door medewerkers van SVR. In vergelijking met ander surveyonderzoek in opdracht van de Vlaamse overheid is die situatie vrij uniek.

3. Valorisatie van de resultaten

In eerste instantie worden de data geanalyseerd door SVR-medewerkers. Na een embargo van ongeveer één jaar staan de data, inclusief de nodige basisdocumentatie, gratis ter beschikking van de ruimere onderzoekswereld.

Een belangrijke reden voor het op de rails zetten van een jaarlijkse survey was de vaststelling van lacunes in het cijfermateriaal over Vlaanderen en zijn bevolking bij de opmaak van de jaarlijkse VRIND. Vooral data door de tijd heen over sociaal-culturele waarden en over maatschappelijke partici-

patie in en betrokkenheid bij de samenleving ontbraken. De eerste, voornamelijk beschrijvende onderzoeksresultaten worden jaarlijks opgenomen in VRIND, in het hoofdstuk over de sociaal-culturele ontwikkelingen bij de bevolking, en ook in heel wat andere hoofdstukken, zoals Gelijke kansen, Cultuur, Sport, Media, Diversiteit en Milieu en Natuur.⁵ De resultaten worden ook gebruikt voor de opvolging van het Vlaamse regeerakkoord en ze worden verwerkt door andere entiteiten binnen de Vlaamse overheid, bijvoorbeeld in het milieujaarprogramma en de natuurindicatoren van het Departement Leefmilieu, Natuur en Energie.

Daarnaast is er ruimte voor meer diepgaande analyses en hypothesetoetsend onderzoek. Zo kan verwezen worden naar de reeks *Stativaria* (liep tot midden 2006), die regelmatig bepaalde thema's verder uitdiepte. Een belangrijke valorisatie van de resultaten bood de tweejaarlijkse publicatie van *Vlaanderen Gepeild!* in de periode 1998-2009. De artikels werden zowel door medewerkers van APS/SVR als door onderzoekers van de verschillende Vlaamse universiteiten geschreven. Het wetenschappelijke begeleidingscomité van de SCV-survey bepaalde mee de keuze van de artikels na de lancering van een open oproep. Alle artikels werden zo veel mogelijk zowel intern als extern gereviseerd. De publicatie van het boek werd gekoppeld aan een studiedag voor een ruim publiek (beleids mensen, academici, middenveld) met een presentatie van en discussie over de resultaten. Ook die valorisatievorm was niet immuun voor veranderingen. De evaluatie na de Studiedag Vlaanderen Gepeild 2009 wees uit dat de formule aan verandering toe was. De brede waaier van uitgediepte thema's op basis van de SCV-data was te divers om een studiedag aan op te hangen.

In de voorbije jaren zijn de data ook verwerkt in het kader van bijdragen aan specifieke SVR-studies waaronder *De kwaliteit van het leven, een mozaïek van het dagelijks leven* (2010), *De stad maakt het verschil* (2010), *De sociale staat van Vlaanderen* (2011), *Mediageletterdheid in een digitale wereld* (2011) en *Generaties en solidariteit in woord en daad* (2012). De voorstelling van die studies werd vaak gekoppeld aan een studiedag, die meestal kon rekenen op een ruime belangstelling. Bepaalde modules uit de SCV-survey zijn geanalyseerd en verwerkt in SVR-webartikels of SVR-rapporten. Enkele voorbeelden van thema's die verwerkt zijn in webartikels en publicaties, zijn *informele zorg* (2013, 2016), *burgerschap* (2011, 2014), *participatie van verschillende kansengroepen* (2013, 2014), *milieu* (2011, 2012), *geefgedrag aan organisaties* (2011), *levenslang leren* (2010) en *kinderwens* (2009). In de reeks van SVR-rappor-

⁵ Alle publicaties zijn beschikbaar in de publicatiedatabank: <http://www.vlaanderen.be/nl/publicaties>.

ten verschenen analyses over *informele zorg* (2010), *levenslang leren* (2008), *kinderwens* (2008), *participatie van kansengroepen* (2008) en *digitale kloof* (2007). Sinds een paar jaar wordt korter op de bal gespeeld met de reeks SVR-st@ts. Die statistische berichten hebben tot doel het primaire datamateriaal van SVR goed te ontsluiten en originele bewerkingen op secundaire bronnen beter bekend te maken. De berichten zijn beschrijvend en gericht op resultaten met niet alleen een focus op Vlaanderen, maar ook op Vlaanderen in de wereld. Sinds de opstart van deze reeks in het najaar van 2014 is daarbij al veelvuldig gebruik gemaakt van SCV-data.

Zoals hierboven beschreven, was het een doelstelling van het PBO-project om de APS/SCV-databestanden voor een ruimer publiek toegankelijker te maken. Daartoe wordt voor elke editie een geanoniseerd databestand opgemaakt dat, samen met de vragenlijst, het codeboek, een methodologisch-technisch rapport en een procesevaluatie van de dataverzameling, gratis ter beschikking staat van derden. De brongegevens van de SCV-survey worden alleen ter beschikking gesteld voor wetenschappelijk onderzoek en voor opdrachten die door de Vlaamse overheid of een van haar leden gegeven worden in het kader van beleidsvoorbereidend en evaluerend onderzoek. Om de data te verkrijgen, vullen de aanvragers een formulier in (beschikbaar op <http://regionalestatistieken.vlaanderen.be/> in de rubriek *survey/SCV-survey*). Vanaf begin 2001 worden jaarlijks gemiddeld vijftien aanvragen ingediend om data uit een of meer surveyjaren te verkrijgen. De meeste aanvragen komen uit de academische wereld. Soms worden vragenlijsten louter aangevraagd als inspiratiebron voor de opzet van eigen onderzoek. De doeleinden waarvoor de SCV-data gebruikt worden, variëren. De gegevens worden geanalyseerd in het kader van onderzoeksopdrachten van de Vlaamse overheid en onderzoeksprojecten binnen bepaalde faculteiten. Studenten maken gebruik van de data om bachelorscripties, masterproeven en doctoraatsthesisen te schrijven. De data fungeren als reëel werkmateriaal binnen werk- en hoorcolleges over data-analyse, statistiek en onderzoeksmethoden.

Om 20 jaar SCV-survey te vieren en om de data nog toegankelijker te maken voor vergelijkingen in de tijd, is de nodige energie gestoken in de opmaak van een geharmoniseerd en geïntegreerd databestand voor de 20 jaargangen. Op basis van dat bestand is binnen QlikView een toepassing ontwikkeld waardoor met een paar muisklikken resultaten meteen beschikbaar zijn op het scherm. Die toepassing is eveneens terug te vinden via regionalestatistieken.vlaanderen.be.

De data die verzameld zijn met overheidsmiddelen, worden op die manier ter beschikking gesteld aan een ruimer publiek. De valorisatie bestaat niet alleen

uit dataverwerking en -analyse, en uit het uitschrijven van de resultaten door SVR-medewerkers. Beleidsmedewerkers uit andere entiteiten van de Vlaamse overheid, wetenschappers, studenten ... kunnen de data ook zelf analyseren vanuit eigen onderzoeksdoelstellingen. De SCV-app heeft als doel de data voor een ruim publiek te ontsluiten. De ter beschikking gestelde onderzoeksrapporten en brondata laten toe een vinger aan de pols te houden in de snel evoluerende samenleving. In welke mate de SCV-survey daartoe in staat is, wordt uiteengezet in de bijdrage over het surveyklimaat in Vlaanderen.

Slotbeschouwing

Met de jaarlijkse survey *Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen* sluit Vlaanderen aan bij de onderzoekstraditie naar het systematisch peilen van waarden, opvattingen en gedragingen in de samenleving. Om trends in kaart te kunnen brengen, is enige standvastigheid nodig in de opzet en de wijze waarop de vragen worden gesteld. Aangezien de samenleving niet immuun is voor veranderingen – net de focus van de survey – waren de voorbije 20 jaar zowel inhoudelijke als methodologische aanpassingen nodig. Die zijn altijd doorgevoerd om nog beter te vatten wat er reilt en zeilt in Vlaanderen. In welke mate de SCV-survey daarin slaagt, tonen vooral de meer methodologische bijdragen aan. Enkele inzichten op basis van de verzamelde data zijn voorbehouden voor de overige bijdragen.

Nog enkele weetjes uit de voorbije 20 jaar

Wist je dat de Nederlandstalige Vrouwenraad rond de eeuwwende enkele aanbevelingen heeft geformuleerd over de genderaspecten in de survey?

Wist je dat binnen het wetenschappelijke begeleidingscomité ooit het idee is gegroeid om de mogelijkheden en haalbaarheid van een Vlaams Agentschap voor Surveyonderzoek te onderzoeken?

Wist je dat het Rijksregister tot en met 2001 de steekproefgegevens ter beschikking stelde via magneetbanden die op de duur alleen nog gelezen konden worden in een paar rekencentra?

Wist je dat in juli 2005 de Commissie voor de Bescherming van de Persoonlijke Levenssfeer (CBPL) een brief schreef naar het Rijkregister met als onderwerp 'Mededeling van informatiegegevens uit het Rijksregister met het oog op wetenschappelijk onderzoek'? Het Rijksregister mocht niet langer informatiegegevens uit het Rijksregister van natuurlijke personen

voor wetenschappelijk onderzoek meedelen. Het Rijksregister kon, met de nodige machtiging, nog altijd steekproeven trekken voor wetenschappelijk onderzoek, maar mocht de persoonsgegevens niet meer doorspeelen. Het Rijksregister zou voortaan zelf contact opnemen met de respondenten uit de getrokken steekproef. Pas nadat de respondent schriftelijk toestemming had gegeven, mocht een interviewer ernaartoe gestuurd worden. De CBPL wilde met die maatregel de persoonlijke levenssfeer beter beschermen. De wetenschappelijke onderzoekswereld ging zowaar op haar achterste poten staan. Na het nodige overleg is midden 2008 een compromis gevonden dat uiteengezet wordt in een advies uit eigen beweging (= CBPL) met betrekking tot een gedragscode die de verkrijgers van rijksregistergegevens moeten naleven als ze hun wetenschappelijke onderzoeksopdracht uitvoeren. De gedragscode is omgezet in een brochure met als titel *Privacy: een vademecum voor de onderzoeker*.⁶

Het verkrijgen van steekproefgegevens voor persoonlijke en telefonische interviews is, na een impasse van bijna drie jaar, weer mogelijk op voorwaarde dat een aantal voorwaarden gerespecteerd worden. Wist je dat de SCV-survey aan die impasse kon ontsnappen en altijd steekproefgegevens is kunnen blijven verkrijgen? (zie Carton e.a., 2008)

Bibliografie

Ackaert, L. & Swyngedouw, M. (1995). *Onderzoeksrapport 'Culturele verschuivingen in Vlaanderen'. Het ontwikkelen en testen van een vragenlijst ten behoeve van het ministerie van de Vlaamse Gemeenschap*. Brussel: KU Brussel, Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen, Centrum voor Toegepaste Statistiek.

Barbier, S., Loosveldt, G. & Carton, A. (2015). *Het surveyklimaat in Vlaanderen. Een analyse op basis van de SCV-surveys*. Brussel: Vlaamse overheid, Studiedienst Vlaamse Regering / KU Leuven, SVR-Methoden en Technieken, 2015/5.

Billiet, J. (2007). Het belang van regelmatig onderzoek naar opinies en houdingen in de bevolking. In: *Vlaanderen Gepeild!* Brussel: Vlaamse overheid, Studiedienst van de Vlaamse Regering, 7-36.

Bral, L. (1998). Culturele verschuivingen in Vlaanderen. Een survey-instrument voor de Vlaamse overheid. In: *Vlaanderen Gepeild! De Vlaamse overheid en waardeonderzoek*. Brussel: ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 7-12.

⁶ https://www.privacycommission.be/sites/privacycommission/files/documents/advies_27_2008_1.pdf

https://www.privacycommission.be/sites/privacycommission/files/documents/vademecum-voor-de-onderzoeker_0.pdf

Carton, A. (2008). Survey sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen. In: *Panopticon*, 29 (1), 52-56.

Carton, A., Vander Molen, T. & Pickery, J. (2008). *Basisdocumentatie: Survey Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen 2007*. Brussel: Vlaamse overheid, Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Technisch rapport, 2008/3.

Glorieux, I., Koelet, S. & Moens, M. (2000). *Technisch verslag bij de tijdsbudgetenquête TOR'99. Veldwerk en responsanalyse*. Brussel: VUB, Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep TOR.

Glorieux, I., Koelet, S. & Moens, M. (2001). Vlamingen in tienduizend en tachtig minuten: Een tijdsbudget-onderzoek. In: *Vlaanderen Gepeild! De Vlaamse overheid en burgeronderzoek 2001*. Brussel: ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 157-184.

Horn, R.V. (1978). Government take-over of the social indicators movement? In: *Social Indicators Research*, 5, (3), 365-367.

Loosveldt, G. & Carton, A. (2001). Kwaliteitsevaluatie van surveys. Een toepassing op de surveys naar culturele verschuivingen in Vlaanderen. In: *Vlaanderen Gepeild! De Vlaamse overheid en burgeronderzoek 2001*. Brussel: ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 11-42.

Noll, H.-H. (2002). Social indicators and quality of life reserach: background, achievements and current trends. In: Genov, N. (ed.). *Advances in Sociological Knowledge over Half a Century*. Paris: International Social Science Council. Geraadpleegd via http://www.gesis.org/fileadmin/upload/institut/wiss_arbeitsbereiche/soz_indikatoren/Publikationen/isscnoll.pdf

Pickery, J. & Carton, A. (2008). Oversampling in relation to differential regional response rates. In: *Survey Research Methods*, 2 (2), 83-92, <http://w4.ub.uni-konstanz.de/srm/issue/view/60>.

Pickery, J. (2010). *Aanmaak en gebruik van gewichten voor surveydata: met toepassing in SPSS*. Brussel: Vlaamse overheid, Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Methoden & Technieken, 2010/3.

Sites

British social attitudes survey - <http://natcen.ac.uk/our-research/research/british-social-attitudes/>

Culturele veranderingen in Nederland - https://www.scp.nl/Onderzoek/Bronnen/Beknopte_onderzoeksbeschrijvingen/Culturele_veranderingen_in_Nederland_CV

General Social Survey - <http://gss.norc.org/>

Eurobarometer - <http://ec.europa.eu/COMMFrontOffice/publicopinion/index.cfm/General/index>

European Values Study - <http://www.europeanvaluesstudy.eu/>

International Social Survey Programme - <http://www.issp.org/>

World Values Survey - <http://www.worldvaluessurvey.org/>

Verenigingen en vrijwilligers: hardnekkige fenomenen

2

Luk Bral en Guy Pauwels*

Inleiding

In de eerste helft van de 19de eeuw onderzocht de Franse edelman Alexis de Tocqueville de werking van de democratie in de Verenigde Staten (Stouthuyzen, 2008). Hij werd daarbij verrast door het belang van het verenigingsleven, zowel voor het functioneren van de democratie als voor het verwerven van diverse vaardigheden door de leden van de verenigingen. Sindsdien hebben zowel onderzoekers als beleidsverantwoordelijken te pas en te onpas de heilzame werking van het verenigingsleven beklemtoond. De ideeën van de Tocqueville werden in de jaren 1990 door de Amerikaanse socioloog Robert Putnam in een Europese context bekeken. Hij ging na waarom in sommige streken de democratische instellingen wel floreren, terwijl dat in andere regio's niet het geval is. In een onderzoek in Italië stelde hij vast dat in regio's met een rijk verenigingsleven en dicht vertakte netwerken de democratie beter werkt. Verenigingen dragen daar volgens hem toe bij door de vorming van sociaal kapitaal (Putnam, 1993). Onder sociaal kapitaal verstaat hij bereidheid tot samenwerking, de aanwezigheid van vertrouwen in medeburgers, het hanteren van normen van wederkerigheid en het bestaan van netwerking binnen een samenleving. In een samenleving met veel sociaal kapitaal zullen niet alleen de politieke instellingen beter functioneren, maar gaat het economisch ook beter. Eind jaren 1990 komt dezelfde onderzoeker tot de vaststelling dat het sociaal kapitaal in de Verenigde Staten fors erodeert (Putnam, 2000). In *Bowling alone* stelt hij dat mensen steeds meer losgeweekt raken van familie, vrienden, burens, verenigingen en democratische structuren. Ondertussen was ook in Vlaanderen het belang van sociaal kapitaal en de impact daarvan via het verenigingsleven volop onderwerp van onderzoek en politieke en maatschappelijke discussie. Zorgt – zoals Putnam aangeeft – de toenemende individualisering voor minder engagement en betrokkenheid met een nefaste invloed op het functioneren van de samenleving? In Vlaanderen werd die discussie mee gevoed door een aantal politieke ontwikkelingen en crisissen, zoals de opkomst van het Vlaams Blok begin jaren 1990 en

* luc.bral@kb.vlaanderen.be, guy.pauwels@kb.vlaanderen.be

de Dutrouxaffaire midden jaren 1990 met een toenemend wantrouwen in de instellingen tot gevolg. Iedereen had het toen over de kloof tussen de burger en de politiek, over de verzuring, over de samenlevingsproblemen in de steden en over de noodzaak het sociale weefsel te herstellen. De overwegend verzuilde verenigingen, die een bloei vertoonden na WOII, konden daarop voor sommigen geen antwoord bieden. Hun betrokkenheid via allerlei adviesorganen op lokaal en regionaal niveau had zijn beste tijd gehad. In lijn met de individualiseringstendens lag het antwoord niet langer bij de organisaties, maar bij individuele mondige burgers, zoals in de burgermanifesten van Guy Verhofstadt (Verhofstadt 1991, 1994 en 2006).¹ Een verdere ontzuiling van de samenleving en diverse initiatieven, gestimuleerd vanuit de Vlaamse en de lokale overheden, moesten mee de bressen in de democratie dichten. Het accent verhuisde van de georganiseerde samenleving naar de burger en de faciliterende overheid. Buurt- en opbouwwerkers, communicatie- en participatieambtenaren gingen aan de slag om de betrokkenheid bij de buurt, de stad en de ruimere samenleving te verhogen en ook het vertrouwen in instellingen en het democratisch functioneren van de samenleving op te krikken. De voorbije jaren zien we opnieuw een kanteling waarbij burgers zich steeds meer autonoom en rond concrete actiepunten organiseren met stRaten-Generaal en Ringland in Antwerpen als sprekende voorbeelden. Die ontwikkelingen staan eerder los van het klassieke verenigingsleven waarbij mensen zich op basis van hun geloof of overtuiging, hun interesse of een gedeeld kenmerk als lid aansluiten, activiteiten bijwonen en – sommigen onder hen – de verantwoordelijkheid op zich nemen.

De opeenvolgende bevoegde ministers van Cultuur, Jeugd en Sport hebben altijd het belang van het verenigingsleven onderstreept. Hoewel de huidige minister van Cultuur, Jeugd en Media vooral focust op het sterken van mensen in hun zelfbewustzijn en maatschappelijke participatie in een superdiverse samenleving, ziet hij daarbij nog een belangrijke rol weggelegd voor het verenigingsleven en meer specifiek voor de jeugdbewegingen. Die vervullen volgens hem een voortrekkersrol als bruggenbouwer in een superdiverse samenleving en zorgen voor sociale cohesie, maatschappelijk engagement, diversiteit en burgerschap (Gatz, 2014). Bert Anciaux, een van zijn voorgangers en initiatiefnemer van het Participatiedecreet, gaf aan dat het verenigingsleven inburgert, emancipeert, zin geeft en bijdraagt tot actie, participatie, democratische discussie en versterking van het sociale weefsel. Hij koppelde daar wel een uitdaging aan, namelijk het bereiken van specifieke kansengroepen (Anciaux, 2000).

¹ Alle burgermanifesten zijn te raadplegen op: <http://www.openvld.be/?type=content&id=17&pageid=21771>

1. Opzet

In deze bijdrage willen we de evolutie van de informele sociale contacten, het verenigingsleven en het vrijwilligerswerk van naderbij bekijken. Het is een actualisering van of vervolgonderzoek op een bijdrage van Wendy Smits en Mark Elchardus in de Sociale staat van Vlaanderen 2009 (Vanderleyden e.a., 2009), waarin ze de evolutie van de sociale contacten en het verenigingsleven hebben beschreven tot en met 2008 op basis van de SCV-survey. Ondertussen zijn data beschikbaar tot 2015 en kunnen we nagaan of er de jongste jaren nog nieuwe ontwikkelingen te melden zijn. Voor de informele sociale contacten stelden ze een afname vast van de frequente contacten met burens en familie. Dat ging niet gepaard met een toename van het aantal personen dat geen of zeer weinig contact heeft. In plaats van een dalende participatie in het verenigingsleven stelden ze eerder een opmars van het verenigingsleven vast. Het aandeel vrijwilligers fluctueert over de jaren heen, maar van een afname is zeker geen sprake.

Naast het schetsen van de evolutie willen we vooral focussen op de samenhang tussen diverse gradaties van lidmaatschap en burgerschapshoudingen. Die samenhang kwam uitvoerig aan bod in de studie van Mark Elchardus en zijn collega's in het grote middenveldonderzoek dat ze eind jaren 1990 hebben uitgevoerd (Elchardus e.a., 2001). Ze stelden onder meer vast dat niettegenstaande klachten over toenemend individualisme en een groeiend gebrek aan betrokkenheid het verenigingsleven nog op een solide aanhang kan rekenen. Er was volgens hen geen sprake van een crisis van het verenigingsleven: de helft van de 18- tot 75-jarigen was op dat moment actief lid van minstens één vereniging; 22% van minstens twee, en 10% oefende een bestuursfunctie uit in minstens één vereniging. Dat aandeel lag hoger dan de schatting van begin jaren 1980 toen ervan werd uitgegaan dat vier op de tien burgers actief lid waren van een vereniging. Wel stelden ze een dubbele verschuiving vast: levensbeschouwelijk geïnspireerde en classespecifieke verenigingen (onder meer KAV, KWB, SVV) verliezen leden en verenigingen met aandacht voor het lichaam en beweging (sport) en jeugdverenigingen winnen leden. Ze zagen dat het verzuilde middenveld aan populariteit inboette tegenover niet-verzuilde of pluralistische verenigingen. De participatie bleek ook ongelijk verdeeld te zijn: de participatie neemt toe met de opleiding, het levensbeschouwelijk engagement en naarmate men het drukker heeft, tenzij de werkdruk te hoog wordt. Vrouwen zijn minder te vinden in sportverenigingen, maar minstens evenveel aanwezig in andere verenigingen.

Wat ons hier sterk interesseert, is de vaststelling dat wie veel participeert, meer vertrouwen heeft in andere mensen, minder utilitair individualistisch is inge-

steld, minder ethocentrisch is en zich minder politiek machteloos voelt. Alles samen maakt het leden van verenigingen gelukkiger en meer tevreden op verschillende levensdomeinen. De resultaten ondersteunen de socialiserende effecten van het verenigingsleven en de bijdrage ervan aan democratische houdingen. Het type vereniging zou daarbij van ondergeschikt belang zijn. De effecten van sportverenigingen zijn grosso modo dezelfde als die van andere verenigingen, en ook tussen verzuilde en niet-verzuilde verenigingen werden weinig verschillen vastgesteld. Hun onderzoek ging ook dieper in op de effecten van massacomunicatie op het middenveld: actief participeren en weinig tv-kijken enerzijds, en lage participatie en veel tv-kijken anderzijds, gaan samen. Dat effect speelt nog sterker als naar de commerciële omroepen gekeken wordt.

De bedoeling van deze bijdrage is na te gaan of de vaststellingen van eind vorige eeuw en die van tien jaar terug ook vandaag nog opgaan. In een eerste deel ligt de focus op de evolutie van de participatie. In het tweede deel gaan we dieper in op een aantal waarden en houdingen om na te gaan of die nog altijd beïnvloed worden door de mate van participatie.

2. Evolutie van informele contacten, lidmaatschap en vrijwilligerswerk

In dit deel bekijken we de evolutie van de informele contacten, het lidmaatschap van verenigingen en het vrijwilligerswerk tijdens de periode van 1996 tot 2015 op basis van de SCV-survey. Om de resultaten over de jaren heen maximaal te kunnen vergelijken, is de leeftijdsgroep afgebakend van 18 tot 75 jaar en werd telkens nagegaan of er unieke en significante verschillen zijn tussen de jaren op het vlak van geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, gezinstype, werksituatie, werkintensiteit, levensbeschouwing, verstedelijking en mediagebruik. Er werd ook gekeken naar mogelijke interactie-effecten.²

2.1. Informele contacten

Voor de informele contacten is nagegaan hoe intens de contacten verlopen met burens, met vrienden en niet-inwonende familie. Toenemende individualisering zou zorgen voor minder directe en informele contacten. Het ligt in de lijn van de verwachtingen dat vooral contacten met familie achteruitgaan.

De intense contacten met de burens zijn de jongste jaren iets teruggevallen. Minder dan een derde van de bevolking heeft nog dagelijks contact met zijn

² Alle analyses zijn op eenvoudig verzoek bij de auteurs te verkrijgen.

buren. Dat neemt niet weg dat circa zeven op de tien Vlamingen nog minstens wekelijks een praatje met de buren slaan. Het aandeel van degenen die geen of weinig contact hebben, is over de jaren heen ook niet toegenomen.

Niet iedereen heeft evenveel contact met de buren. Zo hebben hooggeschoolden minder sociaal contact met de buren dan laaggeschoolden, mannen meer dan vrouwen, ouderen meer dan jongeren, samenwonenden meer dan alleenstaanden, gelovigen meer dan ongelovigen en mensen die op het platteland wonen meer dan mensen in een stedelijke omgeving. Er blijkt ook een positief netto-effect te zijn van het volgen van de actualiteit. Over de hele periode zien we dat het verschil tussen jongeren en ouderen verder toeneemt en dat er zich een sterkere daling voordoet in de steden.

Ook de intense contacten met niet-inwonende familie zijn er de voorbije jaren op achteruitgegaan, al zien we ook hier dat circa 60% nog minstens wekelijks niet-inwonende familie ontmoet. Eén op de zeven heeft weinig tot geen contact.

In tegenstelling tot bij de contacten met de buren hebben vrouwen meer contact met familie dan mannen. Verder neemt met de leeftijd – op de jongeren na – de intensiteit van de contacten af. Stedelingen en niet-gelovigen hebben ook minder contacten. Over de hele periode is er een daling van contacten bij alleenstaande ouders.

Zoals de intense contacten met familie en buren nemen ook de intense contacten met vrienden af. Het aandeel personen dat weinig tot geen contact heeft met vrienden, schommelt rond 14%.

Mannen hebben meer contact met vrienden dan vrouwen, maar met de leeftijd neemt het aantal contacten af. Alleenstaanden hebben iets meer contact met vrienden. De actualiteit volgen en contacten met vrienden hangen positief samen. Urbanisatie speelt hier minder, alleen in de stedelijke rand zijn er blijkbaar minder contacten.

Over de hele periode is de daling duidelijker bij laaggeschoolden.

Tabel 1. Informele contacten met buren, vrienden en niet-inwonende familie, van 1997 tot 2015, in %

	Buren			Vrienden			Familie		
	Weinig of niet*	Minstens wekelijks	Dagelijks	Weinig of niet*	Minstens wekelijks	Dagelijks	Weinig of niet*	Minstens wekelijks	Dagelijks
1997	14,0	72,9	37,1	10,8	67,0	25,1	NB	NB	NB
1998	12,7	72,1	34,0	11,3	65,9	24,9	NB	NB	NB
2000	10,6	74,1	38,0	11,0	64,3	22,8	10,6	68,9	22,5
2001	17,4	66,0	30,6	16,6	53,6	15,3	15,6	59,4	19,4
2002	15,5	67,9	30,9	22,6	46,2	10,9	16,7	58,5	17,4
2003	14,8	66,5	31,2	22,1	49,2	12,5	15,4	62,5	19,8
2005	12,4	68,4	31,9	12,9	61,5	21,3	13,3	64,7	19,8
2006	14,2	66,9	29,4	14,5	58,6	17,0	11,5	63,9	19,7
2007	11,7	72,4	33,8	12,7	62,7	19,1	11,0	65,2	21,5
2008	11,0	72,5	35,2	11,0	64,7	20,8	10,0	67,0	20,0
2009	10,6	73,3	36,7	13,9	57,8	17,7	11,6	64,5	19,6
2010	14,4	69,6	30,8	11,6	63,8	17,4	12,5	64,3	19,4
2011	12,0	71,2	28,4	14,5	57,8	14,8	11,2	63,3	18,5
2012	13,6	64,2	24,4	14,0	56,5	13,9	16,2	57,8	15,8
2013	12,1	70,2	25,4	13,9	60,1	17,0	12,0	61,7	17,7
2014	12,2	69,3	25,0	15,2	57,1	12,1	15,7	58,4	15,3
2015	10,7	69,8	28,5	12,9	60,4	14,3	13,8	61,1	17,9
Totaal	12,9	69,8	31,2	14,3	59,2	17,5	13,1	62,7	18,9

*nooit of minder dan maandelijks

NB: niet bevraagd

Mensen hebben dus doorgaans meer contacten met buren dan met vrienden en familie. De intense contacten, zowel met buren, vrienden als familie zijn

de voorbije jaren afgenomen. Terwijl het aandeel van degenen die weinig of geen contact hebben met burens lichtjes is gedaald, is dat aandeel wel toegenomen voor contacten met vrienden en familie. Aangezien de informele contacten onderling sterk samenhangen, kan dat wijzen op een lichte toename van sociale isolatie en vereenzaming. Ouderen vormen daarbij zeker een risicogroep, al hebben ze iets sneller contact met de burens. Hun contacten met vrienden en familie zijn iets fors teruggevallen. De stelling dat individualisering de informele contacten aantast, wordt hier maar gedeeltelijk bevestigd. Bovendien kunnen we ons de vraag stellen of de daling van de intense informele contacten niet gecompenseerd wordt door meer digitale contacten via sociale media. De beschikbare data over het gebruik van sociale media via de SCV-survey zijn eerder beperkt. De voorbije jaren werd er wel naar gepeild. Daaruit blijkt dat intens contact hebben met vrienden positief correleert met deelname aan virtuele gemeenschappen. Voor intense contacten met burens is er daarentegen een negatieve samenhang. De samenhang tussen gebruik van sociale media en het ontmoeten van familie is eerder onduidelijk.

2.2. Verenigingsleven

Veel meer dan informele sociale contacten wordt lidmaatschap van verenigingen beschouwd als een belangrijke indicator voor sociaal kapitaal. In de SCV-survey wordt bij het bevragen van het lidmaatschap van verenigingen een onderscheid gemaakt tussen passief lid, actief lid en bestuurslid. Er wordt ook gevraagd aan de respondent of hij vandaag lid is van een vereniging of dat in het verleden is geweest. Door de tijd is het lijstje van verenigingen dat wordt voorgelegd, lichtjes gewijzigd. Voor deze analyse hebben we de verenigingen in acht types geclusterd: een jeugd-, sport-, milieu- of natuurvereniging, een sociaal-culturele vereniging (socioculturele vereniging, religieuze vereniging, vereniging van gepensioneerden, gezinsvereniging, vereniging van migranten), een maatschappelijke vereniging (politieke vereniging, vakbond/werkgeversorganisatie), een lokale vereniging (onder andere wijk- of buurtcomité, schoolraad/oudervereniging, gemeentelijke adviesraad), een ontspanningsvereniging (hobbyclub, fanclub, studentenvereniging, vereniging voor kunstbeoefening) en een sociale vereniging (vereniging voor het verbeteren van het lot van anderen, vereniging die gehandicapten helpt, vereniging die ijvert voor internationale vrede, Rode Kruis/vrijwilliger brandweer, zelfhulpgroep).

In eerste instantie bekijken we de mate van betrokkenheid bij het verenigingsleven in zijn geheel. Een eerste vaststelling is dat in 2015 bijna drie op de vier Vlamingen zeggen dat ze ooit lid van een vereniging zijn geweest of het vandaag nog zijn. De vraag naar vroegere lidmaatschappen is de eerste jaren

niet gesteld. Vanaf 2001 zien we dat dit aandeel over de jaren schommelt, maar dat de trend stijgend is. Meer dan de helft van de Vlamingen is minstens actief lid van een vereniging en noch het aandeel actieve leden, noch het aandeel bestuursleden neemt af.

Niet iedereen is even betrokken bij het verenigingsleven. Als we kijken naar de actieve leden, degenen die minstens aan de activiteiten deelnemen, zien we dat globaal meer mannen en hooggeschoolden lid zijn. Actieve lidmaatschappen liggen hoger bij de middelste leeftijdsgroepen dan bij de jongste leeftijdsgroepen. Levensbeschouwing zorgt nog altijd voor een onderscheid: hoe sterker geëngageerd als gelovige of vrijzinnige, hoe hoger het lidmaatschap. Alleenstaanden en alleenstaande ouders zijn minder lid van een vereniging en met toenemende stedelijkheid nemen de actieve lidmaatschappen af. Mediagebruik heeft ook een impact: hoe meer er tv-gekeken wordt, hoe lager het lidmaatschap. Wie intens het nieuws volgt, is daarentegen meer in verenigingen te vinden. Vrijwel dezelfde effecten zien we bij de bestuursleden. Het zijn vooral 45- tot 65-jarigen die meer dan andere leeftijdsgroepen bestuurslid zijn. Mannen zijn meer terug te vinden in bestuursfuncties dan vrouwen, maar dat verschil verkleint als de sportverenigingen buiten beschouwing worden gelaten.

Over de jaren zijn er weinig grote verschuivingen. Wel valt op dat de jongste jaren de verschillen volgens opleidingsniveau iets verkleinen. Dat zou kunnen wijzen op een iets gelijkere verdeling en op een verkleining van de participatiekloof.

Terwijl de globale evolutie weinig verandering laat zien, zijn er wel onderlinge verschuivingen tussen het type van vereniging. Sportverenigingen zijn over de hele periode de meest aantrekkelijke verenigingen. Een kwart van de bevolking is daar lid van. Daarna volgen de sociaal-culturele en de ontspanningsverenigingen. Als we de actieve en bestuursleden samen nemen, zien we dat vooral de sportverenigingen, ontspannings- en lokale verenigingen de voorbije 20 jaar aan aantrekking hebben gewonnen, terwijl de sociaal-culturele en de maatschappelijke verenigingen minder actieve leden aantrekken.

30% van de bevolking is actief in één vereniging, een kwart is minstens van twee verenigingen lid. Over de jaren is daar weinig verschuiving in vast te stellen.

Tabel 2. Actieve leden en bestuursleden, van 1996 tot 2015, in %

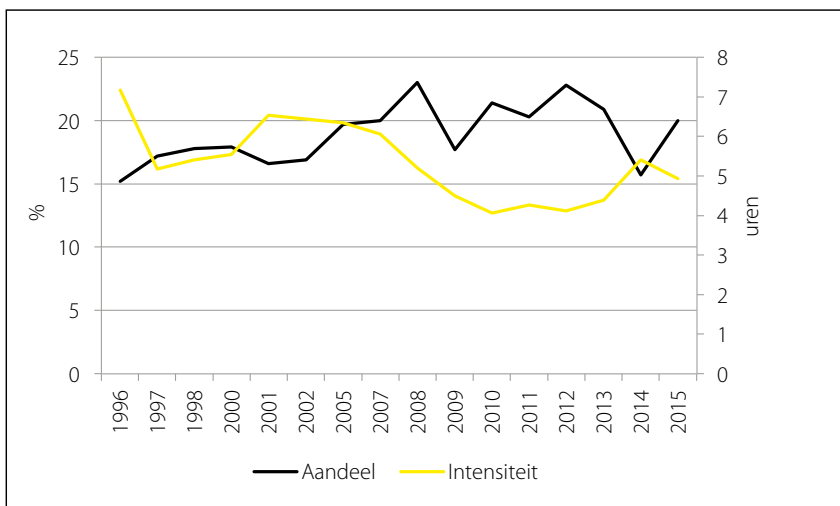
	Jeugd	Sport	Milieu en natuur	Sociaal-cultureel	Maatschappelijk	Ontspanning	Lokale vereniging	Sociale vereniging
1996	3,4	20,5	2,5	16,9	11,2	7,7	4,7	3,1
1997	3,3	20,6	3,2	14,9	12,3	6,6	5,5	5,8
1998	3,8	15,7	1,5	10,4	1,0	5,1	1,4	4,0
1999	2,6	22,7	1,7	13,8	5,2	3,7	9,5	4,9
2000	4,7	24,9	4,2	15,1	11,8	9,4	7,6	7,1
2001	4,4	23,1	1,7	14,9	6,8	12,8	11,8	6,6
2002	5,7	23,2	1,6	14,8	7,2	13,9	10,9	7,7
2003	2,5	21,6	1,9	14,7	7,6	13,4	11,2	7,5
2004	4,7	25,0	1,7	12,6	9,3	14,5	11,8	6,6
2005	4,5	24,2	1,8	15,5	7,0	14,3	9,3	6,7
2006	5,7	26,7	1,7	16,2	7,5	15,4	12,7	8,3
2007	3,4	26,0	2,0	15,2	7,5	14,3	11,3	6,4
2008	5,6	26,9	2,2	16,4	7,6	16,5	11,8	7,6
2009	3,7	21,3	1,6	13,3	7,8	14,0	9,3	5,0
2010	4,6	25,7	2,6	16,4	8,3	14,0	10,3	6,4
2011	3,8	23,9	1,6	12,3	5,9	12,8	7,6	5,9
2012	4,0	25,3	2,1	13,6	8,1	14,5	10,8	6,3
2013	3,2	24,6	2,1	13,6	8,2	14,2	8,5	8,8
2014	4,0	25,5	2,5	13,1	8,8	12,7	7,7	6,5
2015	4,8	29,1	1,4	12,1	8,3	15,7	9,8	7,9
Totaal	4,1	23,8	2,1	14,3	7,9	12,2	9,1	6,4

Deze cijfers tonen aan dat van een terugval van het verenigingsleven geen sprake is. Tegen de gangbare mening in blijft de helft van de bevolking zich engageren in minstens één vereniging, een kwart is zelfs lid van minstens twee verenigingen. Omgerekend naar de totale bevolking tussen 18 en 75 jaar gaat het om een bereik van circa 2,4 miljoen Vlamingen. De voorbije 20 jaar is daar nauwelijks iets in veranderd. Wel zien we een verschuiving van het type vereniging, waarbij sport-, lokale en ontspanningsverenigingen iets meer actieve leden aantrekken, terwijl de aantrekkingskracht van sociaal-culturele en maatschappelijke verenigingen iets terugloopt. Dat wordt bevestigd door de ledencijfers van de landelijke erkende sociaal-culturele verenigingen. In 2013 telden de 56 landelijk erkende sociaal-culturele verenigingen circa 2,17 miljoen leden (zowel passieve als actieve) of 0,4 miljoen minder dan in 2007. Ook het aantal geregistreerde bestuursleden, in 2013 geschat op circa 125.000, is de voorbije jaren gedaald (FOV, 2015).

2.3. Vrijwilligers

In vrijwel alle SCV-surveys werd gepeild naar het al dan niet regelmatig verrichten van onbetaald vrijwilligerswerk. Over de hele periode schommelt het aandeel vrijwilligers rond 19%. In de beginperiode van de meting (1996 tot 2002) lag het percentage telkens onder de 20%, terwijl het sindsdien – op enkele jaren na – gemiddeld boven de 20% uitkomt. Ook hier is er geen sprake van een terugval.

Grafiek 1. Evolutie van het aandeel (in %) en de intensiteit (in uren) van het vrijwilligerswerk (gemiddelde berekend op de vrijwilligers), van 1996 tot 2015*

*Opmerking: voor 1999, 2003, 2004 en 2006 zijn geen vergelijkende cijfers beschikbaar.

Zoals bij de lidmaatschappen zien we dat meer mannen vrijwilligerswerk doen dan vrouwen, hoogopgeleiden meer dan laagopgeleiden, oudere leeftijdsgroepen meer dan jongere. Ook de levensbeschouwing speelt hier: katholieken of christenen doen meer vrijwilligerswerk dan vrijzinnigen en niet-gelovigen. Intens tv-kijken en weinig aandacht voor de actualiteit zorgen ervoor dat mensen minder vrijwilligerswerk doen. In de centrumsteden wordt ook minder vrijwilligerswerk verricht.

Tot begin deze eeuw nam het aantal uren dat vrijwilligers zich inzetten toe. Op het einde van vorig decennium was er een terugval, maar de jongste jaren neemt de intensiteit van de inzet weer iets toe. De inzet ligt hoger bij mannen dan bij vrouwen, personen met een middenopleiding (secundair en niet-universitair hoger onderwijs) scoren ook iets hoger dan personen zonder diploma of met een universitair diploma. Op de jongeren na speelt ook een leeftijdseffect. Oudere vrijwilligers maken iets meer tijd vrij voor het vrijwilligerswerk. Hetzelfde geldt voor alleenwonenden en voor wie werkt of ooit gewerkt heeft.

Ook op het vlak van vrijwilligerswerk is er dus geen reden tot doemdenken. Vandaag zetten niet minder mensen dan in het verleden zich belangeloos in. De tijd die ze aan het vrijwilligerswerk besteden, schommelt over de jaren, maar de globale trend is eerder dalend.

3. De samenhang tussen engagement en waardebeleving

In dit deel gaan we na of de positieve effecten die doorgaans aan het verenigingsleven en het vrijwilligerswerk toegeschreven worden, ook vandaag nog opgaan. Daarvoor wordt nagegaan of de beleving van waarden samenhangt met de mate van betrokkenheid bij het verenigingsleven en het al dan niet vrijwilliger zijn. De volgende waarden worden daarbij onderzocht: utilitair individualisme, ethnocentrisme, politieke machteloosheid en vertrouwen in de medemens. Van actieve leden en vrijwilligers wordt namelijk verwacht dat ze minder individualistisch ingesteld zijn, veel meer openstaan voor andere culturen, door hun maatschappelijke betrokkenheid zich minder politiek machteloos voelen en meer vertrouwen hebben in hun medemens.

De waarden worden gemeten aan de hand van diverse schalen die meermaals in de SCV-survey zijn opgenomen. Bij utilitair individualisme wordt aan de hand van vier stellingen nagegaan in welke mate mensen zich vooral laten drijven door eigenbelang en uit zijn op eigen gewin. Bij ethnocentrisme gaan we na hoe mensen tegenover vreemdelingen en andere culturen staan aan

de hand van een schaal op basis van vier items. Om politieke machteloosheid na te gaan, worden negen stellingen aan de respondenten voorgelegd, die nagaan in welke mate ze zich machteloos voelen tegenover de overheid en politici. Het vertrouwen in de medemens wordt gemeten met een schaal op basis van drie items. De exacte formulering van de stellingen is opgenomen in de onderstaande rubrieken.

3.1. Utilitair individualisme

Het utilitair individualisme is in twee tijdsperioden met elkaar vergeleken: periode 1 bevat data van 1996, 1998 en 1999 en periode 2 omvat 2012, 2014, 2015. Het utilitair individualisme is in beide perioden geoperationaliseerd op basis van vier items die in alle jaargangen aanwezig waren:

- De mensheid, onze naasten, solidariteit ... wat een onzin allemaal, iedereen moet eerst voor zichzelf zorgen en zijn belangen verdedigen.
- Men moet steeds zijn eigenbelang nastreven en zich niet te veel van anderen aantrekken.
- Wat telt, zijn geld en macht, al de rest zijn praatjes.
- Het nastreven van persoonlijk succes is belangrijker dan te zorgen voor een goede verstandhouding met anderen.

Deze vier items vormen een vrij betrouwbare schaal (Cronbach's Alpha=0,76). Op basis van de somscores van de items is een afhankelijke variabele in drie groepen gemaakt: niet individualistisch, gematigd individualistisch en sterk individualistisch.^{3 4} Vervolgens werd in een multinomiale regressie nagegaan wat de invloed van lidmaatschap is en of dat veranderd is tussen de twee meetperiodes onder controle van geslacht, leeftijd en opleiding.

³ In het algemeen is er weinig item non-respons in de SCV-survey voor de behandelde houdingen. De categorieën 'geen antwoord' en 'geen mening' zijn ook (zeer) beperkt in omvang. Daarom werden alleen de respondenten die op alle items voor een houding hun mening aangaven, meegenomen in de analyses.

⁴ Voor de categorisering in drie groepen werden de respondenten die op de verschillende items de houding voornamelijk niet onderschreven, samengenomen in een groep, en de respondenten die op de verschillende items voornamelijk de houding onderschreven, samengenomen in een andere groep. De overblijvende respondenten vormden de derde groep. Daarnaast werd erop gelet dat elke groep groot genoeg in omvang bleef. Voor individualisme werden de groepen concreet als volgt op basis van de somscores samengesteld: 4-8, 9-14, 15-20. In het vervolg van het artikel werden op vergelijkbare manier de andere houdingen in drie groepen verdeeld. Voor ethnocentrisme gebeurde de indeling als volgt: 4-8, 9-14, 15-20, en voor politieke machteloosheid als volgt: 9-27, 28-35, 36-45. Voor vertrouwen in de medemens ten slotte als volgt: 0-13, 14-20, 21-30.

Tabel 3. Vergelijking utilitair individualisme tussen twee periodes, met intensiteit van het lidmaatschap en vrijwilligerswerk, in %

		Niet individualistisch	Gematigd individualistisch	Sterk individualistisch
Geen actief lid	1996-1998-1999	34,0	55,1	10,9
	2012-2014-2015	39,0	50,4	10,6
	Totaal	36,2	53,1	10,7
Actief lid	1996-1998-1999	43,4	49,2	7,4
	2012-2014-2015	44,5	49,2	6,3
	Totaal	44,0	49,2	6,8
Bestuurslid	1996-1998-1999	49,5	44,4	6,1
	2012-2014-2015	55,4	40,7	3,9
	Totaal	52,1	42,8	5,1
Geen vrijwilligerswerk	1996-1998-1999	31,8	57,0	11,3
	2012-2014-2015	40,4	50,8	8,8
	Totaal	36,6	53,5	9,9
Vrijwilligerswerk	1996-1998-1999	51,6	44,1	4,4
	2012-2014-2015	54,5	41,0	4,5
	Totaal	53,4	42,2	4,5

Hoe intenser de betrokkenheid bij het verenigingsleven, hoe minder individualistisch personen zich opstellen. Meer dan de helft van de bestuursleden blijkt niet individualistisch ingesteld. Bij de actieve leden is dat nog iets meer dan vier op de tien, terwijl het bij niet-leden en niet-actieve leden terugvalt tot een derde. Er is weinig verschil tussen bestuursleden van verenigingen en personen die regelmatig onbetaald vrijwilligerswerk doen. Spijtig genoeg kon geen onderscheid worden gemaakt tussen de niet-leden en de niet-actieve leden tijdens de eerste jaren van de meting. Uit de recentere metingen blijkt alvast dat er een heel groot verschil is tussen leden en niet-leden. Van de niet-leden en de niet-actieve leden is één op de tien sterk individualistisch, bij bestuursleden is dat amper 5%. Tussen de eerste en tweede periode zien we een daling van het utilitair individualisme, die vooral sterk is bij de bestuursleden, waardoor het verschil met niet-leden en niet-actieve leden nog groter wordt. Bij de niet-vrijwilligers is er een forse stijging van de niet-individualistische instelling.

Er is een duidelijk uniek effect van lidmaatschap en vrijwilligerswerk als we controleren voor geslacht, leeftijd en opleidingsniveau. Personen die geen actief lid zijn, gewoon actief lid zijn en geen vrijwilligerswerk doen, hebben meer kans om gematigd of sterk individualistisch te zijn dan bestuursleden. Het verschil met de bestuursleden is het sterkst voor degenen die geen actief lid zijn.

Het verschil dat we vaststelden tussen de twee periodes, blijkt bij controle niet significant te zijn, tenzij voor de bestuursleden. Bij hen is de kans om sterk individualistisch te zijn, afgenomen, bij de andere groepen niet. Voor het vrijwilligerswerk is er een uniek tijdseffect voor wie geen vrijwilligerswerk doet. Bij hen wordt een significante daling van het utilitair individualisme vastgesteld, wat aangeeft dat het verschil tussen vrijwilligers en niet-vrijwilligers overeind blijft, maar wel afneemt.

In het middenveldonderzoek van Elchardus e.a. (2001) werd aangegeven dat het type van vereniging weinig impact heeft op het waardepatroon. Om adequate uitspraken te kunnen doen over mogelijke verschillen naar type van vereniging, hebben we de analyse gedaan op de volledige periode 2001-2015 zonder rekening te houden met de schommelingen tussen de jaren.⁵ Daaruit blijkt dat de individualistische instelling tussen de types van vereniging verschilt, maar vooral gekoppeld is aan de mate van betrokkenheid. Zo blijken vooral bestuursleden van jeugd- en sociale verenigingen aanmerkelijk minder individualistisch ingesteld, maar zien we een omgekeerd effect bij milieuverenigingen waar de passieve leden minder individualistisch ingesteld zijn dan de actieve en bestuursleden. Bij ontspannings- en sociaal-culturele verenigingen is er nauwelijks een effect naar mate van betrokkenheid. Opmerkelijk is dat passieve leden van milieuverenigingen minder individualistisch ingesteld zijn dan actieve leden en bestuursleden. Waarschijnlijk heeft dat te maken met de lagere betrokkenheid van leden bij dat soort van verenigingen, zelfs van bestuursleden.

⁵ Alleen voor deze jaren kon een onderscheid gemaakt worden tussen passief, actief en bestuurslid.

Tabel 4. Niet-individualistische instelling naar type vereniging en mate van lidmaatschap, in %, voor de periode 2001-2015

Type	Geen lid	Passief lid	Actief lid	Bestuurslid
Sport	39,5	39,4	43,5	48,5
Jeugd	40,2	43,2	45,9	60,8
Sociaal-cultureel	37,8	48,8	46,6	56,5
Sociaal	37,7	52,5	59,0	60,5
Lokaal	40,0	40,9	45,1	50,7
Ontspanning	39,0	46,7	47,8	56,0
Maatschappelijk	41,2	38,4	44,2	52,6
Milieu*	38,8	64,2		58,0

* Gezien de lage aantallen bestuursleden zijn hier de actieve leden en de bestuursleden samen genomen.

3.2. Ethnocentrisme

Ook voor ethnocentrisme werden twee periodes met elkaar vergeleken: een eerste periode met data van 1997 en 1998 en een tweede periode met data van 2013 en 2015. Voor beide periodes werd ethnocentrisme geoperationaliseerd op basis van vier items die in alle jaargangen aanwezig waren:

- De aanwezigheid van verschillende culturen is een verrijking voor onze samenleving (invers).
- Migranten zijn over het algemeen niet te vertrouwen.
- Migranten komen hier profiteren van onze sociale zekerheid.
- Migranten (tot 2008 werd hier de term *moslims* gebruikt) zijn een bedreiging voor onze cultuur en gebruiken.

Ook deze vier items vormen een betrouwbare schaal (Cronbach's Alpha=0,82), waarbij op basis van de somscores van de items een afhankelijke variabele in drie groepen kan worden gemaakt: niet ethnocentrisch, gematigd en sterk ethnocentrisch.

Tabel 5. Vergelijking ethnocentrisme tussen twee periodes, naar intensiteit van het lidmaatschap en vrijwilligerswerk, in %

		Niet ethnocentrisch	Matig ethnocentrisch	Sterk ethnocentrisch
Geen actief lid	1997 en 1998	15,2	62,1	22,8
	2013 en 2015	20,0	60,8	19,2
	Totaal	17,3	61,5	21,2
Actief lid	1997 en 1998	22,0	60,1	17,9
	2013 en 2015	25,8	61,8	12,4
	Totaal	24,3	61,1	14,6
Bestuurslid	1997 en 1998	23,1	60,3	16,6
	2013 en 2015	26,6	58,5	14,9
	Totaal	24,7	59,5	15,8
Geen vrijwilligerswerk	1997 en 1998	16,6	61,8	21,7
	2013 en 2015	21,8	61,0	17,2
	Totaal	19,1	61,4	19,5
Vrijwilligerswerk	1997 en 1998	26,2	58,8	14,9
	2013 en 2015	28,9	60,9	10,2
	Totaal	27,7	59,9	12,4

Over de hele periode blijkt dat – los van de intensiteit van het lidmaatschap en het al dan niet vrijwilliger zijn – zes op de tien Vlamingen bestempeld kunnen worden als matig ethnocentrisch. Van de niet-leden, de passieve leden en degenen die geen vrijwilligerswerk doen, is één op de vijf sterk ethnocentrisch ingesteld. Bij de bestuursleden en de actieve leden is dat minder dan één op de zeven, bij de vrijwilligers ligt dat nog lager. Tussen beide periodes zien we een daling van ethnocentrisme die het grootst is bij de actieve leden en het laagst bij de bestuursleden. Bij de niet-leden, de passieve leden en de niet-vrijwilligers neemt het aandeel niet ethnocentrisch ingestelde personen het meest toe. Over de hele periode is er dus een duidelijke daling van ethnocentrisme.

Gecontroleerd voor geslacht, leeftijd en opleiding valt het effect van lidmaatschap tussen de twee meetperiodes wel weg.

Tabel 6. Sterk ethnocentrisme naar type vereniging en mate van lidmaatschap, in %, voor de periode 2001-2015

Type	Geen lid	Passief lid	Actief lid	Bestuurslid
Sport	21,7	16,9	15,8	16,7
Jeugd	20,5	5,5	15,8	10,5
Sociaal-cultureel	21,4	14,9	18,5	16,0
Sociaal	21,0	17,7	13,6	8,4
Lokaal	20,4	17,6	18,1	20,7
Ontspanning	21,1	17,3	15,4	13,4
Maatschappelijk	19,2	21,7	21,9	15,3
Milieu*	20,9	9,6		10,8

* Gezien de lage aantallen bestuursleden zijn hier de actieve leden en de bestuursleden samen genomen.

Voor ethnocentrisme is er een klein tijdseffect als we de sociale, de sociaal-culturele en de maatschappelijke verenigingen samen nemen. De categorie matig is toegenomen bij de bestuursleden en is constant gebleven bij de anderen (geen lid, passief, actief). Voor de sportverenigingen is er geen tijdseffect. Aangezien het tijdseffect niet echt groot is, kan ook voor ethnocentrisme het effect van het type vereniging onderzocht worden voor de hele periode 2001-2015 samen. Bij sport- en ontspanningsverenigingen speelt de mate van betrokkenheid geen rol. Dus lid of geen lid zijn maakt niet zoveel uit. Bij de andere verenigingen blijkt lidmaatschap wel een positief effect te hebben.

3.3. Politieke machteloosheid

Politieke machteloosheid werd ook in twee periodes met elkaar vergeleken: een eerste periode met data van 1998, 2000 en 2002 en een tweede periode met data van 2013, 2014 en 2015. Politieke machteloosheid werd in beide periodes geoperationaliseerd op basis van negen items die in alle jaargangen aanwezig waren:

- Gaan stemmen heeft geen zin, de partijen doen toch wat ze willen.
- De meeste van onze politici zijn geschikte mensen die weten wat ze doen.
- Bij verkiezingen belooft de ene partij al meer dan de andere, maar uiteindelijk komt daar weinig van terecht.

- De politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in uw stem en niet in uw mening.
- Als er mensen zoals u aan de politici hun opvattingen laten weten, dan zullen zij daar rekening mee houden (invers).
- Er stemmen zoveel mensen bij de verkiezingen dat uw stem er niet toe doet.
- Mensen zoals u hebben wel degelijk invloed op wat de overheid doet .
- De politici hebben nooit geleerd om te luisteren naar gewone mensen zoals u.
- Als het parlement een onrechtvaardige wet heeft gestemd, dan kan je daar als burger nog weinig aan doen.

Ook deze negen items vormen een betrouwbare schaal (Cronbach's Alpha=0,84), waarbij weer een afhankelijke variabele in drie categorieën kan worden gemaakt: niet machteloos, matig en sterk machteloos.

Tabel 7. Vergelijking politieke machteloosheid tussen twee periodes, naar intensiteit van het lidmaatschap en vrijwilligerswerk, in %

		Niet politiek machteloos	Matig politiek machteloos	Sterk politiek machteloos
Geen actief lid	1998-2000-2002	24,0	50,3	25,6
	2013-2014-2015	29,3	45,8	24,8
	Totaal	26,5	48,2	25,3
Actief lid	1998-2000-2002	32,2	50,3	17,5
	2013-2014-2015	39,4	41,7	18,8
	Totaal	36,2	45,5	18,2
Bestuurslid	1998-2000-2002	38,1	46,0	15,9
	2013-2014-2015	48,0	40,2	11,8
	Totaal	42,6	43,3	14,1
Geen vrijwilligerswerk	1998-2000-2002	27,0	50,5	22,5
	2013-2014-2015	33,6	44,0	22,4
	Totaal	30,3	47,3	22,5
Vrijwilligerswerk	1998-2000-2002	37,3	45,9	16,7
	2013-2014-2015	45,0	41,1	13,9
	Totaal	41,4	43,4	15,2

Van degenen die geen lid of geen actief lid zijn van een vereniging, voelt een kwart zich sterk en bijna de helft matig politiek machteloos over de hele periode. Een kwart van de niet-leden en de niet-actieve leden zegt zich helemaal niet politiek machteloos te voelen. Bij de bestuursleden en de vrijwilligers is het aandeel politiek machtelozen beperkt tot één op de zeven en voelen vier op de tien zich helemaal niet politiek machteloos. Als we voor recentere jaren een onderscheid maken tussen niet-leden en niet-actieve leden, zien we dat de sterke politieke machteloosheid bij niet-leden significant hoger ligt dan bij de passieve leden. Vooral bij de niet-leden is de politieke machteloosheid fors toegenomen. Alleen bij de bestuursleden en de vrijwilligers is de politieke machteloosheid tussen beide periodes gedaald. Wel is er over de hele lijn een verschuiving van matig tot niet politiek machteloos.

Na controle blijft de afname van de politieke machteloosheid bij bestuursleden en vrijwilligers overeind en ook de globale verschuiving van matig naar niet politiek machteloos. Dat geeft aan dat de sterke politieke machteloosheid alleen bij geëngageerden is afgenomen en er bij de anderen toch een verschuiving is van matig naar niet machteloos.

Tabel 8. Sterk politiek machteloos naar type vereniging en mate van lidmaatschap, in %, voor de periode 2001-2015

Type	Geen lid	Passief lid	Actief lid	Bestuurslid
Sport	22,2	22,7	15,7	16,2
Jeugd	21,1	12,5	13,2	6,9
Sociaal-cultureel	22,6	13,9	16,6	9,8
Sociaal	21,9	14,2	15,1	12,5
Lokaal	21,2	17,5	17,5	12,8
Ontspanning	21,5	16,1	17,0	14,5
Maatschappelijk	19,4	24,0	16,3	9,5
Milieu*	21,2	11,6		17,6

* Gezien de lage aantallen bestuursleden zijn hier de actieve leden en de bestuursleden samen genomen.

Voor politieke machteloosheid zijn er voor de samengevoegde sociale verenigingen (sociaal-cultureel, sociaal en maatschappelijk) opnieuw tijdseffecten tussen de periode 2001-2004 en de periode 2011-2015. Bestuursleden

voelen zich in de jongste periode vaker niet politiek machteloos. Daarnaast is er in het algemeen (voor de verschillende ledentypen) een verschuiving van wat minder matig politiek machtelozen naar wat meer sterk politiek machtelozen.

Aangezien dat voor de andere types van verenigingen minder of niet het geval is, bekijken we de geaggregeerde data voor de periode 2001-2015 opnieuw.

Bij de meeste verenigingen zien we hetzelfde patroon: vooral de bestuursleden – op die in de sportverenigingen na – voelen zich minder politiek machteloos. Milieuverenigingen wijken – zoals bij individualisme – daarvan af. Bij hen ligt de politieke machteloosheid het laagst bij de passieve leden.

3.4. Vertrouwen in de medemens

Vertrouwen in de medemens wordt geoperationaliseerd aan de hand van drie vragen:

- Denkt u, in het algemeen, dat men niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang met mensen, OF, dat de meeste mensen te vertrouwen zijn?
- Denkt u dat de meeste mensen zouden proberen misbruik van u te maken als zij daartoe de kans krijgen, OF zouden zij proberen eerlijk te zijn?
- Denkt u dat mensen meestal aan zichzelf denken of dat zij meestal behulpzaam proberen te zijn?

De antwoordcategorieën zijn in de loop van de jaren wel aangepast. Sinds 2005 is er voor de drie vragen een schaal van 0 tot 10. Daardoor liggen de twee periodes die we hier met elkaar vergelijken, dicht bij elkaar: 2005-2006 en 2014-2015.

De drie vragen hangen sterk samen (Cronbach's Alpha=0,75) en kunnen samengevoegd worden om een indeling te maken in laag, matig en hoog vertrouwen in de medemens.

Tabel 9. Vergelijking van het vertrouwen in de medemens tussen twee periodes, naar intensiteit van het lidmaatschap en vrijwilligerswerk, in %

		Laag vertrouwen	Matig vertrouwen	Hoog vertrouwen
	2005-2006	50,8	41,4	7,8
	2014-2015	41,1	47,7	11,3
Geen lid	Totaal	45,8	44,6	9,6
	2005-2006	46,7	43,6	9,7
	2014-2015	37,1	49,4	13,6
Passief lid	Totaal	42,4	46,2	11,5
	2005-2006	31,1	51,3	17,6
	2014-2015	26,5	55,2	18,3
Actief lid	Totaal	28,8	53,2	17,9
	2005-2006	24,3	54,3	21,4
	2014-2015	22,6	54,5	22,9
Bestuurslid	Totaal	23,6	54,4	22,1
	2005-2006	38,7	48,2	13,1
	2014-2015	33,1	51,9	15,0
Geen vrijwilligerswerk	Totaal	35,0	50,6	14,4
	2005-2006	26,7	51,6	21,7
	2014-2015	25,6	53,2	21,2
Vrijwilligerswerk	Totaal	26,0	52,6	21,3

Bijna de helft van de niet-leden heeft weinig vertrouwen in de medemens. Bij vrijwilligers loopt dat terug tot een goed kwart, terwijl minder dan een kwart van de bestuursleden de medemens wantrouwt. Bij bestuursleden en vrijwilligers ligt het vertrouwen aanzienlijk hoger. Voor de niet-leden en de passieve leden zien we wel een toename van het vertrouwen en een afname van het wantrouwen tussen beide periodes.

Ook hier rijst de vraag of het type vereniging ertoe doet. Over de hele periode van 2005 tot 2015 is er wel degelijk een verschil tussen de verenigingen onderling. Vooreerst is er een verschil tussen de niet-leden en de leden. Lidmaatschap zorgt alvast voor iets meer vertrouwen. Dat gaat niet op voor sportverenigingen en maatschappelijke verenigingen waar niet-leden zelfs iets minder wantrouwen hebben dan passieve leden. Daarnaast zien we dat naarmate de betrokkenheid stijgt, van passief lid tot bestuurslid, het vertrouwen toeneemt. Dat gaat minder op voor ontspannings- en lokale verenigingen waar geen significante verschillen voorkomen. Bij maatschappelijke verenigingen is er ook weinig verschil tussen de actieve leden en de bestuursleden en reageren de passieve leden en de niet-leden eerder gematigd. Bij milieuverenigingen zijn de passieve leden minder wantrouwig dan de bestuursleden en de actieve leden.

Tabel 10. Wantrouwen in de medemens naar type vereniging en mate van lidmaatschap, in %, voor de periode 2005–2015

Type	Geen lid	Passief lid	Actief lid	Bestuurslid
Sport	36,6	41,2	27,2	23,7
Jeugd	34,9	30,1	21,0	17,5
Sociaal-cultureel	36,3	30,8	27,4	22,0
Sociaal	35,8	26,7	27,0	21,3
Lokaal	35,0	31,8	29,1	26,6
Ontspanning	35,7	29,5	26,7	30,3
Maatschappelijk	33,2	36,7	31,0	31,3
Milieu*	35,1	23,4		30,2

* Gezien de lage aantallen bestuursleden zijn hier de actieve leden en de bestuursleden samen genomen.

Slotbeschouwingen

De vaststelling van Smits en Elchardus dat de intense (dagelijkse) informele sociale contacten teruglopen, wordt hier bevestigd. We stellen trouwens vast dat die intense contacten de jongste jaren nog verder zijn gedaald. Dat neemt niet weg dat de meeste mensen nog heel wat contacten hebben met

buren, vrienden en familie. Wel is er een verschil tussen de contacten met burens en die met vrienden en niet inwonende familie. Minstens wekelijks contact met de burens houdt goed stand. Dat is niet het geval voor de contacten met niet-inwonende familie en vrienden waar de intensiteit van de contacten terugvalt. Het aandeel personen dat vrijwel geen contact heeft, neemt toe. Verstedelijking tast ook de informele sociale contacten aan. Daar vinden we dus voor een stuk een bevestiging van de stelling van Putnam dat de sociale contacten eroderen, wat volgens hem een risico inhoudt voor de sociale samenhang in de samenleving. De opkomst van de sociale media blijkt daar weinig impact op te hebben. Intense contacten met vrienden gaan samen met een intens gebruik van sociale media, terwijl dat niet opgaat voor contacten met burens en onduidelijk is voor contacten met familie.

Ook wat het verenigingsleven betreft, worden de stelling van het middenveldonderzoek en de vaststellingen van Smits en Elchardus bevestigd: ook vandaag verkeren het actieve lidmaatschap, het opnemen van verantwoordelijkheid als bestuurslid in een vereniging en het verrichten van onbetaald vrijwilligerswerk niet in crisis. De toename die zij nog vaststelden, kunnen we echter niet bevestigen. De verschuiving van sociaal-culturele en maatschappelijke verenigingen naar sport- en lokale en ontspanningsverenigingen zet zich wel door.

Dat lid zijn van een vereniging een positief effect heeft op de beleving van een aantal waarden die het samenleven versterken, wordt ook in deze analyse bevestigd. Uit onze analyse blijkt wel dat de intensiteit van de betrokkenheid een effect heeft. Bestuursleden zijn over de hele lijn – op de milieuverenigingen na – minder individualistisch en ethnocentrisch ingesteld, voelen zich minder politiek machteloos en hebben meer vertrouwen in hun medemens. Het verschil tussen actieve en passieve leden is minder uitgesproken. Bij milieuverenigingen zijn het juist de passieve leden die zich minder individualistisch en wantrouwend opstellen en die zich minder politiek machteloos voelen.

Bibliografie

- Anciaux, B. (2009). *Beleidsbrief Cultuur, Jeugd, Sport en Brussel*. Brussel: Vlaams Parlement.
- Bral, L., Carton, A., Noppe, J., Pauwels, G. & Verlet, D. (2011). Sociale, maatschappelijke en politieke participatie in Vlaanderen en Europa. In: Noppe, J., Vanderleyden, L. & Callens, M. (red). *De sociale staat van Vlaanderen*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 257-309.
- Bral, L. & Pauwels, G. (2008). *Het verenigingsleven in Vlaanderen*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.

Elchardus, M., Huyse, L. & Hooghe, M. (red.) (2001). *Het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen*. Brussel: VUBPRESS.

Federatie van organisaties voor volkswikkelingswerk (FOV) (2015). *Boekstaven*. Brussel: FOV.

Gatz, S. (2014). *Beleidsbrief Cultuur 2014-2019*. Brussel: Vlaams Parlement.

Stouthuysen, P. (2008). Alexis de Toxqueville, *Over de democratie in Amerika, synopsis en inleiding*. Prometheus, Liberale bibliotheek 1. Academic and Scientific Publishers. Brussel.

Putnam, R. (1993). *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.

Putnam, R. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon and Schuster.

Smits, W. & Elchardus M. (2009). Vlaanderen sociaal bekabeld. In: Vanderleyden, L., Callens, M. & Noppe, J. (red.). *De sociale staat van Vlaanderen 2009*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 235-278.

Smits, W. (2015). Sociaal cultureel werk. In: Lievens, J., Siongers, J. & Waeghe, H. (red.). *Participatie in Vlaanderen. Basisgegevens van de participatiesurvey 2014*. Leuven: Acco.

Algemene levenstevredenheid door de tijd heen

*Dries Verlet, Elsy Verhofstadt, Luc Van Ootegem en Marc Callens**

3

Inleiding

Binnen de SCV-survey is er traditiegetrouw ruime aandacht voor het subjectieve welzijn. Dat uit zich in het meten van de tevredenheid over verschillende levensdomeinen sinds 1996 en het peilen naar de algemene levenstevredenheid sinds 2008. Het is vooral de algemene levenstevredenheid (2008-2015) die we in deze bijdrage van naderbij willen bestuderen.

In wat volgt, staan we in eerst stil bij de algemene scores om ze daarna te linken aan andere karakteristieken van de respondenten. Op die manier kunnen we een beeld schetsen van de achtergrondkenmerken die bepalend zijn voor de algemene levenstevredenheid. Om de data te kunnen vergelijken, hebben we gebruik gemaakt van de populatie van 18- tot 85-jarige Belgen.

1. De algemene levenstevredenheid als indicator voor het subjectieve welzijn

In eerste instantie staan we stil bij de maat voor algemene levenstevredenheid, zoals die in de SCV-survey is opgenomen sinds 2008. De reikwijdte van subjectieve indicatoren in het onderzoek naar de kwaliteit van leven is zeer breed en gevarieerd (Michalos, 1980). Het is belangrijk om duidelijk aan te geven wat er precies wordt gemeten door de verschillende schalen die peilen naar het subjectieve welzijn. Een belangrijk element daarin is de mate waarin gepeild wordt naar de affectieve dan wel cognitieve dimensies van het subjectieve welzijn. Diverse onderzoekers stellen namelijk dat schalen om het subjectieve welzijn te meten, de invloed van zowel de rationele component als de gevoelsmatige, emotionele, irrationele component, alsook andere factoren (zoals meetfouten enzovoort) weerspiegelen (Horley & Little, 1985). Gevoelens en gedachten kunnen daarbij worden gezien als twee bronnen van informatie (Veenhoven, 1984).

* dries.verlet@kb.vlaanderen.be, elsy.verhofstadt@ugent.be, luc.vanootegem@ugent.be, marc.callens@kb.vlaanderen.be

De cognitieve dimensie wordt veelal gemeten door te peilen naar de algemene levenstevredenheid. De algemene levenstevredenheid kunnen we omschrijven als een bewust, cognitief oordeel over de tevredenheid met het leven als geheel. De affectieve dimensie van haar kant peilt naar een emotionele respons, bijvoorbeeld door na te gaan hoe frequent men een reeks positieve of negatieve gevoelens ervaart (Huebner & Dew, 1996).

Veenhoven (1984) stelt dat de cognitieve en affectieve dimensies van het subjectieve welzijn van elkaar verschillen in ten minste drie opzichten. Zo vereist de cognitieve dimensie ten minste een minimum aan zelfreflectie, een zeker denkproces, terwijl de affectieve component eerder gevoelsgeladen is. Tevredenheid, als cognitieve dimensie van het subjectieve welzijn, is ook in meerdere of mindere mate het resultaat van een intentionele intellectuele activiteit. In die zin is de cognitieve dimensie veel minder spontaan dan de affectieve dimensie. Een derde en laatste verschil is dat men de cognitieve dimensie in hoge mate in zekere zin in de hand heeft, terwijl de affectieve dimensie veel minder (of niet) controleerbaar is.

Het onderscheid tussen affect en cognitie is dus een kwestie van het leggen van nadrukken in een evaluatie. Als de nadruk op de algemene levenstevredenheid ligt, kan de evaluatie als eerder cognitief worden beoordeeld. Als de nadruk op gevoelsmatige ervaringen ligt, is de evaluatie eerder affectief (Chamberlain, 1988).

In deze bijdrage hebben we het verder over de meer cognitieve dimensie van het subjectieve welzijn, namelijk de algemene levenstevredenheid.

Om de algemene levenstevredenheid te meten, krijgen respondenten in de SCV-survey de volgende vraag: 'Alles bij elkaar genomen, hoe tevreden bent u vandaag de dag met uw leven over het algemeen?'. De respondenten kunnen een score geven op een schaal van 0 'uiterst ontevreden' tot 10 'uiterst tevreden'. Dat is een algemeen aanvaarde schaal om de gepercipieerde kwaliteit van het leven te meten. Zo wordt die ook door de OESO naar voren geschoven als de te gebruiken indicator om het subjectieve welzijn in kaart te brengen (OECD, 2013).

In tabel 1 geven we een overzicht van de gemiddelde scores door de tijd heen op grond van de SCV-survey in de periode 2008-2015. We zien heel constante cijfers die telkens maar heel bescheiden fluctueren rond de spreekwoordelijke 'gouden standaard'.

Zo zien we dat in Vlaanderen de gemiddelde score op de schaal voor algemene tevredenheid amper varieert van 7,57 in 2009 tot 7,67 in 2014. Die variatie door de tijd is overigens ook in de statistische zin van het woord niet significant te noemen ($p = 0,746$).

Tabel 1. De algemene levenstevredenheid door de tijd (2008-2015)

	Gemiddelde	Standaardafwijking	N
2008	7,61	1,68	1.464
2009	7,57	1,63	1.346
2010	7,62	1,59	1.274
2011	7,61	1,63	1.359
2012	7,65	1,47	1.389
2013	7,66	1,48	1.395
2014	7,67	1,57	1.381
2015	7,62	1,52	1.371

De vraag is hoe we die scores op zich kunnen beoordelen. Daarvoor kunnen we verwijzen naar beschikbare benchmarkgegevens die Cummins en zijn collega's ter beschikking stellen (Cummins e.a., 2013). In hun analyse hebben ze het over een internationaal gemiddelde score van 77,62 op een schaal van 0 tot 100 met een bijbehorende standaardafwijking van 17,10. Die cijfers zijn in lijn met eerdere vaststellingen (Cummins, 1995).

Zowel in de internationale literatuur als in het onderzoek voor Vlaanderen zien we een vorm van stabiliteit. Sommigen beschrijven het als een homeostase (zie Cummins e.a., 2004; Headey & Wearing, 1989; Russell, 2003; Ferket e.a., 2016). De theorie van subjectieve homeostase suggereert dat een aantal psychologische mechanismen ervoor zorgen dat de subjectieve beleving van de kwaliteit van het leven een vrij stabiel gegeven is. Op korte termijn kunnen ongewoon positieve of negatieve ervaringen het welbevinden veranderen, maar op langere termijn keert de stabiliteit in het homeostatische systeem terug. Op bevolkingsniveau is de mate van stabiliteit opmerkelijk. In de context van deze theorie vinden we ook de stellingname terug dat subjectief welbevinden niet grillig is, maar een belangrijk richtsnoer vormt om sociaal beleid te beïnvloeden en te evolueren naar een hogere kwaliteit van leven (Cummins, e.a., 2004; Headey & Wearing, 1989; Russell, 2003).

2. Tevredenheid over meer specifieke aspecten van het leven

Naast de meting van de algemene tevredenheid vanaf 2008, wordt er in de SCV-survey al sinds 1996 gepeild naar de tevredenheid over een 10-tal domeinen in het leven.¹ De deelaspecten waarover de respondenten zich kunnen uitspreken, zijn:

- de woning waarin ze wonen
- de buurt waarin ze wonen
- hun inkomen
- het werk dat ze doen
- hun levensstandaard
- de manier waarop ze hun vrije tijd besteden
- hun gezondheidstoestand
- de tijd die ze hebben om te doen wat gedaan moet worden
- de sociale contacten met huisgenoten
- de sociale contacten met familieleden
- de sociale contacten met vrienden en kennissen

De respondenten krijgen de volgende antwoordmogelijkheden voorgeschoteld: heel ontevreden, ontevreden, tevreden en heel tevreden. Op zich vormen die antwoordmogelijkheden geen ideale antwoordschaal. Er ontbreekt niet alleen een mogelijkheid om het antwoord te nuanceren, maar ook een neutrale antwoordmogelijkheid.

Bij de bespreking van de tevredenheid over de facetten zouden we kunnen gebruikmaken van een gemiddelde score van 1 tot 4. In tabel 2 nemen we naast de gemiddelde score ook het percentage respondenten op dat (heel) tevreden is over een specifiek aspect. Zowel het gemiddelde als het percentage tevreden respondenten is berekend binnen de groep respondenten dat kon antwoorden op de vragen in termen van tevredenheid. Het aandeel personen binnen de totale steekproef dat niet kan antwoorden in termen van tevredenheid, beschouwen we als ontbrekende waarden en geven we in tabel 2 weer met het '% OW'.²

¹ Voor 2006 werd de tevredenheid over de sociale contacten met familieleden, vrienden en kennissen in één item bevraagd. Vanaf 2006 was er een opsplitsing tussen de appreciatie van de sociale contacten met familieleden enerzijds en met vrienden en kennissen anderzijds.

² Bij tevredenheid over werk is de antwoordcategorie 'niet van toepassing' opgenomen bij de OW.

Tabel 2. De tevredenheid over de facetten van het leven: gemiddelde score op een schaal van 1 tot 4, % (heel) tevreden en % ontbrekende waarden (OW), 2008-2015

	Woning			Buurt			Inkomen		
	Gem. tevreden	%	% OW	Gem. tevreden	%	% OW	Gem. tevreden	%	% OW
2008	3,41	96,1	0,0	3,36	96,3	0,0	2,84	76,2	4,1
2009	3,36	94,0	0,0	3,32	94,0	0,1	2,88	78,1	4,3
2010	3,35	94,4	0,1	3,31	92,9	0,0	2,87	76,4	4,8
2011	3,37	95,7	0,1	3,29	94,2	0,4	2,88	76,8	4,1
2012	3,35	96,0	0,0	3,30	97,0	0,0	2,92	79,8	4,8
2013	3,40	96,3	0,1	3,33	96,8	0,1	2,94	81,1	4,8
2014	3,34	95,9	0,1	3,26	95,9	0,1	2,93	79,0	6,6
2015	3,39	95,3	0,1	3,36	96,8	0,0	2,91	78,1	6,0
Totaal	3,37	95,5	0,0	3,32	95,5	0,1	2,90	78,2	4,9

	Werk			Levensstandaard			Vrije tijd		
	Gem. tevreden	%	% OW	Gem. tevreden	%	% OW	Gem. tevreden	%	% OW
2008	3,23	94,8	29,5	3,08	90,0	0,2	3,11	88,7	0,3
2009	3,21	93,9	27,6	3,10	93,0	0,1	3,07	88,8	0,1
2010	3,19	94,6	26,9	3,11	92,0	0,0	3,10	90,1	0,0
2011	3,18	92,8	30,6	3,13	92,0	0,1	3,09	88,5	0,2
2012	3,24	94,7	30,4	3,15	93,1	0,3	3,09	89,5	0,3
2013	3,23	94,4	36,8	3,14	92,5	0,4	3,15	90,9	0,7
2014	3,20	94,5	34,5	3,12	92,5	0,3	3,11	90,5	0,4
2015	3,23	93,0	34,8	3,15	93,4	0,0	3,11	89,6	0,3
Totaal	3,21	94,1	31,4	3,12	92,3	0,2	3,10	89,6	0,3

							Sociale contacten huisgenoten		
	Gezondheid			Tijd					
	Gem.	% tevreden	% OW	Gem.	% tevreden	% OW	Gem.	% tevreden	% OW
2008	3,07	87,3	0,1	2,95	81,0	0,6	3,39	97,3	8,4
2009	3,03	85,6	0,0	2,92	80,2	0,0	3,33	96,1	10,1
2010	3,00	85,4	0,0	2,95	84,8	0,2	3,33	97,5	10,1
2011	3,06	85,9	0,0	2,98	83,6	0,0	3,36	97,3	9,2
2012	3,03	86,1	0,0	2,96	83,4	0,2	3,35	97,8	11,1
2013	3,05	84,6	0,1	3,01	83,7	0,8	3,38	97,6	11,8
2014	3,04	86,7	0,1	2,93	82,0	0,3	3,35	97,6	9,3
2015	3,00	84,6	0,2	2,94	82,6	0,4	3,34	97,6	11,1
Totaal	3,03	85,8	0,1	2,95	82,6	0,3	3,35	97,3	10,1

	Sociale contacten familie			Sociale contacten vrienden		
	Gem.	% tevreden	% OW	Gem.	% tevreden	% OW
	2008	3,25	93,3	0,2	3,29	95,6
2009	3,18	92,7	0,7	3,19	94,4	0,5
2010	3,15	91,6	0,6	3,20	95,4	0,3
2011	3,22	93,5	0,3	3,25	95,5	0,5
2012	3,20	93,9	0,3	3,21	94,3	0,1
2013	3,25	94,5	0,5	3,30	95,6	0,9
2014	3,21	93,7	0,5	3,24	94,7	0,2
2015	3,22	92,9	0,6	3,24	95,6	0,5
Totaal	3,21	93,3	0,5	3,24	95,1	0,5

Globaal genomen zien we voor de verschillende aspecten vrij hoge scores. Die zijn iets lager voor de aspecten inkomen, tijd om te doen wat gedaan moet worden en gezondheid. Zo fluctueert het percentage respondenten dat tevreden is met zijn inkomen tussen 76,2% en 81,1%. Iets minder dan een kwart is dus (heel) ontevreden over zijn inkomen. Ongeveer 5% antwoordt niet in termen van de mate van tevredenheid over zijn inkomen.

Op het vlak van de tevredenheid over de eigen woning, de contacten met huisgenoten en de buurt waarin men woont, liggen de scores vrij hoog (zie tabel 2). De resultaten voor de tevredenheid over diverse facetten laten, in vergelijking met de algemene levenstevredenheid, wel wat meer variatie door de tijd heen zien. Er is evenwel niet echt sprake van een zekere systematiek (zoals stijging, daling of cyclische schommelingen).

Een factoranalyse van de verschillende facetten van tevredenheid resulteert – jaar per jaar – telkens in vier achterliggende dimensies (resultaten niet getoond).² Zo zien we telkens een sterke samenhang tussen de tevredenheid over de eigen woning en de buurt waarin men woont. Ook noteren we een goede onderlinge samenhang tussen de tevredenheid over het inkomen, het werk en de levensstandaard. Een derde latente dimensie heeft betrekking op de tevredenheid over de vrije tijd en de tijd die men heeft om te doen wat gedaan moet worden. Voor een aantal jaren zien we ook dat de tevredenheid over de contacten met vrienden vrij sterk samenhangt met de tevredenheid over de beschikbare (vrije) tijd. Prominent in de vierde dimensie zijn variabelen met betrekking tot de tevredenheid over de sociale contacten met huisgenoten en familie.

Vervolgens gaan we met behulp van een regressiemodel na wat het relatieve belang is van de diverse aspecten van tevredenheid bij de beoordeling van de algemene levenstevredenheid. De aspecten van tevredenheid worden hier ingebracht als een categorische variabele met drie categorieën: (heel) tevreden, (heel) ontevreden en 'weet niet' of 'geen antwoord'. Op die manier vermijden we een grote uitval op grond van ontbrekende waarden op een van de dimensies en kunnen we uitspraken doen over de hele populatie van respondenten. Ook de factor tijd wordt als een categorische variabele toegevoegd aan de regressieanalyse omdat we geen lineair verband veronderstellen tussen tijd en algemene tevredenheid.

Zoals we al konden vermoeden op grond van de beperkte verschillen in de algemene levenstevredenheid door de tijd, zien we dat het effect van de factor tijd heel bescheiden is. Dat de tevredenheid over de verschillende facetten van het leven daarentegen wel een vrij sterk effect op de algemene tevredenheid heeft, kan op zich niet verbazen. Interessanter is om na te gaan welke elementen het meest doorslaggevend zijn (rekening houdend met de onderlinge samenhang). Daarbij zien we dat de tevredenheid over de levensstandaard en de tevredenheid over de gezondheid relatief sterk doorwegen in het duiden van de algemene tevredenheid. Daarnaast zien we dat ook de tevredenheid over de vrije tijd een belangrijke rol speelt.

² De factoranalyse is uitgevoerd op grond van de variabelen die aangeven of een respondent al dan niet tevreden of heel tevreden is over een specifiek aspect.

Tabel 3. Relatieve impact van diverse facetten van tevredenheid^a op de algemene levenstevredenheid bij 18- tot 85-jarige Belgen in Vlaanderen, 2008-2015

	Regressieparameter	Standaardfout	Gestandaardiseerde parameter	Significantie
Intercept	2,772	0,133		***
Tevredenheid woning				
tevreden	0,680	0,067	0,090	***
weet niet/geen antwoord	0,978	0,730	0,012	
Tevredenheid buurt				
tevreden	0,151	0,067	0,020	*
weet niet/geen antwoord	0,624	0,486	0,011	
Tevredenheid inkomen				
tevreden	0,368	0,038	0,102	***
weet niet/geen antwoord	0,285	0,071	0,039	***
Tevredenheid werk				
tevreden	0,617	0,070	0,187	***
weet niet/geen antwoord	0,536	0,072	0,158	***
Tevredenheid levensstandaard				
tevreden	1,008	0,058	0,172	***
weet niet/geen antwoord	0,044	0,361	0,001	
Tevredenheid vrije tijd				
tevreden	0,593	0,048	0,116	***
weet niet/geen antwoord	0,691	0,264	0,024	**

Tevredenheid gezondheid				
tevreden	0,739	0,040	0,164	***
weet niet/geen antwoord	-0,021	0,645	0,000	
Tevredenheid tijd				
tevreden	0,276	0,038	0,067	***
weet niet/geen antwoord	-0,511	0,250	-0,018	*
Tevredenheid thuis				
tevreden	0,345	0,093	0,072	***
weet niet/geen antwoord	0,007	0,101	0,001	
Tevredenheid contacten familie				
tevreden	0,304	0,057	0,050	***
weet niet/geen antwoord	-0,007	0,208	0,000	
Tevredenheid contacten vrienden				
tevreden	0,315	0,067	0,045	***
weet niet/geen antwoord	-0,096	0,213	-0,004	
Surveyjaar (ref. = 2008)				
2009	-0,033	0,052	-0,007	
2010	0,006	0,053	0,001	
2011	-0,001	0,052	0,000	
2012	0,000	0,052	0,000	
2013	0,022	0,052	0,005	
2014	0,026	0,052	0,005	
2015	0,000	0,052	0,000	
Adj. R²	0,233			
N	10.979			

^a Referentiecategorie facetten tevredenheid = ontevreden

* p < 0,050; ** p < 0,010; *** p < 0,001

3. De algemene tevredenheid ontrafeld

De verschillen in de algemene levenstevredenheid gedurende de gemeten periode (2008-2015) zijn verwaarloosbaar. Toch zijn er duidelijke patronen in de samenhang met diverse achtergrondkenmerken.

Hieronder schetsen we de link tussen de verschillende achtergrondvariabelen en de algemene levenstevredenheid. Inspiratie voor de selectie van achtergrondvariabelen vonden we in eerdere studies rond de bronnen van het subjectieve welzijn (zie van Beuningen & Kloosterman, 2011; Dolan e.a., 2008; Stiglitz e.a., 2009; Helliwell e.a., 2012; O'Donnell e.a., 2014; Veenhoven, 1984; Verlet, 2003; Verlet & Devos, 2009; Verlet & Callens, 2010). We beperken ons tot een selectie van variabelen die in de volledige periode 2008-2015 beschikbaar is. Naast de bivariate bespreking van de gevonden verbanden nemen we alle genoemde variabelen op in een meervoudige regressieanalyse. Op die manier kunnen we ook rekening houden met de onderlinge samenhang tussen verschillende achtergrondkenmerken. De resultaten van de regressie worden weergegeven in tabel 4. Dat globale regressiemodel verklaart 21,6% van de variantie in de algemene levenstevredenheid. We moeten dat evenwel nuanceren door te wijzen op de verklarende waarde van de verschillende groepen achtergrondkenmerken. Die verklarende waarde per subgroep achtergrondkenmerken komt aan bod in de bespreking van de geselecteerde variabelen en de vastgestelde tendensen.

3.1. *Surveyjaar en sociodemografische kenmerken*

Bij de sociodemografische kenmerken stellen we vast dat door de jaren heen de algemene levenstevredenheid van de mannen iets hoger ligt dan bij de vrouwelijke respondenten. Die verschillen zijn vaak echter niet zo uitgesproken.

De verschillen volgens leeftijd zijn ook beperkt. Als we het louter bivariaat bekijken, zien we zowel bij de 18- tot 24-jarigen en de 65-plussers een hoge tevredenheid, terwijl de algemene levenstevredenheid het laagst is bij de 45- tot 54-jarigen. In dat opzicht zien we een U-vormig verband, al blijft het effect van leeftijd op zich eerder bescheiden van aard.

Ook de verschillen naar opleidingsniveau zijn eerder klein. Wel zien we globaal genomen dat de algemene levenstevredenheid stijgt naarmate de respondenten hoger opgeleid zijn. Dat effect verdwijnt evenwel als we rekening houden met de andere variabelen in het model (zie tabel 4).

Naargelang het gezinstype zijn er wel duidelijke verschillen in de gerapporteerde algemene tevredenheid. De tevredenheid is merkbaar hoger bij degenen die samenwonen met een partner. Daarbij maakt het niet uit of er al dan niet kinderen zijn in het gezin. De tevredenheid is merkbaar lager bij degenen

die alleen wonen. De laagste tevredenheid vinden we terug bij respondenten die een of meer kinderen hebben, maar zonder partner wonen.

Tot slot zijn er ook duidelijke verschillen in de algemene levenstevredenheid naargelang van het gezinsinkomensniveau. Hoe hoger het inkomen, hoe hoger de algemene levenstevredenheid.

Al bij al is de verklarende waarde van louter de sociodemografische kenmerken eerder bescheiden te noemen (samen goed voor een verklarende waarde van 5,0% op grond van de aangepaste R^2 van een model met enkel surveyjaar en de sociodemografische kenmerken).

3.2. Gezondheid als bron van algemene levenstevredenheid

De relevantie van het gezegde 'als we maar gezond zijn' is niet te onderschatten als het gaat over het duiden van de algemene levenstevredenheid. In tal van studies is het belang van een goede gezondheid voor de kwaliteit van het leven in het algemeen en het subjectieve welzijn in het bijzonder al aangetoond (zie bijvoorbeeld Stiglitz e.a., 2009; Cornelisse-Vermaat e.a., 2006; Diener e.a., 1999).

Uit de analyses komt duidelijk naar voor dat de algemene appreciatie van de gezondheid een relatief sterk effect heeft op de algemene levenstevredenheid. Hoe slechter men de eigen gezondheid ervaart, hoe lager de algemene tevredenheid. Dat komt ook duidelijk naar voor als we rekening houden met het feit of respondenten al dan niet last hebben van een langdurige ziekte of beperking en vooral de mate waarin die de respondenten belemmert in hun sociale contacten. De regressieanalyses voor die twee variabelen met betrekking tot gezondheid maken ons duidelijk dat die variabelen samen een hoge verklarende waarde hebben (10,0% op grond van de aangepaste R^2 van een model met enkel surveyjaar en de twee variabelen met betrekking tot de gezondheidssituatie van de respondenten).

3.3. Tevredenheid binnen het sociale weefsel

Het belang van sociale contacten bij het duiden van de algemene levenstevredenheid kwam al in andere contexten naar voor (cf. Verlet & Callens, 2011; Verlet & Devos, 2009). Daarom werd ook voor dit onderzoek rekening gehouden met diverse variabelen die dat in kaart brengen. Zo beschikken we voor de periode 2008-2015 over gegevens die aangeven in welke mate de respondenten contacten hebben met burens, familie en vrienden. Verder is er telkens een meting van het vertrouwen in de medemens. Samen verklaren die vier variabelen en het surveyjaar 6,0% van de variantie in de algemene levenstevredenheid (op grond van de aangepaste R^2).

We zien een positieve correlatie tussen de algemene levenstevredenheid en de frequentie van het contact met burens. Hoe frequenter dat contact, hoe hoger de tevredenheid over het leven. Daarnaast zien we een duidelijke link met de frequentie van het contact met niet-inwonende vrienden en familieleden. Verder zien we een duidelijke link met het vertrouwen dat respondenten hebben in hun medemens. Hoe hoger het vertrouwen, hoe hoger de algemene levenstevredenheid.

3.4. Over zorgen en algemene levenstevredenheid

De SCV-survey laat ons ook toe om in kaart te brengen in welke mate respondenten zich zorgen maken over geld, politiek, de eigen gezondheid, het gezin, de toekomst, hun veiligheid en mogelijke werkloosheid in de nabije toekomst. Die aspecten blijken stuk voor stuk sterk samen te hangen met de algemene levenstevredenheid. Meer specifiek zien we dat een regressiemodel met de zeven variabelen over zich zorgen maken én het surveyjaar 13,1% van de variantie in de algemene levenstevredenheid verklaart (op grond van de aangepaste R^2).

Alleen de verschillen in de tevredenheid naargelang van de mate waarin respondenten zich zorgen maken over de politiek zijn niet noemenswaardig. Op de andere vlakken zien we wel duidelijke samenhangen met de algemene levenstevredenheid. Hoe meer respondenten zich zorgen maken, hoe lager de tevredenheid. Daarnaast kunnen we het belang van de verschillende aspecten in perspectief plaatsen door middel van een regressieanalyse waarbij de verschillende aspecten worden opgenomen om de algemene tevredenheid te verklaren (zie tabel 4). Daaruit blijkt duidelijk dat de mate waarin respondenten zich zorgen maken over geldzaken het meest weegt op de algemene levenstevredenheid. Daarnaast zien we dat de mate waarin respondenten zich zorgen maken over de toekomst ook een belangrijk effect heeft.

Tabel 4. Relatieve impact van achtergrondkenmerken op de algemene levenstevredenheid bij 18- tot 85-jarige Belgen in Vlaanderen, 2008-2015

	Regressie- parameter	Standaardfout	Gestandaardiseerde parameter	Significantie
Intercept	6,930	0,119		***
Surveyjaar (ref.: 2008)				
2009	-0,018	0,053	-0,004	
2010	0,110	0,054	0,022	*
2011	0,013	0,053	0,003	
2012	0,140	0,053	0,030	**
2013	0,075	0,053	0,016	
2014	0,118	0,053	0,025	*
2015	0,103	0,053	0,022	
Geslacht (ref.: man)				
vrouw	0,038	0,028	0,012	
Leeftijdscategorie (ref.: 65+)				
18-24	-0,101	0,082	-0,019	
25-34	-0,315	0,063	-0,070	***
35-44	-0,331	0,061	-0,078	***
45-54	-0,273	0,057	-0,067	***
55-64	-0,218	0,048	-0,051	***
Opleidingsniveau (ref.: hoger secundair)				
geen/lager onderwijs	0,070	0,044	0,017	
lager secundair	0,012	0,040	0,003	
niet-universitair hoger onderwijs	-0,027	0,039	-0,007	
universitair onderwijs	-0,040	0,055	-0,007	

Inkomensniveau (ref.: laag)				
matig (2.000 – 3.499 euro)	0,271	0,057	0,051	**
hoog (> 3.500 euro)	0,107	0,039	0,033	***
weet niet/geen antwoord	0,230	0,050	0,061	***
Gezinstype (ref.: met partner en kinderen)				
woont bij ouders	-0,257	0,066	-0,054	***
woont alleen	-0,387	0,055	-0,088	***
woont niet met partner wel met kind(eren)	-0,547	0,074	-0,069	***
woont met partner	0,041	0,041	0,012	
ander gezinstype	-0,215	0,079	-0,025	**
Algemene gezondheid (ref.: redelijk)				
(heel) slecht	-0,778	0,072	-0,109	***
goed	0,397	0,039	0,126	***
heel erg goed	0,836	0,052	0,198	***
geen antwoord	10,233	1,034	0,010	
Belemmering (ref.: niet van toepassing)				
zelden of niet	0,145	0,058	0,022	*
af en toe	-0,023	0,047	-0,005	
voortdurend	-0,266	0,056	-0,053	***
Praten met buren	0,088	0,014	0,058	***
Ontmoeten niet-inwonende vrienden	0,048	0,015	0,030	**
Ontmoeten niet-inwonende familieleden	0,048	0,015	0,029	**
Vertrouwen in mensen	0,050	0,006	0,073	***

Zorgen geld (ref.: geen)				
enige zorgen	-0,223	0,031	-0,071	***
veel zorgen	-0,943	0,055	-0,178	***
Zorgen politiek (ref.: geen)				
enige zorgen	-0,051	0,031	-0,015	
veel zorgen	-0,037	0,041	-0,009	
Zorgen gezondheid (ref.: geen)				
enige zorgen	0,064	0,035	0,020	
veel zorgen	0,172	0,051	0,043	**
Zorgen gezin (ref.: geen)				
enige zorgen	-0,086	0,033	-0,027	*
veel zorgen	-0,152	0,048	-0,036	**
niet van toepassing	-0,060	0,076	-0,008	
Zorgen toekomst (ref.: geen)				
enige zorgen	-0,268	0,033	-0,085	***
veel zorgen	-0,566	0,056	-0,119	***
Zorgen eigen veiligheid (ref.: geen)				
enige zorgen	-0,028	0,031	-0,009	
veel zorgen	0,179	0,050	0,038	***
Zorgen werkloosheid (ref.: geen)				
enige zorgen	-0,066	0,037	-0,018	
veel zorgen	-0,165	0,063	-0,026	**
niet van toepassing	-0,083	0,043	-0,023	
	Adj. R²	0,217		
	N	10.869		

* p < 0,050; ** p < 0,010; *** p < 0,001

Slotbeschouwingen

Sinds het begin in 1996 besteedt de SCV-survey aandacht aan de tevredenheid over diverse aspecten van het leven. Vanaf 2008 werd daarbij ook gepeild naar de algemene levenstevredenheid. Die algemene appreciatie van de kwaliteit van het leven staat centraal in deze bijdrage. Het is een eenvoudige vraag die haar validiteit en betrouwbaarheid al heeft bewezen bij het in kaart brengen van een eerder cognitief geladen beleving van de kwaliteit van het leven. Uit de analyse leren we vooreerst dat er door de jaren heen weinig variatie is in de algemene levenstevredenheid. De gevonden gemiddelde scores zijn opvallend stabiel en zweven over de bestudeerde periode tussen 7,57 en 7,67. Die stabiliteit zien we niet als het gaat over de tevredenheid over verschillende meer specifieke aspecten van het leven. Daar zien we wel schommelingen door de tijd heen, al is er geen eenduidige trend te detecteren. De gemiddelde scores voor de algemene levenstevredenheid in Vlaanderen komen overeen met de gemiddelde scores in internationaal vergelijkend onderzoek.

De homeostase die eerder al op het niveau van het individu werd beschreven, vinden we in Vlaanderen dus ook terug op populatieniveau. We zien wel dat er duidelijke verbanden bestaan tussen de algemene levenstevredenheid en diverse (achtergrond)kenmerken van de respondenten. Zo stellen we vast dat de algemene levenstevredenheid in belangrijke mate samenhangt met de tevredenheid over de eigen gezondheid, de levensstandaard en doorgaans ook de beleving van de werksituatie.

Niet alleen een goede gezondheid blijkt de sleutel te zijn voor een hoge levenstevredenheid. Ook degenen die samen met een partner door het leven gaan, rapporteren een hogere tevredenheid. Het belang van de overige sociodemografische kenmerken is eerder beperkt.

Niet alleen binnen de gezinscontext gaat samenzijn gepaard met een hogere algemene levenstevredenheid. Hogere tevredenheid zien we ook bij degenen die frequenter contact hebben met vrienden en familie en die vertrouwen hebben in hun medemens. Voor alle duidelijkheid: we kunnen ons niet uitspreken over de causaliteit van het verband. Draagt het vertrouwen in de medemens bij tot levenstevredenheid of is levenstevredenheid de bron van meer vertrouwen? Die vraag kunnen we op grond van de trenddata van de SCV-survey niet beantwoorden.

Onbezorgd door het leven gaan blijkt ook een sleutel te zijn in het duiden van de algemene levenstevredenheid. Vooral als respondenten zich zorgen maken over geldzaken of hun eigen toekomst, rapporteren ze een lagere algemene levenstevredenheid.

Dat het beleid impliciet en expliciet inzet op een hogere levenskwaliteit is op zich duidelijk. We zien daarbij steeds meer dat er oog is voor de gepercipieerde kwaliteit van het leven. Zo wordt er veel belang gehecht aan indicatoren als vertrouwen en tevredenheid. Uit de analyse leren we alvast dat de algemene levenstevredenheid bij mensen met gezondheidsproblemen precair is. Naast aandacht voor gezondheidszorg is het belangrijk om in te zetten op de verbondenheid met het sociale weefsel rondom ons.

Bibliografie

Chamberlain, K. (1988). On the structure of subjective well-being. In: *Social Indicators Research*, 20 (6), 581-604.

Cornelisse-Vermaat, J. R., Antonides, G., van Ophem, J.A.C. & Maassen van den Brink, H. (2006). Body mass index, perceived health, and happiness: Their determinants and structural relationships. In: *Social Indicators Research*, 79, 143-158.

Cummins, R.A., Woerner, J., Weinberg, M., Collard, J., Harley-Clark, L., Horfiniak, K. & Perera, C. (2013). Geraadpleegd via <http://www.acqol.com.au/reports/survey-reports/survey-030-report-part-b.pdf>

Cummins, R. A., Lau, A. L. & Stokes, M. (2004). HRQOL and subjective well-being: Noncomplementary forms of outcome measurement. In: *Expert review of pharmacoconomics & outcomes research*, 4 (4), 413-420.

Cummins, R.A. (1995). On the trail of the gold standard for subjective well-being. In: *Social Indicators Research*, 35, (2), 179-200.

Diener, E., Suh, J.E.M., Lucas, R.E. & Smith, H.L. (1999). Subjective well-being: Three decades of progress. In: *Psychological Bulletin*, 125 (2), 276-302.

Dolan, P., Peasgood, T. & White, M. (2008). Do we really know what makes us happy? A review of the economic literature on the factors associated with subjective well-being. In: *Journal of Economic Psychology*, 29 (1), 94-122.

Ferket, N., Claes, C. & De Maeyer, J. (2016, in voorbereiding). *Het ontwikkelen van een theoretisch model over de relatie tussen Persoonsvolgende Financiering (PVF) en de Quality of Life (QOL)*. Onderzoeksrapport. E-Qual, Hogeschool Gent Faculteit Mens en Welzijn.

Headey, B., & Wearing, A. (1989). Personality, life events, and subjective well-being: toward a dynamic equilibrium model. In: *Journal of Personality and Social psychology*, 57 (4), 731-739.

Helliwell, J., Layard, R. & Sachs, J. (2012). *World Happiness Report*. New York: The Earth Institute, Columbia University.

Horley, J. & Little, B.R. (1985). Affective and cognitive components of global subjective well-being measures. In: *Social Indicators Research*, 17 (2), 189-197.

Huebner, E.S. & Dew, D. (1996). The interrelationships of positive affect, negative affect, and life satisfaction in an adolescent sample. In: *Social Indicators Research*, 38, (2), 129-137.

Michalos, A.C. (1980). *North American social report: a comparative study of the quality of life in Canada and the USA from 1964 to 1974. I: Foundations, population, and wealth*. Dordrecht, Reidel.

O'Donnell, G., Deaton, A., Durand, M., Halpern, D. & Layard, R. (2014). *Wellbeing and Policy - Full Report*. Legatum Institute.

OECD (2013). *OECD Guidelines on Measuring Subjective Well-being*. OECD Publishing.

Russell, J. A. (2003). Core affect and the psychological construction of emotion. In: *Psychological review*, 110 (1), 145-172.

Stiglitz, J. E., Sen, A. & Fitoussi, J.P. (2009). *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*, CMEPSP. Geraadpleegd via www.stiglitz-sen-fitoussi.fr

van Beuningen, J. & Kloosterman, R. (2011). *Subjectief welzijn: welke factoren spelen een rol?*, Centraal Bureau voor de Statistiek, Geraadpleegd via <https://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/50F-F24EA-D783-40E4-B13C-9D7CAF89E8E7/0/2011k4p85b15art.pdf>

Veenhoven, R. (1984). *Conditions of Happiness*. Dordrecht/Boston/Lancaster, D. Reidel Publishing Company.

Verlet, D. & Callens, M. (2010). De contente Vlaming. Algemene levenstevredenheid bij de doorsneebevolking in Vlaanderen. In: Verlet, D. & Callens, M. (red.). *De kwaliteit van het leven, een mozaïek van het dagelijks leven*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 35-66.

Verlet, D. & Callens, M. (2011). Hoe is het gesteld met de algemene levenstevredenheid van de Vlaming? In: *Tijdschrift voor Welzijnswerk*, 35 (314), 15-23.

Verlet, D. & Devos, C. (2009). The Main Determinants for Subjective Well-Being: A Quest for the Holy Grail? Can Governments Enhance the Perceived Quality of Life? In: Møller, V., Huschka, D., (ed.). *Quality of Life and the Millennium Challenge. Advances in Quality-of-Life Studies, Theory and Research* (Social Indicators Research Series, volume 35, 193-219).

Verlet, D. (2003). *Determinanten van het subjectief welzijn en hun verklarende waarde voor de partijvoorkeur op lokaal vlak*. Stad Gent. Gent: doctoraal proefschrift.

Impact van het internetgebruik op de mediamarkt

Marie-Anne Moreas*

Inleiding

Het huidige Vlaamse Regeerakkoord heeft heel wat aandacht voor de digitale kloof en de **mediageletterdheid**. Die aandachtspunten komen terug in verschillende beleidsdomeinen. Bij Bestuurszaken is er de vraag naar 'voldoende aandacht voor mensen die nog niet mee zijn met nieuwe informatietechnologie.' (p. 11) Armoedebeleid wil de digitale kloof dichten, alsook de laaggeletterdheid en de drempels tot participatie voor mensen in armoede wegwerken. (p.124) Inburgering vraagt bij de geïntegreerde trajecten aandacht voor e-inclusie: 'Het is mogelijk binnen het inburgeringstraject ruimte te maken voor het wegwerken van de digitale kloof bij vooral zwakkere doelgroepen (analfabeten, laaggeletterden, ouderen ...)' (p. 130) Ook binnen het beleidsdomein Media worden mediawijsheid en digitale geletterdheid als essentieel ervaren en wil men de digitale kloof wegwerken. Verder wordt gesteld dat ook kwetsbare doelgroepen voldoende mediatoegang moeten hebben en mediageletterd moeten zijn.' (p.138)

De website Media van de Vlaamse overheid¹ getuigt ook van die bezorgdheid: 'Aangezien digitale ontwikkelingen ingrijpend en snel plaatsvinden, blijft het beleid de verantwoordelijkheid dragen voor burgers die de digitale boot lijken te missen.' Hier wordt het concept mediawijsheid verder verduidelijkt: 'Mediawijsheid is het geheel van kennis, vaardigheden en attitudes waarmee burgers zich bewust en kritisch kunnen bewegen in een complexe, veranderende en gemediatiseerde wereld. Het is het vermogen tot een actief en creatief mediagebruik dat gericht is op maatschappelijke participatie. Het is belangrijk te benadrukken dat mediawijsheid betrekking heeft op alle (nieuwe én traditionele) media. Dat houdt ook in dat mediawijsheid evolueert naargelang er nieuwe media worden ontwikkeld.'

Het gebruik van de verschillende media en de breedte van het internetgebruik worden gezien als aspecten van mediageletterdheid. Vanuit de bovenstaande bezorgdheid van de Vlaamse overheid over de digitale en de bredere media-

* marieanne.moreas@kb.vlaanderen.be

¹ cjsm.be/media/themas/mediawijsheid

geletterdheid van alle Vlaamse burgers wordt in dit hoofdstuk onderzocht of het mediagebruik en de breedte van het internetgebruik samenhangen met sociaaleconomische kenmerken. Welke trends kunnen we door de tijd heen onderscheiden? Is er nog altijd een digitale kloof? Is er een bredere kloof in het mediagebruik? Hoe evolueren de kloven in het digitale of traditionele mediagebruik?

Een tweede problematiek die al jaren leeft, is de vraag over **de impact van het digitale mediagebruik op het traditionele mediagebruik**. Die vraag houdt verband met de leefbaarheid van de traditionele media, en bijgevolg ook met de kwaliteit ervan. Een eerder artikel van Moreas & Pickery (2011) onderzocht de impact van een breder mediabezit op de frequentie van het gebruik van de traditionele media. Brede mediabezitters maakten thuis frequenter gebruik van de digitale media en van de radio, maar minder frequent van de televisie. Wie een computer, een internetaansluiting en een spelconsole had, las minder frequent de krant. De vraag bleef echter of het bredere mediabezit de frequentie van het gebruik van de televisie en van de krant beïnvloedt of dat de achterliggende bevolkingsgroepen dat verschil in mediagebruik al altijd hebben vertoond. Daarvoor was een longitudinaal onderzoek noodzakelijk. Aangezien bijna iedereen naar de radio luistert of televisie kijkt, kunnen we ervan uitgaan dat de mensen met een digitaal mediagebruik die traditionele media combineren met de digitale media. Daarom verlaten we de piste van de totale mediaprofielen. Het digitale mediagebruik wordt hier geoperationaliseerd als de breedte van het internetgebruik. We onderzoeken de impact van de breedte van het internetgebruik op het traditionele mediagebruik.

Dit hoofdstuk is opgebouwd rond twee hoofdtopics: de mediageletterdheid van de totale bevolking en de verschillen tussen bevolkingsgroepen; en de impact van de breedte van het internetgebruik op het traditionele mediagebruik.

Vooreerst wordt een theorie besproken die de evolutie van het mediagebruik voorspelt. De bronnen waarop de analyses gebaseerd zijn, de onderzoeksvragen en -methode komen in een tweede deel aan bod. Dan volgt een bespreking van de resultaten. Vervolgens maken we de vertaalslag van de resultaten naar het beleid.

1. Evolutie van het mediagebruik

De theorie van Katz e.a. (1973) gaat uit van een actieve, doelgerichte mediaconsument die op zoek gaat naar het geschikte medium in het kader van zijn behoeften. Die theorie kreeg heel wat tegenkanting, maar is, op voorwaarde van de integratie van de 'Sociale leertheorie van Bandura' (1986, in La Rose & Eastin, 2004) en de theorie van Rogers (2003, in Verdegem, 2009) of van de

sociale netwerkanalyse van Hilbert (2010), bruikbaar om hypothesen te formuleren over de evolutie van het mediagebruik bij verschillende bevolkingsgroepen (Moreas & Pickery, 2011).

De 'verwachte gevolgen' van een gedrag worden niet alleen bepaald door de ervaren gevolgen van de eigen mediaconsumptie, maar ook door het geobserveerde mediagedrag van anderen. In sociale netwerken waar nieuwe media circuleren die hun nut al bewezen hebben, zal men eerder dan in andere sociale netwerken de positieve gevolgen van nieuwe media zien en verwachten. De verwachte gevolgen spelen een belangrijke rol in de verschuiving in de mediaconsumptie. Na het herhaalde (exploratieve) gebruik vormen zich gedragsgewoonten waarbij bepaalde media standaard gebruikt worden in bepaalde situaties en voor bepaalde doelstellingen zonder dat altijd opnieuw in vraag wordt gesteld of die vorm van mediagebruik de grootste kans biedt om de verwachte uitkomsten te bereiken. Volgens de theorie van Rogers (2003, in Verdegem, 2009) verschuift men op dat moment van de implementatiefase naar de bevestigingsfase, waarbij het nieuwe gebruik in het persoonlijke leven geïntegreerd is. Dat mediaconsumptiepatroon zal pas opnieuw in vraag gesteld worden als het niet meer voldoet of als men met nieuwe mogelijkheden in contact komt. Zo kunnen bepaalde bevolkingsgroepen langer blijven vasthangen in een mediaconsumptiepatroon dat suboptimaal is in de huidige maatschappij omdat de meer recente digitale media minder zichtbaar zijn in hun omgeving en ze tevreden zijn met de huidige gang van zaken. Andere bevolkingsgroepen zullen de digitale media sneller in hun persoonlijk leven integreren omdat ze er eerder en meer mee in contact komen of omdat ze meer openstaan voor vernieuwing. Zo ontstaat de digitale kloof.

Op het vlak van de **mediagelettertheid** van de bevolking kunnen we bijgevolg verwachten dat het gebruik van de digitale media zal toenemen naarmate er meer mensen mee in contact komen. De digitale kloof bij het algemene gebruik ontwikkelt zich als volgt. Eerst vergroot de kloof omdat de groepen met de voorlopers sneller de nieuwe media in hun mediagebruik opnemen. De achterblijvers ontwikkelen zich parallel, maar op een later tijdstip. Als er bij de koplopers een saturatiepunt is bereikt en er bij hen nog weinig evolutie is, kunnen de achterblijvers bijbenen en verkleint de kloof opnieuw. Verder kunnen we verwachten dat mensen vaker gebruik gaan maken van een internettoepassing naarmate er meer mensen mee in contact komen. Als we die redenering doortrekken naar de breedte van de gebruikte internettoepassingen, zullen de internetgebruikers steeds vaardiger worden in het inzetten van digitale media om hun doelstellingen te bereiken. Het verloop van de digitale kloof bij een gelijkblijvende set van internettoepassingen door de tijd heen is hetzelfde: eerst vergroot de kloof omdat de groepen met de voorlopers sneller de internettoepassingen in hun mediagebruik opnemen. De achterblijvers

ontwikkelen zich parallel, maar op een later tijdstip. Omdat er voortdurend nieuwe toepassingen bij komen, is de kans echter klein dat er bij de koplopers een saturatiepunt wordt bereikt en dat de achterblijvers kunnen bijbenen voor de volledige breedte van het internetgebruik.

Ook voor de **impact van de breedte van het internetgebruik op het traditionele mediagebruik** kunnen we uit de bovenstaande theorie hypothesen ontwikkelen. Een efficiënt gebruik veronderstelt namelijk een gebruik waarbij de mediaconsumptie een verwacht nut heeft. Daaruit volgt dat het niet noodzakelijk is om ieder medium dagelijks te gebruiken om er efficiënt gebruik van te kunnen maken. Een gebruik van verschillende media kan zelfs leiden tot een meer sporadisch mediagebruik per medium omdat de brede mediagebruiker zijn tijd moet verdelen over de verschillende media en misschien ook beter het geschikte medium kan kiezen naargelang van zijn behoeften.

De vraag rijst of de brede internetgebruikers de traditionele media (radio, tv, krant) niet meer zullen gebruiken. Dat zal alleen gebeuren als de digitale media in alle situaties en voor alle doelstellingen superieur zijn aan de traditionele media. Omdat dat nog niet erg waarschijnlijk is, kunnen we verwachten dat gebruikers eerder de digitale media in hun totale mediagebruik zullen incorporeren zonder de traditionele media volledig te laten vallen. Omdat de brede mediagebruikers beter het geschikte medium kunnen kiezen naargelang van hun behoeften, kunnen we verwachten dat ze voor bepaalde doelstellingen of situaties overschakelen van de traditionele naar de digitale media. Dat kan een minder frequent gebruik van de traditionele media tot gevolg hebben. Zo wordt verwacht dat brede internetgebruikers minder vaak dagelijkse gebruikers van traditionele media zullen zijn.

Vertaald naar een concrete toepassing, bijvoorbeeld het nieuwsgebruik, rijst de vraag of de brede internetgebruikers geen nieuws meer zullen volgen via de traditionele media. Dat zal alleen gebeuren als het internetnieuws in alle situaties meer wenselijk wordt geacht dan het nieuws van de traditionele media. Dat is echter nog niet erg waarschijnlijk. De kans is groter dat gebruikers het internetnieuws in hun totale nieuwsconsumptie zullen incorporeren zonder de traditionele media volledig te laten vallen. In bepaalde situaties zullen de brede internetgebruikers wel overschakelen van de traditionele nieuwsbronnen naar het internetnieuws. Dat kan een minder frequente nieuwsconsumptie via de traditionele media tot gevolg hebben.

Aangezien de digitalisering van de media steeds verder gaat, is het evenwel nooit uitgesloten dat er groepen van mediagebruikers zullen komen die bepaalde traditionele media volledig vervangen door een digitaal alternatief.

2. Data en methode

In dit hoofdstuk behandelen we achtereenvolgens de survey Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen (SCV-survey), de onderzoeksvragen en de gebruikte methode.

2.1. Survey

We maken gebruik van de data die verzameld zijn in het kader van de jaarlijkse SCV-survey van de Studiedienst Vlaamse Regering van het Departement Kanselarij en Bestuur. De gebruikte jaargangen zijn vermeld in de tabellen en verschillen naargelang de variabele. In de survey wordt het gebruik van zowel online- als offlinemedia bevraagd. De bevraagde traditionele media zijn de radio, de televisie en de papieren krant. De bevraagde digitale media zijn de computer, het internet en de smartphone. De omschrijving van de computer is daarbij mee geëvolueerd met de tijd.

Met het **algemene mediagebruik** bedoelen we het gebruik zowel thuis als op het werk, op school of elders. Gebruikers zijn degenen die het medium in het voorbije kwartaal hebben gebruikt. **Dagelijkse gebruikers** zijn degenen die het medium dagelijks of bijna dagelijks hebben gebruikt in het voorbije kwartaal. De vragen werden wel wat anders gesteld vanaf 2014². De aandelen voor algemeen gebruik worden berekend over de hele bevolking. Dagelijks gebruik wordt berekend bij de gebruikers van het medium tijdens de laatste drie maanden.

De **breedte van het digitale mediagebruik** wordt berekend op basis van het aantal gebruikte toepassingen. Op basis van een factoranalyse, aangevuld met de mening van de experts van de betrokken administratie en rekening houdend met de nieuwe ontwikkelingen, werden in 2010 14 toepassingen verkregen. In 2007 waren dat nog maar 13 toepassingen. Om de data over de jaren optimaal vergelijkbaar te houden, voerden we alle analyses uit op die 13 toepassingen (zie bijlage). Aan de mensen die ooit het internet hebben gebruikt, wordt gevraagd hoe vaak ze elke internettoepassing hebben gebruikt. Een toepassing is gebruikt als ze minstens enkele keren per jaar werd gebruikt. Vervolgens wordt de som van het aantal gebruikte internettoepassingen berekend.

Voor de tweede onderzoeksvraag over de impact van de breedte van het internetgebruik op het traditionele mediagebruik wordt naast de bovenstaan-

² Tot 2013 werd gevraagd wanneer de respondenten voor het laatst die media gebruikten. Gebruikers zijn degenen die het medium in het voorbije kwartaal hebben gebruikt. In een volgende vraag werd onderzocht hoe vaak de gebruikers het medium in de voorbije drie maanden hadden gebruikt. Vanaf 2014 wordt onmiddellijk de vraag gesteld hoe dikwijls de respondenten het medium gebruikten gedurende de laatste drie maanden.

de variabelen ook de nieuwsconsumptie via de radio, de televisie en de krant bevaagd. Voor het **nieuwsgebruik** wordt gevraagd hoe dikwijls de respondenten naar het nieuws op de televisie kijken, hoe dikwijls ze naar het nieuws op de radio luisteren en hoe vaak ze een krant lezen. Iedereen die dat ooit deed, al is dat minder dan één keer per maand, is een gebruiker. Een dagelijkse gebruiker is iemand die dagelijks de krant leest, naar het journaal kijkt of het radionieuws beluistert. Het aandeel van het gebruik wordt berekend voor de hele bevolking, het aandeel van het dagelijkse gebruik voor de gebruikers van het betreffende medium.

Om de doelgroep optimaal vergelijkbaar te houden, werden in al de jaargangen de Belgen van 18 tot 85 jaar bevaagd.

2.2. Onderzoeksvragen en –methode

De onderzoeksvragen hebben betrekking op twee hoofdt topics: de mediageletterdheid van de bevolking en de impact van de breedte van het internetgebruik op het traditionele mediagebruik.

Mediageletterdheid

De onderzochte aspecten van de mediageletterdheid zijn het gebruik van de verschillende media en de breedte van het internetgebruik. Digitale geletterdheid is een deel van het bredere concept van mediageletterdheid. Het wordt geoperationaliseerd door het gebruik van het internet, de computer en de smartphone, en de breedte van het internetgebruik.

De onderzochte indicatoren voor de evolutie van het mediagebruik zijn het algemene gebruik en het dagelijkse gebruik. Een algemene gebruiker heeft het toestel in het laatste kwartaal gebruikt, onafhankelijk van de plaats van het gebruik. Een dagelijkse gebruiker doet (bijna) dagelijks een beroep op het medium. Idealiter gebruiken we de jaren 2010 en 2015. Voor de smartphone en de papieren krant wordt 2013 vergeleken met 2015. Gezien deze verschillen over de variabelen worden de gebruikte jaren vermeld in de resultaten-tabel. De evolutie door de tijd wordt onderzocht via Pearson χ^2 -toetsen op kruistabellen met het surveyjaar en het mediumgebruik (ja-nee) als variabelen.

De verschillen in het mediagebruik van de bevolkingsgroepen wordt onderzocht voor de leeftijd, het geslacht, de opleiding en het gezinsinkomen. We onderzoeken of het aandeel gebruikers verschilt over de bevolkingsgroepen. Dat gebeurt via Pearson χ^2 -toetsen op kruistabellen met het demografische kenmerk (bijvoorbeeld leeftijd) en het mediumgebruik (ja-nee) als variabelen. Die analyses worden voor elk surveyjaar apart uitgevoerd.

Verder wordt onderzocht of de kloof tussen de bevolkingsgroepen verdiept van algemeen gebruik naar dagelijks gebruik. Er is sprake van een verdieping van de kloof van algemeen naar dagelijks gebruik als er bij dagelijks gebruik een significant verschil is in dezelfde richting als het oorspronkelijke verschil. We verduidelijken met een voorbeeld. Als een kleiner aandeel van de lagergeschoolden dan van de hogergeschoolden het medium gebruikt, bestaat een verdieping van de kloof erin dat een kleiner aandeel van de lagergeschoolde gebruikers dan van de hogergeschoolde gebruikers het medium dagelijks gebruikt. De tweede kloof bij het dagelijkse gebruik is als het ware een kloof boven op de eerste kloof bij het al dan niet gebruiken van het medium. De kans dat een medium wordt gebruikt, is dus kleiner bij de lagergeschoolden. Als ze het medium toch gebruiken, maken ze er minder vaak dagelijks gebruik van.

Aangezien we kunnen verwachten dat mensen die breder gebruikmaken van de media, die media ook beter kunnen inzetten om hun doelstellingen te bereiken, wordt de breedte van de gebruikte internettoepassingen gezien als een graadmeter voor een goede digitale geletterdheid. Er wordt nagegaan of er een evolutie is over de tijd voor de breedte van het internetgebruik. Verder worden de verschillen voor de breedte van het internetgebruik onderzocht over de bevolkingsgroepen. Via univariate GLM-toetsen wordt onderzocht of de breedte van het internetgebruik verschilt naargelang van het demografische kenmerk en het surveyjaar. Dat gebeurde voor de jaren 2007 tot 2010, 2012, 2014 en 2015. Ook hier is er sprake van een verdieping van de kloof als er boven op het verschil voor het al dan niet gebruiken van het internet bij de internetgebruikers een verschil in dezelfde richting wordt gevonden voor de breedte van het internetgebruik. In dat geval is het aandeel internetgebruikers kleiner bij een bevolkingsgroep, bijvoorbeeld bij de ouderen tegenover de jongeren. Bij de internetgebruikers zijn het in dit voorbeeld opnieuw de ouderen die er minder breed gebruik van maken dan de jongeren.

Impact van de breedte van het internetgebruik

De theorie veronderstelt dat de breedte van het digitale mediagebruik de frequentie van het traditionele mediagebruik beïnvloedt, eerder dan het gebruik op zich. Rekening houdend met de dichotome variabelen voor algemeen en voor dagelijks traditioneel mediagebruik wordt dat onderzocht via binaire logistische regressies. We onderzoeken of het al dan niet (dagelijkse) gebruik van een medium samenhangt met de breedte van het internetgebruik en het surveyjaar. De breedte van het internetgebruik werd voor de totale bevolking berekend. Mensen die nooit het internet hebben gebruikt, hebben geen toepassingen gebruikt. Voor de radio en de televisie wordt dat onderzocht over de jaren 2010, 2014 en 2015. Voor de papieren krant voor 2014 en 2015.

Voor een toepassing – hier het volgen van het nieuws – veronderstelt de theorie dat de breedte van het internetgebruik eerder een effect heeft op de frequentie van het traditionele nieuwsgebruik dan op het gebruik op zich. Ook voor die dichotome variabelen voor het algemene en het dagelijkse gebruik van de traditionele nieuwsmedia gebruiken we binaire logistische regressies. We onderzoeken of het al dan niet (dagelijkse) gebruik van een traditioneel nieuwsmedium samenhangt met de breedte van het internetgebruik en het surveyjaar. De analyses worden uitgevoerd voor de surveyjaren 2007 tot 2010, 2012, 2014 en 2015.

3. Resultaten

3.1. Mediagebruik in het algemeen

3.1.1. Evolutie van het mediagebruik

Het meest gebruikte medium in 2015 is de televisie: 98% van de Vlamingen van 18 tot 85 jaar gebruikte de televisie in het voorbije kwartaal en 92% van de gebruikers deed dat dagelijks. De radio werd in 2015 gebruikt door 92% van de Vlamingen en 82% van de gebruikers luisterde dagelijks naar de radio. De krant werd door 72% van de Vlamingen gelezen en 52% van de lezers las dagelijks de krant. Alleen bij de krant is er een significante afname van het aandeel lezers en dagelijkse lezers over de tijd: die aandelen daalden significant van 2013 tot 2015.

Vooral het algemene digitale mediagebruik is sterk gewijzigd over de voorbije jaren. Het aandeel Vlaamse computergebruikers steeg van 73% in 2010 naar 82% in 2015. Voor internet steeg in dezelfde periode het aandeel gebruikers van 72% naar 82%. De smartphone werd in 2013 gebruikt door 35% van de Vlamingen, maar kon in 2015 al 55% van de Vlamingen bereiken. Van de computergebruikers gebruikt in 2015 85% dagelijks zijn computer. 88% van de internetgebruikers gebruikt het internet dagelijks en 96% van de smartphone-gebruikers gebruikt zijn smartphone dagelijks.

Het gemiddeld aantal gebruikte internettoepassingen van 13 aangeboden mogelijkheden steeg bij de internetgebruikers significant van 2007 tot 2015 volgens de univariate GLM-toetsen met de breedte van het internetgebruik als afhankelijke variabele en het demografische kenmerk en het surveyjaar als onafhankelijke variabele (van 5,1 toepassingen in 2007 naar 6,3 toepassingen in 2015, $p < 0,001$).

3.1.2. Verschillen tussen bevolkingsgroepen voor het mediagebruik

Kloof in het traditionele mediagebruik

Bij de **traditionele media** zijn er verschillen in het gebruik over de bevolkingsgroepen. Het algemene gebruik van de radio of van de krant in het voorbije kwartaal hangt in 2015 samen met de opleiding en het inkomen: bij hogergeschoolden en bij mensen met een gezinsinkomen van meer dan 2.000 euro is het aandeel radiogebruikers of krantlezers groter dan bij laaggeschoolden en bij mensen met een lager gezinsinkomen. Het aandeel krantlezers is daarnaast groter bij mannen dan bij vrouwen. Die verschillen blijven vrij constant over de tijd. De televisie is het enige medium waarbij er geen verschillen zijn over de bevolkingsgroepen voor het algemene gebruik.

Voor het **dagelijkse gebruik** van die media zien we de volgende verschillen over de bevolkingsgroepen. Ouderen die de radio, de televisie of de krant gebruiken, doen dat vaker dagelijks dan jongere mediagebruikers. Laaggeschoolde televisiekijkers of krantlezers zijn vaker dagelijkse gebruikers dan hooggeschoolde televisiekijkers of krantlezers. De hooggeschoolde radioluisteraars en de radioluisteraars met een gezinsinkomen van meer dan 2.000 euro luisteren vaker dagelijks naar de radio dan de radioluisteraars met een lagere scholing of gezinsinkomen. Ten slotte lezen mannelijke krantlezers vaker dagelijks hun krant dan vrouwelijke.

Vervolgens wordt onderzocht of de kloof bij traditioneel mediagebruik groot dan wel verkleint over de tijd. Om die evolutie van de kloof in beeld te brengen, onderzoeken we of het verschil tussen de extreme categorieën van een demografisch kenmerk al dan niet vergroot over de tijd. We spreken pas van een evolutie over de tijd als het verschil tussen de groepen 5% groter of kleiner is geworden over de jaren (zie lichtgeel in tabel 1). Vooreerst valt op dat het verschil over de leeftijdsgroepen groter is geworden voor het dagelijks televisie kijken en het dagelijks lezen van de krant. Bij de oudere gebruikers van die media wijzigt het aandeel dagelijkse gebruikers niet over de tijd, terwijl dat aandeel dagelijkse gebruikers achteruitgaat bij de jongeren. Ook het verschil voor de dagelijkse radioluisteraars is vergroot bij het gezinsinkomen: de mensen met een inkomen van meer dan 2.000 euro blijven stabiel in het dagelijkse gebruik, terwijl er een afname is bij de radioluisteraars met een lager inkomen.

Tabel 1. Aandeel algemene gebruikers in het voorbije kwartaal bij alle burgers; aandeel dagelijkse gebruikers bij de gebruikers van het medium; 18- tot 85-jarige Vlamingen en per bevolkingsgroep, in %; verschil tussen de extreme categorieën van een demografisch kenmerk (Δ); in 2010, 2013 en 2015

		Leeftijd					
		Algemeen	18-30	31-45	46-60	61-85	Δ
Gebruik radio	2010	94	93	97	96	90	3
	2015	92	92	92	94	91	1
Dagelijks radio bij gebruikers	2010	85	79	89	85	85	-5
	2015	82	74	81	89	81	-7
Gebruik televisie	2010	98	98	98	99	99	-1
	2015	98	97	98	98	99	-1
Dagelijks televisie bij gebruikers	2010	94	92	92	94	96	-4
	2015	92	83	88	95	98	-16
Gebruik papieren dagblad	2013	77	79	78	79	75	4
	2015	72	76	69	72	71	4
Dagelijks papieren dagblad bij gebruikers	2013	58	38	50	63	71	-33
	2015	52	31	39	56	71	-39
Gebruik computer	2010	73	96	94	76	38	58
	2015	82	99	98	90	54	46
Dagelijks computer bij gebruikers	2010	84	89	86	80	78	11
	2015	85	88	88	83	79	9
Gebruik internet	2010	72	96	94	75	36	60
	2015	82	100	98	91	53	46
Dagelijks internet bij gebruikers	2010	84	89	87	79	78	11
	2015	88	98	91	83	78	20
Gebruik smartphone	2013	35	72	49	32	8	64
	2015	55	93	81	54	16	77
Dagelijks smartphone bij gebruikers	2013	91	93	95	89	78	15
	2015	96	99	96	95	89	10

Noot:

- Δ : verschil tussen de extreme categorieën van het bevolkingskenmerk (jongsten versus oudsten, mannen versus vrouwen, laagstgeschoolden versus hoogstgeschoolden of gezinsinkomen tot 2.000 euro versus meer), berekend op niet-afgeronde percentages.

Geslacht		Opleiding				Gezinsinkomen			
Man	Vrouw	Δ	Hoogstens		Hoger onderwijs	Δ	≤2.000		Δ
			LSO	HSO			euro	>2.000 euro	
96	92	3	91	93	99	8	91	96	5
93	92	1	90	91	96	6	87	94	7
86	84	2	79	86	91	12	82	86	4
82	81	1	77	82	86	10	76	85	9
98	99	-1	99	99	98	-1	98	98	0
98	99	-1	99	98	97	-2	99	98	-0
93	95	-2	95	95	90	-5	95	93	-2
92	92	-1	97	90	89	-8	92	92	0
81	74	7	68	80	85	16	70	82	12
76	68	8	64	71	82	17	64	75	11
60	57	3	63	55	57	-6	60	58	-2
56	49	7	59	51	48	-11	56	51	-5
77	69	9	47	82	95	48	46	87	42
86	77	9	59	88	98	38	59	92	33
84	83	1	77	83	90	13	77	85	9
87	83	4	76	84	92	16	75	88	13
76	69	8	46	81	94	48	44	87	43
87	77	9	59	88	97	38	59	92	33
86	82	4	77	82	91	13	79	85	6
89	87	2	82	87	92	9	77	90	14
41	29	13	15	40	50	34	13	44	30
60	50	9	37	60	67	30	29	65	36
91	92	-1	89	92	91	3	94	92	-3
96	96	-1	95	96	97	2	94	96	2

Kolom 3: Pearson χ^2 -toetsen op de kruistabellen met het mediagebruik (ja-nee) en het surveyjaar; vanaf kolom 4: Pearson χ^2 -toetsen per jaar op de kruistabellen met het demografische kenmerk en het mediumgebruik: donker vet italic: $p < 0,05$; lichtgele achtergrond: verschil in percentages stijgt of daalt over de jaren met minstens 5%.

Ondanks de significante verschillen over de bevolkingsgroepen voor algemeen en dagelijks gebruik **verdiept de kloof** bij de traditionele media in een minderheid van de gevallen. De kloof verdiept voor radiogebruik over de opleidings- en de inkomenscategorieën: het aandeel radiogebruikers is kleiner bij laaggeschoolden en bij mensen met een lager gezinsinkomen. Bij de radioluis-tereaars uit die bevolkingsgroepen is het dagelijkse radiogebruik ook minder ingeburgerd. Verder is er bij de krant een verdieping van de kloof over het geslacht: het aandeel vrouwen dat de krant leest, is kleiner dan het aandeel mannen dat de krant leest. En als vrouwen de krant lezen, doen ze dat minder dagelijks. De vijf andere significante verschillen over de bevolkingsgroepen geven aan dat eerder de oudere mediagebruikers dagelijks de traditionele media (radio, tv en krant) gebruiken dan de jongere. Verder zijn het eerder de laag- dan de hooggeschoolde mediagebruikers die dagelijks televisie kijken of de krant lezen. Dat is geen verdieping van de kloof omdat die verschillen niet aanwezig waren of tegengesteld waren bij het algemene gebruik.

Digitale kloof

De digitale kloof omschrijft de verschillen in het digitale mediagebruik tussen bevolkingsgroepen.

Bij het **algemene mediagebruik in het voorbije kwartaal** is er voor de computer, voor het internet en voor de smartphone een digitale kloof voor elk demografisch kenmerk en voor elk surveyjaar (tabel 1). Het aandeel gebruikers van elk van die digitale media is hoger bij jongeren, mannen, hooggeschoolden en mensen met een gezinsinkomen van meer dan 2.000 euro dan bij ouderen, vrouwen, laaggeschoolden en mensen met een gezinsinkomen van maximaal 2.000 euro.

Vervolgens wordt onderzocht of de kloof bij de digitale media vergroot dan wel verkleint over de tijd. We gebruiken daarbij hetzelfde criterium als bij de traditionele media: er wordt pas van een evolutie over de tijd gesproken als het verschil tussen de extreme categorieën voor een demografisch kenmerk 5% groter of kleiner is geworden over de jaren (zie lichtgeel in tabel 1). Volgens dit criterium verkleint de kloof bij het algemene computer- en internetgebruik voor de leeftijd, de opleiding en het inkomen: bij de koplopers (jongeren, hooggeschoolden, hoger inkomen dan 2.000 euro) gebruikte in 2010 ongeveer 90% die media waardoor de achterblijvers konden bijbenen tussen 2010 en 2015. De kloof bij de smartphone is vergroot voor de leeftijd en ook wat voor het inkomen, maar niet voor geslacht of opleiding.

Het **dagelijkse digitale mediagebruik** wordt alleen onderzocht bij de gebruikers van het betreffende medium. Bij het dagelijkse computer- en internetge-

bruik is er een digitale kloof voor leeftijd, opleiding en gezinsinkomen. Jongeren, hooggeschoolden en mensen met een gezinsinkomen van meer dan 2.000 euro maken vaker dagelijks gebruik van de computer of het internet dan ouderen, laaggeschoolden en mensen met een gezinsinkomen van maximaal 2.000 euro. Bij het dagelijkse gebruik van de smartphone is er alleen een digitale kloof voor leeftijd: ouderen gebruiken hun smartphone minder vaak dagelijks dan jongeren.

De kloof bij het dagelijkse digitale mediagebruik bij de gebruikers van die media wijzigt weinig over de tijd. Dat betekent dat er over de tijd weinig verschil is in het aandeel dagelijkse gebruikers in het totale aantal gebruikers, of dat de verschillende bevolkingsgroepen op dezelfde wijze evolueren voor het aandeel dagelijkse gebruikers. Voor het dagelijkse internetgebruik is er wel een verschil over de tijd voor de leeftijd en het inkomen: bij de achterblijvers (ouderen en laag inkomen) is het aandeel dagelijkse gebruikers ongeveer hetzelfde gebleven van 2010 tot 2015, terwijl er bij de koplopers (jongeren en inkomen van meer dan 2.000 euro) een toename is van het aandeel dagelijkse gebruikers. Bij de smartphone is er een afname van het verschil over de leeftijdscategorieën: bij de jongeren is de toename in het aandeel dagelijkse gebruikers minder groot dan bij de ouderen. Gezien het aandeel van 93% dagelijkse gebruikers bij de jongeren in 2013 konden de ouderen wat bijbenen. Voor de concrete cijfers verwijzen we naar tabel 1.

Een significant verschillend dagelijks mediagebruik tussen bevolkingsgroepen boven op de kloof bij het algemene gebruik tussen die bevolkingsgroepen en in dezelfde richting als de eerste kloof wijst op een **verdieping van de kloof**. Dat houdt in dat een bevolkingsgroep niet alleen achterblijft voor het al dan niet gebruiken van het medium, maar dat de gebruikers uit de bevolkingsgroep ook minder dagelijks gebruikmaken van het medium dan gebruikers uit andere bevolkingsgroepen. We verduidelijken met een voorbeeld van de verdiepende kloof van het algemene naar het dagelijkse internetgebruik over de verschillende leeftijdscategorieën. Zo wordt het internet in 2015 door 100% van de 18- tot 30-jarigen en door 53% van de 61- tot 85-jarigen gebruikt. Het aandeel internetgebruikers verschilt significant over de leeftijdscategorieën: hoe ouder de respondenten zijn, hoe lager het aandeel internetgebruikers is. Bij mensen die internet gebruiken, is er een verschil over de leeftijdsgroepen voor het dagelijkse gebruik. Zo gebruikt in 2015 98% van de jongere gebruikers (18-30) tegen 78% van de oudere gebruikers (61-85) het internet dagelijks. De kloof verdiept dus: ouderen horen minder vaak tot de internetgebruikers en als ze het internet gebruiken, doen ze het minder vaak dagelijks.

Niet alle media zijn even gevoelig voor een verdiepende kloof. Zo is er bij het gebruik van de smartphone alleen een verdiepende kloof over de leef-

tijdscategorieën. Het aandeel ouderen dat de smartphone gebruikt, is kleiner dan dat aandeel bij de jongeren. En als ouderen een smartphone gebruiken, is het aandeel dagelijkse gebruikers opnieuw kleiner bij de ouderen dan bij de jongeren. De verdiepende kloof bij het computer- en het internetgebruik manifesteert zich over de leeftijds-, de opleidings- en de inkomenscategorieën. Zo is het aandeel internetgebruikers lager bij ouderen, laagopgeleiden en mensen met een laag gezinsinkomen dan bij complementaire groepen. Bij internetgebruikers is het aandeel dagelijkse gebruikers ook nog eens kleiner bij ouderen, laagopgeleiden en mensen met een laag gezinsinkomen dan bij complementaire groepen. Verder valt op dat niet alle bevolkingsgroepen even gevoelig zijn voor de verdiepende kloof. Voor het geslacht is er maar weinig evidentie voor een verdiepende kloof.

Een derde aspect van het digitale mediagebruik is de **breedte van het internetgebruik**. Er wordt van uitgegaan dat mensen die een breed internetgebruik hebben, het internet beter kunnen inzetten om de eigen doelstellingen te bereiken of om ten volle in de gemeenschap te participeren. Via univariate GLM-toetsen wordt onderzocht of de breedte van het internetgebruik verschilt naargelang van het demografische kenmerk (tabel 2). Dat is het geval voor leeftijd, geslacht, opleiding en gezinsinkomen. Hoe jonger en hoe hoger opgeleid, hoe breder het internetgebruik. Het gemiddelde aantal gebruikte internettoepassingen verschilt significant tussen al de leeftijds- en opleidingscategorieën. Verder hebben mannen een breder internetgebruik dan vrouwen en hebben mensen met een gezinsinkomen van meer dan 2.000 euro een breder internetgebruik dan mensen met een lager inkomen.

De **kloof verdiept** van het internetgebruik naar de breedte van het internetgebruik voor elk demografisch kenmerk. Het aandeel ouderen, vrouwen, laaggeschoolden en mensen met een gezinsinkomen van maximaal 2.000 euro dat internet gebruikt, is lager dan het overeenkomstige aandeel bij jongeren, mannen, hooggeschoolden en mensen met een gezinsinkomen van meer dan 2.000 euro. Verder hebben de internetgebruikers uit die groepen (ouderen, vrouwen, laaggeschoolden en laag inkomen) gemiddeld een minder breed internetgebruik dan internetgebruikers uit complementaire groepen.

De significante interactie-effecten tussen het surveyjaar en het demografische kenmerk in de univariate GLM-toetsen wijzen erop dat het verschil in breedte van het internetgebruik vergroot over de jaren voor leeftijd, opleiding en inkomen. Voor het geslacht is er geen duidelijke trend. Het verschil tussen de geslachten schommelt meer over de jaren, maar sinds 2010 er is een afname van het verschil.

Tabel 2. Univariate GLM-toetsen met de breedte van het internetgebruik als afhankelijke variabele en het demografische kenmerk en het surveyjaar als onafhankelijke variabelen, met bijbehorende post-hoc-Scheffe-toetsen voor het demografische kenmerk, bij 18-85-jarige Vlaamse internetgebruikers, 2007-2010, 2012, 2014, 2015

Leeftijd		Opleiding	
Surveyjaar***		Surveyjaar***	
Leeftijd***		Opleiding***	
Interactie surveyjaar en leeftijd***		Interactie surveyjaar en opleiding***	
18-30	7,03	Hoogstens LSO	4,69
31-45	6,17	HSO	5,65
46-60	5,05	Hoger onderwijs	6,44
61-85	4,09		
Geslacht		Gezinsinkomen	
Surveyjaar***		Surveyjaar***	
Geslacht***		Gezinsinkomen***	
Interactie surveyjaar en geslacht*		Interactie surveyjaar en gezinsinkomen*	
Man	6,10	≤2.000 euro	4,90
Vrouw	5,26	>2.000 euro	5,91

* $p \leq 0,05$; *** $p \leq 0,001$. Elke categorie van een demografisch kenmerk verschilt significant van elke andere categorie van dat demografische kenmerk.

Uit het geheel van de analyses uit deze sectie blijkt bijgevolg dat er niet alleen sprake is van een verdieping van de kloof van het algemene internetgebruik naar de breedte van het internetgebruik, maar ook over de tijd.

Kloof in het traditionele en het digitale mediagebruik

Ondanks een sterke toename van het digitale mediagebruik over de voorbije jaren blijven de traditionele media een belangrijk aandeel van de Vlamingen van 18 tot 85 jaar bereiken. Er is alleen voor de krant een significante afname van het aandeel lezers en dagelijkse lezers over de tijd.

De veelheid aan informatie over de verschillen tussen bevolkingsgroepen wordt samenvattend weergegeven in tabel 3. Het mediagebruik, ongeacht de frequentie, is over het algemeen beter ingeburgerd bij jongeren (digitale media), mannen (digitale media en de krant), hogergeschoolden (alle media behalve de tv) en de mensen met een inkomen van meer dan 2.000 euro (alle media behalve de tv). Ook de breedte van het internetgebruik is groter bij die bevolkingsgroepen. De televisie vormt daarop een uitzondering; het aandeel televisiekijkers is in alle bevolkingsgroepen gelijk.

Tabel 3. Demografische kenmerken waarvoor volgens Pearson χ^2 -toetsen in 2015 een kloof bestaat voor algemeen of dagelijks mediagebruik

	Leeftijd	Geslacht	Opleiding	Inkomen	Leeftijd	Geslacht	Opleiding	Inkomen
	Algemeen gebruik laatste 3 maanden				Dagelijks gebruik			
	Bevolking 18 tot 85 jaar				Gebruikers van het medium			
Radio			hoger	hoger	ouder		hoger	hoger
Tv					ouder		lager	
Krant		man	hoger	hoger	ouder	man	lager	
Computer	jonger	man	hoger	hoger	jonger		hoger	hoger
Internet	jonger	man	hoger	hoger	jonger		hoger	hoger
Smartphone	jonger	man	hoger	hoger	jonger			

Noot: de aangeduide categorie heeft een groter aandeel gebruikers ($p < 0,05$); bijvoorbeeld 'hoger' bij opleiding betekent dat er bij de hogergeschoolden een groter aandeel (dagelijkse) gebruikers is; lichtgeel: het verschil verkleint; donkergeel: het verschil vergroot; vet: de kloof verdiept.

Bij digitale media is er over het algemeen – maar niet altijd – een verdieping van de kloof van algemeen gebruik naar dagelijks gebruik. Er is ook bij elk demografisch kenmerk een verdieping van de kloof van het algemene internetgebruik naar de breedte van het internetgebruik. Ook bij de radio is er voor opleiding en inkomen een verdieping van de kloof van het al dan niet gebruiken van de radio tot het dagelijkse gebruik ervan. Bij de krant is die verdieping er voor het geslacht. Interessanter bij de traditionele media is echter hoe de best bereikte groepen wijzigen van het al dan niet gebruiken van de radio of de krant naar het dagelijkse gebruik ervan. Het dagelijkse

gebruik van de krant, de radio en de tv lijkt beter ingeburgerd bij de oudere gebruikers van die media, terwijl er geen verschil was voor het al dan niet gebruiken van die media over de leeftijdscategorieën. De krant wordt vaker dagelijks gelezen door lagergeschoolde krantlezers, terwijl het aandeel lezers van een krant groter is bij hogergeschoolden.

Ten slotte is onderzocht of de kloof vergroot dan wel verkleint over de tijd. Het verkleinen van de kloof bij het al dan niet gebruiken van de computer en het internet en bij het dagelijkse gebruik van de smartphone volgt uit de hoge penetratie bij de koplopers (rond de 90% in 2010). Maar er zijn ook mediakloven die vergroten, zowel bij de digitale als bij de traditionele media. Ook de kloof bij de breedte van het internetgebruik vergroot over de jaren voor leeftijd, opleiding en gezinsinkomen.

3.2. Impact breedte internetgebruik op traditioneel mediagebruik

Hier wordt onderzocht of brede internetgebruikers de traditionele media (radio, tv, krant) niet of minder frequent (gaan) gebruiken. We verwachten dat de gebruiker de digitale media in zijn totale mediagebruik zal incorporeren zonder de traditionele media volledig te laten vallen, omdat de digitale media niet in alle situaties en voor alle doelstellingen superieur zijn aan de traditionele media. Er wordt wel verwacht dat brede digitale mediagebruikers minder vaak horen tot dagelijkse gebruikers van traditionele media, omdat brede internetgebruikers beter het geschikte medium kunnen kiezen naargelang van hun behoeften. Ze kunnen voor bepaalde doelstellingen of situaties overgeschakeld zijn van traditionele naar digitale media.

Er wordt bijgevolg verwacht dat een breed internetgebruik de kans op dagelijks traditioneel mediagebruik verkleint, wat niet (zo sterk) het geval is voor het algemene gebruik van de traditionele media. Dat wordt onderzocht voor het mediagebruik over alle toepassingen heen en voor één specifieke media-toepassing: het volgen van het nieuws.

Gezien de dichotome variabelen voor algemeen en voor dagelijks gebruik van de traditionele media wordt dat onderzocht via binaire logistische regressies. We onderzoeken of het al dan niet (dagelijkse) gebruik van een traditioneel medium samenhangt met de breedte van het internetgebruik en het surveyjaar. Dat doen we apart voor het traditionele mediagebruik over alle media-toepassingen heen en voor het traditionele mediagebruik voor het volgen van het nieuws. De resultaten staan in tabel 4. Als er een afname van het dagelijkse gebruik van de traditionele media over de tijd is, wordt verder via binaire logistische regressies onderzocht of die afname te verklaren is door de breedte van het internetgebruik.

Traditioneel mediagebruik over alle toepassingen heen

Het verwachte negatieve effect van de breedte van het internetgebruik op het dagelijkse gebruik van de televisie en de papieren krant is significant: hoe breder het internetgebruik, hoe kleiner de kans op het dagelijkse gebruik van de televisie en de krant. Er is geen betekenisvol effect van de breedte van het internetgebruik op het dagelijkse radiogebruik. We vonden onverwacht wel een significant positief effect van de breedte van het internetgebruik op het al dan niet gebruiken van de radio en de krant. Betekent dat dat de brede internetgebruikers eerder het publiek zijn van de radio en van de krant, maar dat dat effect verdwijnt (radio) of zelfs omkeert (krant) bij dagelijks mediagebruik omdat brede internetgebruikers minder frequent die media gaan gebruiken? Bij televisie zien we een ander patroon: de brede internetgebruikers zijn minder vaak televisiekijkers en als ze wel televisie kijken, horen ze minder vaak tot de dagelijkse gebruikers.

Er is voor de drie traditionele media dus evidentie dat brede internetgebruikers minder vaak tot de dagelijkse gebruikers van de traditionele media horen dan we zouden verwachten op basis van de samenhang tussen de breedte van het internetgebruik en het al dan niet gebruiken van het medium. We hadden weliswaar niet verwacht dat de breedte van het internetgebruik samenhangt met het al dan niet gebruiken van een traditioneel medium. Kan er een factor zijn die ertoe leidt dat mensen eerder krantlezers of radioluis-teraars zijn, dat ze een breder internetgebruik hebben, en die er tegelijkertijd voor zorgt dat ze minder televisie kijken?

Tabel 4. Effect van de breedte van het internetgebruik in de binaire logistische regressies met het (dagelijkse) gebruik van de (nieuws)media als afhankelijke variabele en het surveyjaar en de breedte van het internetgebruik als onafhankelijke variabelen, bij Vlamingen van 18 tot 85³

	Algemeen gebruik laatste drie maanden	Dagelijks gebruik	Algemeen gebruik nieuwsmedium	Dagelijks gebruik nieuwsmedium
Radio	POS	-	POS	NEG
Tv	NEG	NEG	NEG	NEG
Krant	POS	NEG	POS	NEG

Noot:

- POS = significant positief effect, NEG: significant negatief effect, '-' geen significant effect.
- geanalyseerde jaren: voor mediagebruik over alle toepassingen: 2010, 2014 en 2015 (krant 2014, 2015); gebruik van traditionele nieuwsmedia: 2007-2010, 2012, 2014 en 2015.

³ Alle analyses zijn op eenvoudig verzoek bij de auteur te verkrijgen.

Nieuwsmedia

De theorie veronderstelt dat de breedte van het internetgebruik de kans op het dagelijkse gebruik van traditionele media voor het nieuws beïnvloedt, wat niet (zo sterk) het geval is bij het algemene gebruik van die media voor het nieuws. We onderzoeken via binaire logistische regressies of het al dan niet (dagelijkse) gebruik van een nieuwsmedium samenhangt met de breedte van het internetgebruik en het surveyjaar. De resultaten staan in tabel 4.

De breedte van het internetgebruik heeft een effect op elke variabele voor nieuwsgebruik. De kans op het al dan niet luisteren naar het radionieuws of het al dan niet lezen van de krant stijgt bij een breder internetgebruik. Dat effect keert om bij het dagelijkse gebruik van het radionieuws of van de krant: de kans dat een radiogebruiker of krantlezer dagelijks die nieuwsmedia gebruikt, is kleiner naarmate zijn internetgebruik breder is. De kans dat een respondent televisienieuws kijkt, is kleiner naarmate zijn internetgebruik verbreedt. De kans dat een televisienieuwskijker een dagelijkse nieuwskijker is, wordt nog kleiner bij een breed internetgebruik. Die effecten van de breedte van het internetgebruik zijn dus zoals verwacht voor het dagelijkse gebruik van de traditionele nieuwsmedia. Voor het al dan niet gebruiken van traditionele nieuwsmedia hadden we geen verwachtingen met betrekking tot het effect van de breedte van het internetgebruik.

Verband breedte internetgebruik en dagelijks traditioneel mediagebruik over de tijd

Als er een afname van het dagelijkse gebruik van de traditionele media over de tijd is, wordt verder via binaire logistische regressies onderzocht of die afname verklaarbaar is via de breedte van het internetgebruik. Uit tabel 1 blijkt dat er alleen bij het dagelijkse gebruik van de krant een negatieve trend was over de tijd (van 2013 tot 2015). Bij de nieuwsmedia was die negatieve trend er voor elk traditioneel medium. We onderzoeken die hypothese alleen verder bij de nieuwsmedia. Het aandeel dagelijkse gebruikers in het geheel van de gebruikers van de traditionele nieuwsmedia daalde bij de radio van 76% in 2001 naar 68% in 2015, bij de televisie van 71% in 2001 naar 60% in 2015 en bij de krant van 53% in 2001 naar 49% in 2015. Uit de binaire logistische regressies met cijfers vanaf 2007⁴ blijkt dat er een significant negatief effect is van het surveyjaar op het dagelijks luisteren naar het radionieuws⁵ en op het dagelijks televisiekijken⁶. Dat

⁴ De breedte van het internetgebruik wordt sinds 2007 op dezelfde wijze gemeten via dezelfde vragen in de survey.

⁵ $B = -0,17602$; $S.E. = 0,008$; $Wald = 5,577$, $df = 1$, $p = 0,018$

⁶ $B = -0,022$; $S.E. = 0,008$; $Wald = 8,742$, $df = 1$, $p = 0,003$

betekent dat gebruikers van die nieuwsmedia er minder dagelijks gebruik van maken over de jaren. Die significante effecten voor het surveyjaar verdwijnen als de breedte van het internetgebruik wordt ingebracht in de regressie. Dat is in overeenstemming met de hypothese dat de breedte van het internetgebruik de daling van het dagelijkse gebruik van die nieuwsmedia over de jaren kan verklaren. Bij het dagelijks lezen van de krant vinden we geen effect van het surveyjaar. Het surveyjaar heeft wel een effect op het al dan niet gebruiken van de nieuwsmedia, maar dat effect is positief (radio) of verdwijnt niet bij het inbrengen van de breedte van het internetgebruik (televisie en krant).

We zijn uitgegaan van twee hypothesen over de samenhang van de breedte van het internetgebruik en het dagelijkse gebruik van de (nieuws)media. Voor eerst werd verwacht dat een breed internetgebruik de kans op een dagelijks traditioneel mediagebruik verkleint. Verder werd verwacht dat de geobserveerde afname in het dagelijkse mediagebruik over de jaren bij de gebruikers van die media samenhangt met de breedte van het internetgebruik. We vonden over het algemeen evidentie voor die hypothesen, al werd de tweede hypothese alleen verder onderzocht bij de nieuwsmedia.

Slotbeschouwingen

Dit hoofdstuk startte met een verwijzing naar het huidige Vlaamse Regeerakkoord dat aandacht vraagt voor de digitale kloof en **mediagelettertheid**. Er zijn twee aandachtspunten: de digitale kloof wegwerken en voldoende aandacht hebben voor mensen die nog niet mee zijn met nieuwe informatie-technologie.

De resultaten voor 2015 geven aan dat een blijvende aandacht voor burgers die de digitale boot missen, aan de orde blijft. Van de 61- tot 85-jarige Vlamingen gebruikte 53% het internet en 16% een smartphone in het voorbije kwartaal. Bij mensen met een opleiding van hoogstens lager secundair onderwijs heeft 59% het internet gebruikt en 37% een smartphone. Bij mensen met een laag gezinsinkomen (minder dan 2.000 euro) heeft 59% het internet gebruikt en 29% een smartphone. Als die bevolkingsgroepen het internet gebruiken, is het gebruik ervan meer beperkt in de breedte. Daardoor kunnen we ons afvragen of ze er evenveel nut uit halen dan andere groepen. Vanuit de veronderstelling dat internetgebruik emancipatorisch kan werken en vanuit de mogelijke voordelen voor de achterblijvers is het zeker wenselijk om die kloof verder te dichten.

Vreugde over de verkleinde digitale kloof over de tijd voor het algemene internetgebruik is wat voorbarig als we zien dat de kloof bij andere digitale

media zoals de smartphone vergroot voor sommige groepen. Ook de kloof bij de breedte van het internetgebruik vergroot over de jaren voor leeftijd, opleiding en gezinsinkomen. Aangezien we kunnen verwachten dat mensen die breder gebruikmaken van de digitale media, die digitale media ook beter kunnen inzetten om hun doelstellingen te bereiken, kan dat erop wijzen dat de achterblijvers steeds verder achter raken op de voorlopers wat het mogelijk voordelige gebruik van het internet voor hen betreft.

Wat de aandacht betreft voor mensen die niet mee zijn met de informatietechnologie, volgen we de afdeling Media: 'Mediawijsheid is het geheel van kennis, vaardigheden en attitudes waarmee burgers zich bewust en kritisch kunnen bewegen in een complexe, veranderende en gemediatiseerde wereld. Het is het vermogen tot een actief en creatief mediagebruik dat gericht is op maatschappelijke participatie. Het is belangrijk te benadrukken dat mediawijsheid betrekking heeft op alle (nieuwe én traditionele) media.' In die zin menen we dat de aandacht van het beleid niet eenzijdig toegespitst mag worden op de evolutie van de digitale vaardigheden bij de doelgroepen. Vooreerst bereiken de traditionele media nog altijd een groter aandeel van de bevolking dan de digitale media. Verder zijn er bevolkingsgroepen die zich alleen op die media richten. Het blijft aanbevelenswaardig om de digitalisering bij die doelgroepen aan te zwengelen, maar het is even belangrijk om ervoor te zorgen dat de traditionele media waar mogelijk een sterk aanbod (blijven) leveren om de achterstelling van de digibeten te minimaliseren. We pleiten ervoor dat bij elke toepassing van de overheid een goede mediamix wordt gebruikt om alle bevolkingsgroepen gelijkwaardige kansen te geven. Verdegem & De Marez (2011) pleitten ook voor een meer product- en segmentgerichte aanpak.

De tweede onderzoeksvraag betrof de impact van de breedte van het internetgebruik op het traditionele mediagebruik en volgt uit een voorgaand onderzoek van Moreas & Pickery (2011). Die vraag houdt ook verband met de leefbaarheid van de traditionele media en, als de leefbaarheid onder druk komt te staan, de kwaliteit van de traditionele media. We hadden niet verwacht dat de breedte van het internetgebruik samenhangt met het al dan niet gebruiken van traditionele media. We gingen ervan uit dat de internetgebruiker de digitale media in zijn totale mediagebruik incorporeert zonder de traditionele media volledig te laten vallen. De digitale media zijn immers niet in alle situaties en voor alle doelstellingen superieur aan de traditionele media. Onverwacht vonden we een positieve samenhang tussen de breedte van het internetgebruik en het al dan niet gebruiken van de radio en de krant, en een negatieve samenhang met het gebruik van de televisie. Mogelijk is er dus een factor die maakt dat mensen eerder de krant lezen, naar de radio luisteren, een breder gebruik maken van het internet, en die er tegelijkertijd voor zorgt dat ze wat minder televisie kijken.

Bij het dagelijkse gebruik verdwijnt die positieve samenhang tussen de breedte van het internetgebruik en het luisteren naar de radio of het lezen van de krant, of wordt die zelfs negatief. Ook bij dagelijks televisiegebruik is er een negatieve samenhang met de breedte van het internetgebruik. Vanuit onze theoretische veronderstellingen zorgt een breder internetgebruik ervoor dat men minder vaak traditionele media gaat gebruiken dan we op basis van de oorspronkelijke samenhang tussen de breedte van het internetgebruik en het al dan niet gebruiken van dat medium zouden verwachten. De hypothese dat een breed internetgebruik de kans op een dagelijks traditioneel mediagebruik verkleint, wordt bijgevolg bevestigd. De vraag of het bredere internetgebruik de frequentie van het volgen van het nieuws via televisie, krant of radio over de tijd heeft beïnvloed bij de gebruikers van die media, kan positief beantwoord worden voor radio en televisie. Er blijven echter nog heel wat vragen onbeantwoord. Zo kunnen we ons afvragen of de breedte van het internetgebruik het gebruik van de media gaat beïnvloeden in de toekomst. Bovendien kunnen die vragen verder geëxploreerd worden bij de voorlopers en de achterblijvers op het vlak van de breedte van het internetgebruik. Als de achterblijvers op een vergelijkbare wijze evolueren op een later tijdstip, kunnen de voorlopers de voorboden zijn van de toekomstige ontwikkelingen op de mediamarkt.

Bibliografie

Hilbert, M. (2010). *The manifold definitions of the digital divide and their diverse implementations for policy responsibility*. Arlington: 38th Research Conference on Communication, Information, and Internet Policy.

LaRose, R. & Eastin, M.S. (2004). A social cognitive theory of internet uses and gratifications: toward a new model of media attendance. In: *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 48 (3), 358-377.

Katz, E., Gurevitch, M. & Haas, H. (1973). On the use of the mass media for important things. In: *American Sociological Review*, 38 (April), 164-181.

Moreas, M.-A. & Pickery, J. (2011). De digitale kloof in twee dimensies Een verdiepende en verbredende kloof. In: Moreas, M.-A. & Pickery, J. (red.) *Mediageletterdheid in een digitale wereld*. Brussels, Studiedienst Vlaamse Regering.

Verdegem, P. (2009). *De digitale kloof en/in e-government: uitdagingen voor de overheid in de informatiemaatschappij*. Gent: Universiteit van Gent, Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen.

Verdegem, P. & De Marez, L. (2011). Rethinking determinants of ICT acceptance: Towards an integrated and comprehensive overview. In: *Technovation*, 31 (8), 411-423.

Vlaams Regeerakkoord 2014-2019. Vertrouwen, verbinden, vooruitgaan. Brussel: Vlaamse Regering.

Bijlage

De opgenomen 13 internettoepassingen om de breedte van het internetgebruik te berekenen zijn:

- voor communicatie zoals e-mail, telefoneren, sms, chatten, ...;
- om informatie te zoeken over een onderwerp of over goederen en diensten;
- om met de overheid in contact te komen zoals informatie opvragen, formulieren online invullen, ...;
- voor financiële diensten zoals internetbankieren, het verhandelen van aandelen of het afsluiten van een lening of een verzekering;
- om goederen aan te kopen voor privé-doeleinden;
- om goederen te verkopen voor privé-doeleinden;
- om spelletjes te spelen;
- om te kijken/luisteren naar muziek, films, radio, televisie, videofilmjes, ...;
- om muziek, clips, films te downloaden om ze later via een ander toestel zoals een mp3-speler, een i-pod of een dvd-speler te beluisteren of te bekijken;
- om iets bij te leren via online cursussen of via de participatie aan debatten, nieuwsgroepen enz.;
- om het nieuws of de actualiteit te volgen;
- om een reële afstand virtueel te overbruggen via videoconferencing of telewerken;
- en om eigen gemaakte videofilms, weblogs, websites, ... aan te bieden op het internet.

Holebi's en holebiseksualiteit steeds ruimer aanvaard

*Jan Pickery en Jo Noppe**

Inleiding

De houding tegenover holebi's en holebiseksualiteit werd in de survey naar sociaal-culturele verschuivingen (SCV-survey) voor de eerste keer bevraagd in 2006. Sindsdien is de module vier keer herhaald, de laatste drie keer (2011, 2013 en 2015) in gewijzigde vorm. Een aantal items werd vervangen en er werden ook enkele extra stellingen toegevoegd. De module in de SCV-survey wordt door de Studiedienst Vlaamse Regering gebruikt om de houding tegenover holebiseksualiteit te monitoren, onder meer in de indicatorenset van het Pact 2020 (Bral, 2015).

In dit artikel wordt vooreerst uitgebreid ingegaan op de wijze waarop de houding tegenover holebi's en holebiseksualiteit in de SCV-survey wordt gemeten. Volgens Nederlands onderzoek kunnen in de houding tegenover holebi's en holebiseksualiteit vier verschillende dimensies worden onderscheiden. We gaan na of de resultaten van de SCV-survey dat theoretische concept met verschillende dimensies onderbouwen. Daarna kijken we naar de evolutie van de houding en de relatie tussen de houding en enkele achtergrondkenmerken. Daarbij houden we ook rekening met de verschillende dimensies in die houding.

1. Verschillende dimensies in de houding tegenover holebi's en holebiseksualiteit

De houding tegenover holebi's en holebiseksualiteit werd in de SCV-survey voor de eerste keer bevraagd in 2006. De module die toen opgenomen was in de vragenlijst, was grotendeels gebaseerd op Nederlands onderzoek (Keuzenkamp e.a., 2006; Van Wijk e.a., 2005). Van Wijk e.a. (2005) stelden vast dat de tot dan gebruikte meetinstrumenten er niet in slagen om alle facetten van

* jan.pickery@kb.vlaanderen.be, jo.noppe@kb.vlaanderen.be

homonegativiteit¹ te meten. Daarvoor halen ze drie redenen aan. Ten eerste wordt in heel wat onderzoek de houding ten aanzien van holebiseksualiteit gemeten met één item. Dat geeft weinig inzicht in de mogelijke verschillen in houdingen ten opzichte van verschillende aspecten van holebiseksualiteit. Ten tweede wordt in de gebruikte items vaak de nadruk gelegd op de juridische aspecten van gelijkheid en niet op de sociale kant of de zichtbaarheid van homoseksualiteit. Ten slotte wordt veelal maar één bepaald soort homonegativiteit gemeten, in het bijzonder zogenaamde 'traditionele' homonegativiteit.

Traditionele homonegativiteit betreft het openlijk en radicaal afwijzen van holebiseksualiteit. Die expliciete vorm van homonegativiteit is veelal gebaseerd op morele of religieuze ideeën en misvattingen over homoseksualiteit. Homoseksualiteit wordt volgens dergelijke ideeën gezien als een zonde of een ziekte. De items die in surveyonderzoek gebruikt worden om een dergelijke houding in kaart te brengen, zijn vaak erg extreem (bijvoorbeeld 'Homo's moeten uit de maatschappij verwijderd worden' of 'Lesbische vrouwen zijn abnormaal'). Uit opinieonderzoek in verschillende landen blijkt dat die extreme opvattingen steeds minder openlijk worden onderschreven (zie bijvoorbeeld Keuzenkamp, 2011). Tegelijk blijkt echter dat een moderne, meer subtiele vorm van negatieve beoordeling in de plaats is gekomen van de openlijke afkeuring. Die 'moderne' vorm van homonegativiteit wordt meer dan de traditionele vorm gekenmerkt door een discrepantie tussen attitudes en de uiting ervan. Negatieve attitudes tegenover bepaalde aspecten van homoseksualiteit kunnen samengaan met zich eerder positief of neutraal uitlaten over homo's en homoseksualiteit in het algemeen. Mensen zijn er zich ondertussen van bewust hoe ze geacht worden te antwoorden op vragen over homoseksualiteit en weten dat antihomoseksuele opvattingen niet gepast zijn. Maar dat betekent niet dat de onderliggende attitudes zijn gewijzigd. Dergelijke moderne homonegativiteit onderschrijft stellingen als 'De strijd voor gelijke rechten voor homoseksuelen gaat te ver', 'Homo's worden niet meer gediscrimineerd' en 'Homoseksuelen leggen publiekelijk te veel nadruk op hun seksuele oriëntatie'.

Om die twee verschillende vormen van homonegativiteit in kaart te brengen, werden in de SCV-survey van 2006 (en ook die van 2007) items opgenomen die betrekking hebben op beide vormen. De tweedeling tussen traditionele en moderne homonegativiteit is ook empirisch bevestigd (Pickery & Noppe, 2007). Ondanks een op het eerste gezicht brede, algemene aanvaarding blijkt een meer impliciete negatieve houding tegenover holebiseksualiteit in Vlaan-

¹ De term homonegativiteit werd gelanceerd in Nederlands onderzoek (zie o.a. Keuzenkamp e.a., 2006). In Nederland is de bredere term holebi weinig of niet ingeburgerd. Homonegativiteit verwijst naar negatieve attitudes tegenover homo's, lesbiennes en homoseksuelen.

deren behoorlijk verspreid. Zowel in 2006 als in 2007 is er sprake van een brede aanvaarding van holebi's en holebiseksualiteit in het algemeen, al neemt die af als expliciet verwezen wordt naar de seksualiteitsbeleving van holebi's. Tegelijk blijkt de strijd voor gelijke rechten – zeker voor adoptie door paren van hetzelfde geslacht – bij een aanzienlijk deel van de bevolking op bezwaren te stuiten. Nog negatiever zijn de reacties op de bestaande aandacht voor holebi's in onze samenleving.

In navolging van de periodieke bevragingen van het Nederlandse Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) werd de vraagstelling in de SCV-survey aangepast in 2011. Samenhangend met het onderscheid tussen traditionele en moderne homonegativiteit onderscheiden de onderzoekers van het SCP nu vier dimensies in de houding tegenover homoseksualiteit. Personen kunnen vooreerst homoseksualiteit in het algemeen al dan niet aanvaarden, bijvoorbeeld op basis van morele overtuigingen (traditionele homonegativiteit). Daarnaast kunnen ze wel of niet instemmen met gelijke rechten voor homo's. Verder blijkt de manier waarop mensen tegenover homoseksualiteit staan niet alleen uit hun morele of politieke overtuigingen, maar ook uit hun emotionele reacties op homoseksualiteit in hun naaste omgeving. Ten slotte kunnen personen op een bepaalde manier reageren op de aanwezigheid van homo's en homoseksualiteit in het openbare leven en de media.

In de SCV-surveys van 2006 en 2007 kwamen niet al die dimensies van de houding tegenover holebi's even uitgebreid aan bod. Een aantal items verwezen duidelijk naar de mening over gelijke rechten (juridische dimensie) en ook de houding tegenover de aanwezigheid van holebi's in het openbaar en in de media werd met verschillende items bevraagd. Maar de algemene (morele) acceptatie en de reactie op holebi's in de naaste omgeving kregen veel minder aandacht. De uitbreiding van de module vanaf 2011 met een aantal nieuwe items, gebaseerd op de SCP-vragenlijst, geeft ook zicht op die andere dimensies: de algemene aanvaarding van holebiseksualiteit en de acceptatie van holebiseksualiteit in de naaste omgeving. In totaal telt de module nu 18 items, waarvan een aantal ook al bevraagd werden in 2006 en andere pas sinds 2011. **Algemene aanvaarding** wordt bevraagd met items als 'Homoseksuelen moeten hun leven kunnen leiden zoals zij dat willen' en 'Het is niet goed dat mannen seks hebben met mannen of vrouwen met vrouwen'. Voor **gelijke rechten** zijn er items als 'Het is goed dat paren van hetzelfde geslacht nu ook kunnen trouwen' en 'Koppels van twee mannen moeten dezelfde rechten krijgen als koppels van verschillend geslacht om kinderen te adopteren'. De **reactie op holebiseksualiteit in de openbaarheid** wordt geoperationaliseerd met onder andere 'Er is in het algemeen te veel aandacht voor homoseksualiteit' en 'Ik vind het aanstootgevend als twee mannen in het

openbaar zoenen'. De **reactie op holebiseksualiteit in naaste omgeving** ten slotte wordt gemeten met items als 'U zou het een probleem vinden als uw kind op school les zou krijgen van een homoseksuele leraar of lerares' en 'U zou het een probleem vinden als uw kind zou samenwonen met een partner van hetzelfde geslacht'. De volledige lijst met items is terug te vinden in sectie 3.1. De analyse in sectie 3.2. gaat na in welke mate de empirische resultaten het bestaan van die vier dimensies onderbouwen. In sectie 3.3 kijken we naar de evolutie van de houding en in sectie 3.4 naar determinanten die verschillen in houdingen kunnen verklaren.

2. Data

We beschikken over data voor de jaren 2006, 2007, 2011, 2013 en 2015. Zoals al gezegd werd in 2011 de module herzien: een aantal items werden toegevoegd, een aantal andere items werden weggelaten. We bespreken in dit artikel alleen de resultaten van de 17 items die opgenomen zijn sinds de herziening van de module in 2011. Een aantal daarvan was al opgenomen in 2006 en 2007. In dat geval nemen we die gegevens ook mee in de bespreking. De exacte formulering van de items wordt meegegeven bij de bespreking van de beschrijvende resultaten in sectie 3.1. Om de populatie over de jaren heen volledig vergelijkbaar te maken, kijken we alleen naar de 18- tot 85-jarige Belgen. Tot 2009 werden immers geen niet-Belgen of 85-plussers bevroegd.

3. Resultaten

3.1. Beschrijvende resultaten

De **algemene aanvaarding van homoseksualiteit** wordt sinds 2011 bevroegd met vier items. Maar één van die items was ook al in de eerste bevroegingen opgenomen: 'Homoseksuelen moeten hun leven kunnen leiden zoals zij dat willen'. Het aantal Vlamingen dat het daar niet mee eens is, is klein en is ook nog gedaald sinds 2006. De instemming is gestegen, maar niet lineair en niet heel sterk. In 2011 lag de instemming zelfs lager dan in 2007. Na 2011 is de tolerantie wel weer gestegen.

Tabel 1. Mate van instemming met items die *algemene aanvaarding van holebiseksualiteit* meten, percentages en steekproefomvang (ongewogen), 18- tot 85-jarige Vlamingen²

Uitspraak	Jaar	(Helemaal) oneens	Noch eens/ noch oneens	(Helemaal) eens	N	p
1. Homoseksuelen moeten hun leven kunnen leiden zoals zij dat willen	2006	5,6	5,9	88,5	1.535	***
	2007	4,4	5,0	90,5	1.447	
	2011	4,2	9,8	86,0	1.379	
	2013	4,0	9,1	87,0	1.419	
	2015	2,8	5,2	92,0	1.386	
2. Kinderen zouden moeten leren dat het normaal is om holebi te zijn	2011	28,6	24,3	47,1	1.370	***
	2013	26,2	25,1	48,7	1.413	
	2015	22,7	21,2	56,1	1.384	
3. Het is niet goed dat mannen seks hebben met mannen	2011	57,0	23,7	19,3	1.372	***
	2013	57,9	26,5	15,6	1.411	
	2015	63,7	21,8	14,5	1.375	
4. Het is niet goed dat vrouwen seks hebben met vrouwen	2011	64,5	21,4	14,1	1.365	n.s.
	2013	63,6	23,8	12,6	1.413	
	2015	68,0	19,8	12,2	1.377	

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$; n.s.: niet significant ($p > 0,05$)

De drie andere items werden dus pas sinds 2011 bevraagd. Bij de eerste twee ('Kinderen zouden moeten leren dat het normaal is om holebi te zijn' en 'Het is niet goed dat mannen seks hebben met mannen') tonen de resultaten een duidelijke toename van de aanvaarding. Voor het derde ('Het is niet goed dat vrouwen seks hebben met vrouwen') is er geen significante evolutie sinds 2011.

² Zoals bij de meeste andere onderdelen in de SCV-survey is de item non-respons voor deze module eerder beperkt. Voor geen enkel item werden meer dan 1,7% ontbrekende antwoorden ('geen mening' en 'geen antwoord' samen) geteld. Die ontbrekende antwoorden worden hier uit de analyse gelaten.

Als we uitspraak 3 en uitspraak 4 samen bekijken, valt op dat in 2011 seks van mannen met mannen minder aanvaard werd dan seks van vrouwen met vrouwen. In 2015 is dat verschil kleiner geworden. Internationaal onderzoek toont vaak een negatievere houding tegenover homoseksuele mannen dan tegenover homoseksuele vrouwen (Herek, 1988; Raja & Stokes, 1998). Deze resultaten lijken aan te geven dat dat verschil afneemt, althans in Vlaanderen en met betrekking tot seksueel gedrag. Als we kijken naar het oordeel over adoptierechten en over het uiten van intimiteit in het openbaar, worden twee mannen toch nog duidelijk anders beoordeeld dan twee vrouwen (zie verder).

Tabel 2. Mate van instemming met items die *gelijke rechten voor holebi's* meten, percentages en steekproefomvang (ongewogen), 18- tot 85-jarige Vlamingen

Uitspraak	Jaar	(Helemaal) on-eens	Noch eens/ noch on-eens	(Helemaal) eens	N	p
5. Het is goed dat paren van hetzelfde geslacht nu ook kunnen trouwen	2006	18,5	16,8	64,7	1.534	***
	2007	16,7	17,5	65,8	1.437	
	2011	14,2	13,9	71,9	1.378	
	2013	12,5	13,9	73,6	1.420	
	2015	10,4	11,4	78,2	1.388	
6. Koppels van twee mannen moeten dezelfde rechten krijgen als koppels van verschillend geslacht om kinderen te adopteren	2006	38,6	20,7	40,7	1.534	***
	2007	33,6	21,1	45,3	1.436	
	2011	27,0	16,5	56,5	1.374	
	2013	24,8	16,5	58,7	1.415	
	2015	22,5	12,8	64,7	1.386	
7. Koppels van twee vrouwen moeten dezelfde rechten krijgen als koppels van verschillend geslacht om kinderen te adopteren	2006	31,7	20,7	47,6	1.535	***
	2007	27,7	19,5	52,7	1.440	
	2011	19,0	14,4	66,6	1.373	
	2013	19,2	14,8	66,0	1.418	
	2015	16,0	11,9	72,1	1.387	

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$; n.s.: niet significant ($p > 0,05$)

Sinds 2006 meten drie items de mate waarin Vlamingen **instemmen met gelijke rechten voor holebi's** op het vlak van huwelijk en adoptie. Alle drie de items laten een continue en vrijwel lineaire stijging van de instemming zien. In 2006 was 65% van de Vlamingen het (helemaal) eens met de stelling dat het goed is dat paren van hetzelfde geslacht nu ook kunnen trouwen. In 2015 was dat gestegen tot 78%. In 2006 vond 41% van de Vlamingen dat koppels van twee mannen bij adoptie dezelfde rechten moeten krijgen als koppels van verschillend geslacht. In 2015 was dat al 65%. Voor koppels van twee vrouwen zijn de respectieve percentages 48% en 72%.

Voor alle stellingen stijgt het aantal mensen dat het ermee eens is en daalt het aantal mensen dat het ermee oneens is. Wel blijft er voor adoptie een verschil naargelang van het geslacht van het homoseksuele koppel. Er is meer weerstand tegen gelijke adoptierechten bij een koppel van twee mannen dan bij een koppel van twee vrouwen. Anders dan bij het seksuele gedrag lijkt het verschil in de beoordeling van homoseksuele mannen en homoseksuele vrouwen op dat punt niet af te nemen.

Vijf onveranderde items meten sinds 2006 de **reactie op holebiseksualiteit in de openbaarheid**. Voor alle vijf zijn de verschillen volgens surveyjaargang significant, maar dat wil niet zeggen dat er een duidelijk continue, laat staan lineaire evolutie merkbaar is. De meest tolerante houding werd wel altijd in 2015 opgetekend. In dat jaar is het aandeel Vlamingen dat akkoord gaat met stellingen als 'Er is in het algemeen te veel aandacht voor homoseksualiteit' of 'Als homoseksuelen net zo behandeld willen worden als iedereen, moeten ze niet zo veel ophef maken over hun seksuele voorkeur' het kleinst. Uitspraak 9 ('Homoseksuelen moeten niet zo overdreven doen') onderscheidt zich enigszins omdat in 2015 niet minder mensen het eens waren met die uitspraak dan in 2013. Aan de andere kant is het aandeel Vlamingen dat het oneens is met die uitspraak, wel het grootst bij de laatste meting. Algemeen valt in tabel 3 het grote aantal mensen zonder uitgesproken mening op. Het aandeel Vlamingen in de **noch eens/noch oneens**-categorie is veel groter dan bij de andere dimensies.

Tabel 3. Mate van instemming met items die de reactie op halebiseksualiteit in de openbaarheid meten, percentages en steekproefomvang (ongewogen), 18- tot 85-jarige Vlamingen

Uitspraak	Jaar	(Helemaal) on-eens	Noch eens/ noch on-eens	(Helemaal) eens	N	p
8. Er is in het algemeen teveel aandacht voor homoseksualiteit	2006	41,3	22,5	36,1	1.533	***
	2007	40,0	23,7	36,3	1.438	
	2011	37,1	27,3	35,6	1.375	
	2013	37,6	29,8	32,6	1.419	
	2015	44,8	23,4	31,8	1.387	
9. Homoseksuelen moeten niet zo overdreven doen	2006	33,5	25,9	40,6	1.531	***
	2007	33,8	24,7	41,4	1.432	
	2011	29,4	28,5	42,1	1.375	
	2013	34,0	30,8	35,3	1.414	
	2015	38,0	26,0	36,0	1.386	
10. Als homoseksuelen net zo behandeld willen worden als iedereen, moeten ze niet zo veel ophef maken over hun seksuele voorkeur	2006	28,7	22,3	49,0	1.534	***
	2007	29,8	21,2	49,0	1.429	
	2011	28,7	25,2	46,1	1.373	
	2013	30,1	28,9	40,9	1.411	
	2015	37,9	24,2	37,9	1.383	
11. Al die aandacht voor homoseksuelen gaat u op den duur vervelen	2006	35,2	20,0	44,8	1.534	***
	2007	36,5	20,3	43,2	1.439	
	2011	36,0	25,3	38,7	1.374	
	2013	37,5	26,3	36,2	1.421	
	2015	42,5	22,8	34,7	1.387	

12. Documentaires op televisie over homoseksuelen vindt u onnodig	2006	42,2	22,5	35,3	1.532	***
	2007	42,0	23,2	34,8	1.435	
	2011	43,8	24,5	31,7	1.376	
	2013	42,3	29,9	27,8	1.419	
	2015	47,1	25,2	27,7	1.385	

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$; n.s.: niet significant ($p > 0,05$)

Globaal valt voor deze items vooral op dat er een grote spreiding is over de verschillende antwoordcategorieën. Op basis van de formulering van de items kunnen mensen die het oneens zijn met de stellingen als toleranter beschouwd worden. Voor de vijf items ligt het aandeel met een tolerante houding en het aandeel met een niet-tolerante houding veel dicht bij elkaar dan bij de items die de andere dimensies van de houding tegenover homoseksuelen en holebiseksualiteit meten. Dat illustreert dat er toch nog wat negatieve reacties blijven bestaan op de openlijke aanwezigheid van holebi's in onze samenleving. Ondanks een brede algemene aanvaarding blijkt die meer impliciete negatieve houding tegenover holebiseksualiteit toch nog behoorlijk verspreid.

Om de **reactie op holebiseksualiteit in de naaste omgeving** te meten wordt sinds 2011 gebruikgemaakt van vijf items. Slechts één daarvan werd al bevraagd in 2006 en 2007. Ook toen al zou maar een klein deel van de Vlamingen (8%) er problemen mee gehad hebben als hun kind les zou krijgen van een homoseksuele leraar of lerares. In 2015 is dat verder gezakt tot 5%. Nog minder Vlamingen hebben problemen met een homoseksueel koppel als burens. De groep die expliciet zegt er geen problemen mee te hebben, is in 2015 al groter dan 90%.

Tabel 4. Mate van instemming met items die de reactie op holebiseksualiteit in de naaste omgeving meten, percentages en steekproefomvang (ongewogen), 18- tot 85-jarige Vlamingen

Uitspraak	Jaar	(Helemaal) on-eens	Noch eens/ noch on-eens	(Helemaal) eens	N	p
13. U vindt het aanstootgevend als 2 mannen in het openbaar zoenen	2011	45,2	17,4	37,4	1.378	***
	2013	47,3	20,0	32,8	1.420	
	2015	54,5	14,0	31,5	1.385	
14. U vindt het aanstootgevend als 2 vrouwen in het openbaar zoenen	2011	56,4	16,7	26,9	1.374	**
	2013	55,8	19,5	24,7	1.418	
	2015	61,4	14,8	23,8	1.386	
15. U zou het een probleem vinden als uw kind op school les zou krijgen van een homoseksuele leraar of lerares	2006	85,0	6,8	8,2	1.530	**
	2007	86,5	6,5	7,0	1.440	
	2011	82,8	8,8	8,5	1.375	
	2013	83,1	9,8	7,1	1.414	
	2015	88,9	5,9	5,2	1.384	
16. U zou het een probleem vinden als er een homoseksueel koppel in het huis naast u zou komen wonen	2011	86,8	7,0	6,2	1.380	*
	2013	86,6	7,7	5,6	1.421	
	2015	90,9	4,6	4,5	1.387	
17. U zou het een probleem vinden als uw kind zou samenwonen met een partner van hetzelfde geslacht	2011	61,2	17,1	21,7	1.370	**
	2013	63,2	16,1	20,6	1.411	
	2015	69,4	13,3	17,3	1.379	

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$; n.s.: niet significant ($p > 0,05$)

Bij de andere items is er toch wat meer tegenkanting. In 2011 was meer dan 21% het eens met de stelling 'U zou het een probleem vinden als uw kind zou

samenwonen met een partner van hetzelfde geslacht'. In 2015 was dat aandeel gedaald tot 17%. Verder neemt 27% (in 2011) tot 24% (in 2015) aanstoot aan twee vrouwen die zoenen in het openbaar. Bij twee mannen was dat in 2011 zelfs ruim meer dan één op de drie. Dat aandeel is afgenomen, maar het blijft duidelijk hoger dan bij twee vrouwen. Ter vergelijking: in 2015 vindt maar 11% het aanstootgevend als een man en een vrouw in het openbaar zoenen.

De antwoorden op de verschillende stellingen maken duidelijk dat de houding ten opzichte van holebiseksualiteit niet eenduidig is. Personen kunnen een verschillende houding aannemen naargelang het gaat om huwelijks- en adoptierechten, de aandacht voor holebiseksualiteit in de samenleving of de aanwezigheid van holebiseksualiteit in de naaste omgeving. De algemene aanvaarding is hoog en de overgrote meerderheid van de Vlamingen vindt dat homoseksuelen het leven moeten kunnen leiden dat zij zelf willen. Ook gelijke huwelijksrechten en – in iets mindere mate – adoptierechten worden ruim onderschreven. Maar de openbare aandacht voor homoseksualiteit, al dan niet in de naaste omgeving, ligt vaak nog wat moeilijker.

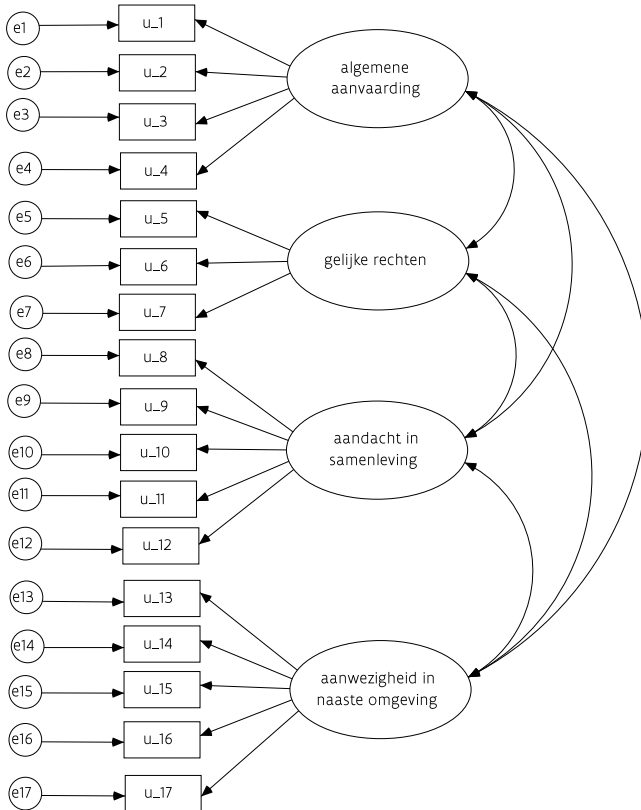
De antwoordverdelingen van de stellingen voor de verschillende jaargangen laten toe om een eerste blik te werpen op de evolutie in de tijd. Een stabielere kijk kan verkregen worden door verschillende stellingen van een dimensie samen te nemen. Zoals hierboven reeds vermeld, volgt de groepering in dimensies, zoals die in deze sectie werd besproken, grotendeels een Nederlandse, voornamelijk theoretische, indeling. In de volgende sectie gaan we na of de SCV-resultaten die indeling empirisch ondersteunen.

3.2. Aanwezigheid van dimensies

De analyse in deze sectie kijkt naar de data van de SCV-survey van 2015.³ Alle uitspraken zijn opgenomen in een confirmatorische factoranalyse, waarbij het programma SPSS AMOS gebruikt werd. Met een confirmatorische factoranalyse kan nagegaan worden of het veronderstelde factormodel goed past bij de data. De vijf antwoordcategorieën (helemaal eens, eens, noch eens/noch oneens, oneens, helemaal oneens) zijn daarbij omgezet in een schaal van 1 tot 5. Als dat nodig was, zijn items gehercodeerd, zodat een hogere score altijd duidt op een toleranter houding. Figuur 1 toont het basismodel dat getest werd. De figuur gaat uit van vier verschillende factoren, die weliswaar samenhangen.

³ Een analyse op de data van de drie jaargangen met een identieke bevraging samen, levert zeer gelijklopende resultaten op.

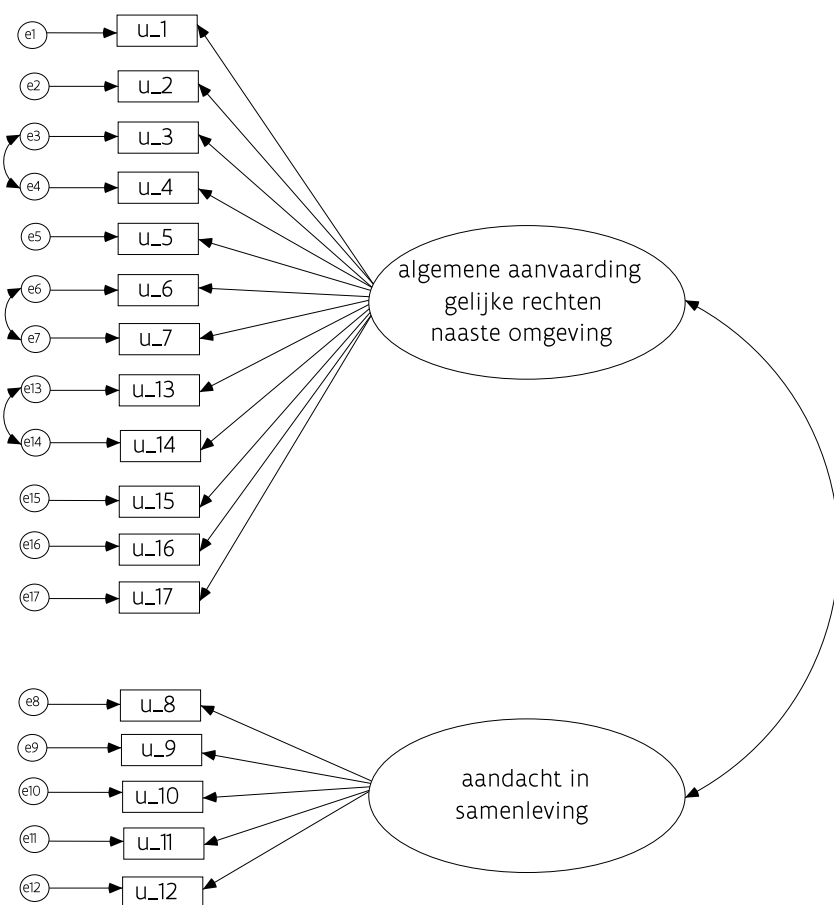
Figuur 1. Groepering van de 17 uitspraken in 4 dimensies

De analyse wijst echter uit dat dit model de data onvoldoende goed weer-geeft ($\chi^2 = 1580,01$; $df = 113$; $RMSEA = 0,10$; $NFI = 0,89$). We krijgen pas aanvaardbare 'fit-indices' als we extra correlaties toelaten tussen de errortermen van een aantal uitspraken. Dat wil zeggen dat die uitspraken meer met elkaar gemeen hebben dan dat ze een uiting zijn van de achterliggende dimensie. Het gaat inderdaad ook over uitspraken die heel erg verwant zijn. Zo suggereert de analyse extra correlaties tussen uitspraak 3 en uitspraak 4 ('Het is niet goed dat mannen seks hebben met mannen' en 'Het is niet goed dat vrouwen seks hebben met vrouwen'), tussen uitspraak 6 en uitspraak 7 ('Koppels van twee mannen moeten dezelfde rechten krijgen als koppels van verschillend geslacht om kinderen te adopteren' en 'Koppels van twee vrouwen moeten dezelfde rechten krijgen als koppels van verschillend geslacht om kinderen te adopteren'), tussen uitspraak 13 en uitspraak 14 ('U vindt het aanstootgevend als 2 mannen in het openbaar zoenen' en 'U vindt het aanstootgevend als 2

vrouwen in het openbaar zoenen'). De beschrijvende analyses toonden aan dat de antwoorden op die uitspraken zeker niet helemaal gelijk zijn (homoseksuele mannen worden voor sommige aspecten anders beoordeeld dan homoseksuele vrouwen), maar ze vertonen wel een extra samenhang, los van de achterliggende dimensiestructuur. De toevoeging van die correlaties tussen de errortermen heeft nog een ander effect op de factorstructuur. De correlaties tussen enerzijds de factor **algemene aanvaarding** en anderzijds de factoren **gelijke rechten** en **aanwezigheid in naaste omgeving** worden zeer sterk (telkens groter dan 0,95), wat het nut van afzonderlijke factoren in twijfel trekt. Alleen **aandacht in de samenleving** onderscheidt zich nog. Figuur 2 toont bijgevolg een spaarzamer model dat de data beter weergeeft ($\chi^2 = 777,36$; $df = 115$; $RMSEA = 0,06$; $NFI = 0,94$).

Figuur 2. Groepering van de 17 uitspraken in 2 dimensies, volgens de uiteindelijke factorstructuur

We kunnen ook een model met vier factoren behouden, waarbij we die extra correlaties van de errortermen toevoegen. De verbetering van de mate waarin de data bij het model passen is vergelijkbaar. Om spaarzaamheidsredenen is het model in figuur 2 vanuit statistisch oogpunt echter te verkiezen boven dat in figuur 1. De correlatie tussen de factoren in het model van figuur 2 is ook hoog (0,75), maar niet in dezelfde mate als tussen sommige factoren in figuur 1.

De hierboven verkregen eenvoudigere factorstructuur betekent niet dat item 1 tot en met 7 en item 13 tot en met 17 hetzelfde meten. De antwoordverdelingen voor die items in sectie 3.1 waren ook niet identiek. Het kan inhoudelijk dus zeker zinvol zijn om de verschillende items gegroepeerd te bespreken volgens de dimensies die theoretisch onderscheiden kunnen worden. Dat resultaat toont aan dat het overbodig is om de drie dimensies ook empirisch te onderscheiden bij de analyse van de evoluties en samenhangen met achtergrondkenmerken. Die zouden door de zeer hoge correlaties toch vrijwel identiek zijn. Ook in het al vermelde Nederlandse onderzoek worden de vier dimensies die theoretisch onderscheiden kunnen worden, bij verdere analyse uiteindelijk gereduceerd tot zelfs één samengestelde variabele⁴ (Keuzenkamp, 2011). In de volgende secties beperken we ons daarom tot de evolutie en de determinanten van de twee samengestelde houdingen van figuur 2. Ook bij die twee factoren verwachten we dat de gelijkenissen groter zullen zijn dan de verschillen, rekening houdend met de correlatie van 0,75.

3.3. Evolutie van de twee houdingen

Voor de evolutie en de samenhang met achtergrondkenmerken bekijken we twee verschillende samengestelde variabelen. Eén meet de reactie op de aandacht voor homoseksualiteit in de samenleving, de andere bundelt de drie andere onderscheiden dimensies: algemene aanvaarding, instemming met gelijke rechten en reactie op homoseksualiteit in de naaste omgeving.

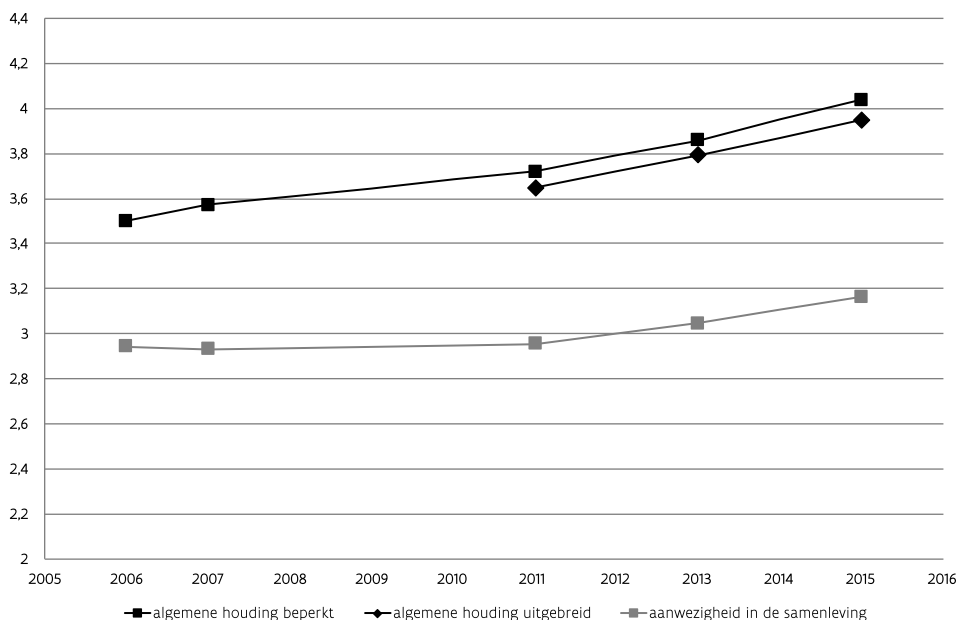
De reactie op de aandacht voor homoseksualiteit in de samenleving is sinds 2006 op een identieke manier bevestigd. De evolutie kan dus opgevolgd worden door een gemiddelde te nemen van de reacties op uitspraak 8 tot en met 12. Voor de andere algemene factor zijn er wel vraagverschillen in de tijd. Maar vijf items werden sinds 2006 onafgebroken op dezelfde wijze bevestigd. Een gemiddelde van alle 12 items kunnen we pas berekenen vanaf 2011. We

⁴ Het onderzoek vermeldt niet de analyse op basis waarvan de samengestelde maat is geconstrueerd. Het is moeilijk om een vergelijking te maken omdat niet alle items op dezelfde manier zijn geformuleerd en omdat er maar drie items zijn die verwijzen naar aandacht in de samenleving.

noemen die samengestelde variabele 'algemene houding uitgebreid'. Om voor deze factor ook al cijfers te hebben vanaf 2006 berekenen we daarnaast een samengestelde variabele 'algemene houding beperkt' op basis van het gemiddelde voor de vijf items die in alle jaargangen bevroegd werden. Uiteindelijk laten we uit die laatste samengestelde variabele één item weg (uitspraak 15, 'U zou het een probleem vinden als uw kind op school les zou krijgen van een homoseksuele leraar of lerares') omdat de interne consistentie met vier items nog iets groter is dan met vijf. De variabele 'algemene houding beperkt' bundelt de drie items rond gelijke rechten en uitspraak 1 ('Homoseksuelen moeten hun leven kunnen leiden zoals zij dat willen').

Figuur 3 toont de evolutie van de drie samengestelde variabelen: twee variabelen vanaf 2006 en één variabele vanaf 2011. Hogere scores wijzen op een grotere tolerantie. De figuur toont duidelijk dat de tolerantie tegenover holebiseksualiteit de laatste tien jaar is toegenomen. Voor de reactie op homoseksualiteit in de samenleving is die stijging wel trager en minder sterk dan voor de algemene houdingsvariabelen. Hoewel de reactie op holebiseksualiteit in de openbaarheid ook positiever wordt, neemt de weerstand op dat vlak minder snel af.

Figuur 3. Evolutie van de verschillende samengestelde houdingen tegenover holebi's en holebiseksualiteit, gemiddeldes, 18- tot 85-jarige Vlamingen, score van 1 tot 5 (hoe hoger, hoe positiever)

De figuur toont dat de samengestelde variabele met vier items voor de laatste drie metingen vrijwel perfect de samengestelde variabele met 12 items volgt, alleen is de tolerantiescore nog iets hoger voor de beperktere variabele. We kunnen voor de evolutie op langere termijn en voor de bepaling van de determinanten dus vertrouwen op de gemiddelde score van de beperkte algemene houdingsvariabele, zoals ook de analyse in sectie 3.2 uitwees.

3.4. Samenhang met achtergrondkenmerken

Uit eerder Nederlands onderzoek blijkt een meer negatieve houding tegenover homoseksualiteit bij mannen, jongeren en ouderen, laagopgeleiden en gelovigen (Adolfsen & Keuzenkamp, 2006; Van Wijk e.a., 2005; Van de Meeren-donk & Scheepers, 2004). Die patronen komen ook terug in andere landen (Larsen e.a., 1980; Herek, 1988; Morrison & Morrison, 2002). Ook politiek conservatieve personen (Morrison & Morrison, 2002), personen met autoritaire (Larsen e.a., 1980; Herek 1988) of nationalistische opvattingen (Morrison e.a., 2005) en personen die geen homoseksuele vrienden of kennissen hebben, blijken negatiever te staan tegenover homoseksualiteit (Herek, 1988; Raja & Stokes, 1998). Verder blijkt dat een negatieve houding tegenover homoseksualiteit veelal samengaat met een minder positieve houding tegenover vrouwen en vreemdelingen (Herek, 1988; Morrison & Morrison, 2002; Morrison e.a., 2005). Homoseksuele mannen en vrouwen zijn zelf ook niet altijd vrij van homonegatieve opvattingen. Ook zij groeien op in een omgeving waar homonegativiteit voorkomt. Ze maken zich die houding eigen voor ze zich bewust zijn van hun eigen seksuele oriëntatie. Dat wordt 'geïnternaliseerde homonegativiteit' genoemd (Shidlo, 1994).

Uit de analyse van de eerste meting in de SCV-survey van 2006 is gebleken dat de variabelen die een negatievere houding verklaren, in Vlaanderen grotendeels dezelfde zijn als de variabelen die uit internationaal onderzoek naar voren komen (Pickery & Noppe, 2007). Mannen, ouderen en mensen die geen holebi's kennen, hebben een negatievere houding. De aanvaarding stijgt met het opleidingsniveau, maar die samenhang is niet zo sterk en geldt niet voor het onderschrijven van gelijke rechten. Ook levensbeschouwing speelt een rol, waarbij vooral de categorie 'andere religies', met daarin onder meer moslims, protestanten en joden, zich negatief onderscheidt. De impact van de eigen seksuele oriëntatie is dubbel. In vergelijking met hetero's nemen holebi's enerzijds een positievere houding aan tegenover de juridische gelijkberechtiging. Aan de andere kant is er geen verschil met de niet-holebi's als het gaat om hun houding tegenover holebiseksualiteit in de openbaarheid. Op dat vlak lijkt er dus sprake van een geïnternaliseerde homonegativiteit.

Het al dan niet kennen van holebi's wordt expliciet bevraagd in de SCV-survey. Voor de bepaling van de seksuele oriëntatie van de respondenten werd gebruikgemaakt van de zogenaamde Kinseyschaal waarop de respondenten zichzelf moeten plaatsen. Die schaal loopt van 0 (exclusief heteroseksueel), over 3 (biseksueel) tot 6 (exclusief homoseksueel). Alle respondenten die twee of meer scoren op die schaal, werden in de analyse beschouwd als holebi's. Dat is gemiddeld iets meer dan 5% voor alle onderzochte jaargangen samen.

In tabel 5 bekijken we de samenhang met de achtergrondkenmerken eerst biviaat. We berekenen de gemiddelde scores voor de verschillende categorieën van de variabelen. Daarna gaan we in twee regressieanalyses na of de gevonden samenhangen netto-effecten zijn, met andere woorden of ze stand houden onder controle van de andere achtergrondvariabelen. In de regressieanalyse nemen we ook het surveyjaar op, zodat we kunnen testen of de evolutie in de tijd, die blijkt uit figuur 3, een netto-effect vertegenwoordigt.

Uit tabel 5 blijkt vooreerst een duidelijk leeftijdseffect. Jongeren zijn toleranter dan ouderen, zowel bij de algemene aanvaarding als voor de openlijke aanwezigheid van homoseksualiteit in de samenleving. Verder zijn vrouwen toleranter dan mannen, stijgt het tolerantieniveau met het opleidingsniveau, zijn holebi's toleranter dan hetero's en zijn mensen die persoonlijk holebi's kennen, toleranter dan mensen die geen holebi's kennen. Tot slot zijn er verschillen volgens levensbeschouwing: vrijzinnigen en ongelovigen zijn het meest tolerant, praktiserende katholieken en gelovigen van 'andere religies' (een restcategorie die bestaat uit moslims, protestanten, joden, getuigen van Jehova ...) het minst.

De verschillen worden grotendeels bevestigd als netto-effecten in de regressie, al zijn er kleine verschillen. Zo is onder controle van de andere variabelen het effect van opleidingsniveau op de algemene aanvaarding niet meer continu stijgend (zie tabel 6). Mensen zonder diploma of met ten hoogste een diploma lager onderwijs zijn niet minder tolerant dan mensen met een diploma lager secundair onderwijs, en mensen met een universitair diploma zijn niet toleranter dan mensen met een diploma niet-universitair hoger onderwijs.

Tabel 5. Samenhang van de twee houdingen met achtergrondkenmerken, gemiddelde scores en steekproefomvang (ongewogen), 18- tot 85-jarige Vlamingen, vijf surveyjaargangen samen

	Algemene aanvaarding	Aanwezigheid in de samenleving	N
Leeftijd respondent	***	***	
18-24 jaar	4,0	3,3	915
25-34 jaar	4,0	3,3	1.049
35-44 jaar	3,9	3,3	1.219
45-54 jaar	3,8	3,1	1.367
55-64 jaar	3,6	2,8	1.144
65-74 jaar	3,4	2,5	862
75-85 jaar	3,2	2,4	519
Geslacht	***	***	
man	3,6	2,9	3.519
vrouw	3,8	3,1	3.561
Hoogst behaalde diploma	***	***	
geen of ten hoogste lager onderwijs	3,4	2,7	814
ten hoogste lager secundair onderwijs	3,6	2,8	1.381
ten hoogste hoger secundair onderwijs	3,8	3,1	2.587
niet-universitair onderwijs	3,9	3,2	1.645
universitair onderwijs	3,9	3,3	653

Levensbeschouwing	***	***	
katholiek – maandelijks of vaker kerkbezoek	3,3	2,5	734
katholiek – geen of minder dan maandelijks	3,7	3,0	2.548
christelijk gelovig, maar niet-katholiek	3,8	3,0	1.546
ongelovig, geen enkele	4,0	3,3	1.377
vrijzinnig	4,1	3,3	571
andere religies	3,0	2,6	290
Seksuele oriëntatie	***	***	
geen holebi	3,8	3,0	5.117
holebi	4,1	3,3	350
Persoonlijk kennen van holebi's	***	***	
ja	3,9	3,2	4.297
neen	3,4	2,7	1.368
Totaal	3,7	3,0	7.080

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$; n.s.: niet significant ($p > 0,05$)

Tabel 6. Netto-effecten op algemene aanvaarding, 18- tot 85-jarige Vlamingen, vijf surveyjaargangen samen

	Regressieparameter	Standaardfout	Gestand. parameter	Significantie
Surveyjaar				***
metrisch	0,054	0,003	0,196	
Leeftijd respondent				***
metrisch	-0,011	0,001	-0,217	
Geslacht				***
man	-0,132	0,011	-0,142	***
vrouw	0,132	0,011	0,142	***
Hoogst behaalde diploma				***
geen of ten hoogste lager onderwijs	-0,063	0,027	-0,033	*
ten hoogste lager secundair onderwijs	-0,089	0,025	-0,056	***
ten hoogste hoger secundair onderwijs	-0,003	0,020	-0,002	n.s.
niet-universitair onderwijs	0,082	0,023	0,053	***
universitair onderwijs	0,074	0,033	0,039	*

ding (op een schaal van 1 tot 5). Het effect van surveyjaar blijft significant en is gelijk aan 5 honderdsten van een punt. Dat wil zeggen dat in tien jaar tijd de tolerantie gestegen is met een half punt. Dat is een opmerkelijke vooruitgang.

Tabel 7. Netto-effecten op de reactie op holebiseksualiteit in de openbaarheid, 18- tot 85-jarige Vlamingen, vijf surveyjaargangen samen

	Regressieparameter	Standaardfout	Gestand. parameter	Significantie
Surveyjaar				***
metrisch	0,019	0,003	0,072	
Leeftijd respondent				***
metrisch	-0,013	0,001	-0,266	
Geslacht				***
man	-0,141	0,011	-0,153	***
vrouw	0,141	0,011	0,153	***
hoogst behaalde diploma				
geen of ten hoogste lager onderwijs	-0,108	0,027	-0,057	***
ten hoogste lager secundair onderwijs	-0,134	0,024	-0,073	***
ten hoogste hoger secundair onderwijs	-0,043	0,020	-0,028	*
niet-universitair onderwijs	0,098	0,023	0,056	***
universitair onderwijs	0,187	0,033	0,100	***

Levensbeschouwing				
katholiek – maandelijks of vaker kerkbezoek	-0,178	0,035	-0,071	***
katholiek – geen kerkbezoek of minder dan maandelijks	0,039	0,021	0,023	n.s.
christelijk gelovig, maar niet katholiek	0,069	0,025	0,036	**
ongelovig, geen enkele religie	0,150	0,026	0,075	***
vrijzinnig	0,298	0,037	0,110	***
andere religies	-0,378	0,050	-0,151	***
Seksuele oriëntatie				***
hetero	-0,102	0,023	-0,054	***
holebi	0,102	0,023	0,054	***
Persoonlijk kennen van holebi's				***
ja	0,105	0,014	0,098	***
nee	-0,105	0,014	-0,098	***
Intercept				
(ongewogen gemiddelde voor 2006)	2,972	0,031		
	R ²		0,199	
	N		5.458	

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$; n.s.: niet significant ($p > 0,05$).

Ook voor de reactie op holebiseksualiteit in de openbaarheid hebben alle variabelen netto-effecten, die min of meer overeenkomen met de bivariate samenhangen in tabel 5. De verschillen volgens levensbeschouwing zijn voor

praktiserende katholieken groter dan bij de algemene aanvaarding, maar bij de 'andere religies' dan weer kleiner. Verder zijn universitair geschoolden op dat vlak het meest tolerant. Er is tot slot ook bij deze houding een significant tijdseffect. Dat is in deze regressieanalyse gelijk aan 0,02, wat overeenkomt met een stijging van de tolerantie van 0,2 punten in tien jaar. De regressieanalyse bevestigt de tragere evolutie naar meer tolerantie in reacties op holebiseksualiteit in de openbaarheid dan bij de algemene aanvaarding.

Slotbeschouwingen

De houding van de Vlamingen tegenover holebi's en holebiseksualiteit wordt in de SCV-survey sinds 2006 periodiek gemeten. In 2011 werd de module herzien en worden in navolging van Nederlands onderzoek vier verschillende dimensies onderscheiden. Er zijn in de module stellingen opgenomen over de algemene aanvaarding van holebiseksualiteit, over de juridische gelijkberechtiging van holebi's, over de aandacht voor holebiseksualiteit in het openbaar en over de aanwezigheid van holebi's in de naaste omgeving. De resultaten tonen dat de tolerantie op die vier verschillende dimensies niet overal even groot is. Het aandeel Vlamingen dat zich openlijk verzet tegen holebiseksualiteit is klein en is de voorbije tien jaar nog verder gedaald. In 2015 vinden negen op de tien Vlamingen dat holebi's hun leven moeten kunnen leiden zoals zij dat willen. Ook de instemming met gelijke rechten is groot en blijft stijgen. Bijna acht op de tien vinden het goed dat koppels van hetzelfde geslacht kunnen trouwen. Daar staat tegenover dat drie op de tien Vlamingen vinden dat er over het algemeen te veel aandacht besteed wordt aan holebiseksualiteit. Bijna twee op de tien vinden het een probleem als hun kind zou samenleven met een partner van hetzelfde geslacht. Die resultaten geven aan dat ondanks een op het eerste gezicht brede, algemene aanvaarding een meer impliciete negatieve houding tegenover holebiseksualiteit nog altijd behoorlijk verspreid is.

Een confirmatorische factoranalyse van de gebruikte items maakt echter duidelijk dat een aantal van de dimensies die theoretisch onderscheiden kunnen worden, een sterke samenhang vertonen. Om de evolutie en de samenhang met achtergrondkenmerken te bekijken, volstaat het om te werken met twee algemene dimensies: algemene aanvaarding (waarin de items van de theoretische dimensie algemene aanvaarding, juridische gelijkberechtiging en aanwezigheid in de naaste omgeving worden samengevoegd) en tolerantie voor aandacht voor holebiseksualiteit in het openbaar.

Uit de analyse blijkt vooreerst dat beide dimensies tussen 2006 en 2015 een positieve evolutie vertonen: de tolerantie tegenover holebi's in Vlaanderen is op beide aspecten toegenomen. Die toename is duidelijk groter bij de alge-

mene aanvaarding dan bij de tolerantie voor aandacht voor holebiseksualiteit in het openbaar. Daarnaast bevestigt de analyse van de samenhang met achtergrondvariabelen de bevindingen van eerder internationaal en Vlaams onderzoek. Jongeren zijn toleranter dan ouderen. Vrouwen zijn toleranter dan mannen, hogeropgeleiden zijn toleranter dan lageropgeleiden, holebi's zijn toleranter dan hetero's en mensen die persoonlijk holebi's kennen, zijn toleranter dan mensen die geen holebi's kennen. Tot slot zijn er verschillen volgens levensbeschouwing: vrijzinnigen en ongelovigen zijn het meest tolerant, praktiserende katholieken en gelovigen van andere religies (een restcategorie die bestaat uit moslims, protestanten, joden, getuigen van Jehova ...) het minst.

Dat de algemene aanvaarding van holebi's en holebiseksualiteit in Vlaanderen behoorlijk groot is en nog toeneemt, is zonder meer positief te noemen. Het bewijst ook dat opinies kunnen veranderen en dat beleidskeuzes daar een impact op kunnen hebben. De tolerantie is nu groter dan op het moment dat het holebihuwelijk wettelijk mogelijk werd gemaakt. Een vooruitstrevend beleid heeft zo het pad geëffend voor een meer positieve houding. Voorlopig blijft de tolerantie voor de aandacht voor holebiseksualiteit in het openbaar wat achter. Het blijft een uitdaging om de verdoken, meer impliciete negatieve houding tegenover holebi's, die zeker bij bepaalde groepen nog duidelijk aanwezig is, om te buigen. Zo kunnen we komen tot volwaardige tolerantie tegenover holebi's en holebiseksualiteit in Vlaanderen.

Bibliografie

Adolfsen, A. & Keuzenkamp, S. (2006). Opinieonderzoek onder de bevolking. In: Keuzenkamp, S., Bos, D., Duyvendak, J.W. & Hekma, G. (reds.). *Gewoon doen. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 27-56.

Bral, L. (red.) (2015). *Pact 2020. Kernindicatoren. Meting 2015*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.

Herek, G.M. (1988). Heterosexuals' attitudes toward lesbians and gay men: correlates and gender differences. In: *The Journal of Sex Research*, 4, 451-477.

Keuzenkamp, S. (2011). *Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland. Internationale vergelijking, ontwikkelingen en actuele situatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Keuzenkamp, S., Bos, D., Duyvendak, J.W. & Hekma, G. (reds.) (2006). *Gewoon doen. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Larsen, K.S., Reed, M. & Hoffman, S. (1980). Attitudes of heterosexuals toward homosexuality: a Likert type scale and construct validity. In: *The Journal of Sex Research*, 3, 245-257.

Morrison, T.G., Kenny, P. & Harrington, A. (2005). Moderns prejudice toward gay men and lesbian women: assessing the viability of a measure of modern homonegative attitudes within an Irish context. In: *Genetic, Social and General Psychology Monographs*, 131 (3), 219-250.

Morrison, M.A. & Morrison, T.G. (2002). Development and validation of a scale measuring modern prejudice toward gay men and lesbian women. In: *Journal of Homosexuality*, 43 (2), 15-36.

Pickery, J. & Noppe, J. (2007). Vlamingen over homo's: loopt het beleid voorop? Attitudes tegenover holebi's en holebiseksualiteit in Vlaanderen. In: Pickery, J. (red.). *Vlaanderen Gepeild*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 199-224.

Raja, S. & Stokes, J.P. (1998). Assessing attitudes toward lesbians and gay men: the Modern Homophobia Scale. In: *Journal of Gay, Lesbian and Bisexual Identity*, 2, 113-134.

Shidlo, A. (1994). Internalized homophobia: conceptual and empirical issues in measurement. In: Greene, B. & Herek, G.M. (eds.). *Psychological perspectives on lesbian and gay issues: volume 1*. Thousand Oaks, ca: Sage, 176-205.

Van de Meerendonk, B. & Scheepers, P. (2004). Denial of equal civil rights for lesbians and gay men in the Netherlands, 1980-1993. In: *Journal of Homosexuality*, 47 (2), 63-79.

Van Wijk, E., Van de Meerendonk, B., Bakker, F. & Vanwesenbeeck, I. (2005). Moderne homonegativiteit: de constructie van een meetinstrument voor het meten van hedendaagse reacties op zichtbare homoseksualiteit in Nederland. In: *Tijdschrift voor Seksuologie*, 29, 19-27.

De evolutie van de betrokkenheid bij de katholieke kerk in Vlaanderen 1996-2015

Jaak Billiet *

Inleiding

De laatste tijd worden in de media geregeld uitspraken gedaan over het aantal katholieken dat bij de kerk betrokken is. Nogal gemakkelijk wordt dan een cijfer van 5% naar voren geschoven. Dat cijfer is gebaseerd op actuele statistische ramingen over het aantal Belgen, of Vlamingen, dat naar eigen zeggen wekelijks deelneemt aan de publieke eredienst. Op grond van dat ongenueanceerde criterium poneert een krantenkop bij een artikel in *De Standaard* over wat gewone moslims bezighoudt: 'Islam is de grootste religie van het land' (Mooijman, 2016). Het geschatte aantal wekelijks praktiserende katholieken wordt afgezet tegen het aantal moslims. Daar volgen, zoals te verwachten, heel wat reacties op. Naar aanleiding daarvan stelt de ombudsman van de krant in kwestie zich terecht de vraag 'Is de islam echt de grootste religie van België?' (Naegels, 2016). Natuurlijk niet. Is het wekelijkse kerkbezoek een geldige indicator voor de betrokkenheid bij de katholieke kerk? Die vraag dringt zich op bij de aanvang van een hoofdstuk over de evolutie van de kerkelijke betrokkenheid op basis van de jaarlijkse survey sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen (SCV-survey) van 1996 tot en met 2015.

Onze stelling luidt dat het wekelijks bijwonen van een kerkelijke weekenddienst een goede indicatie kan zijn om een redelijk zicht te krijgen op een *afnemende trend* van kerkelijke betrokkenheid door de tijd, maar dat die enkelvoudige indicator absoluut ongeldig of onbruikbaar is om de evolutie in de aard van de kerkelijke betrokkenheid te schatten. Om de evolutie van de betrokkenheid bij een godsdienst of bij een levensbeschouwelijke strekking op een geldige wijze in te schatten, zijn verschillende indicatoren nodig die over een lange periode en op dezelfde wijze gemeten worden. We spreken in dat verband van equivalente metingen (Meuleman e.a., 2014). Er zijn bijkomende indicatoren nodig over de deelname aan de overgangsrituelen, zoals het laten dopen van de kinderen, de deelname aan het vormsel, het al of niet kerkelijk huwen en de keuze voor een kerkelijke begrafenis. We weten dat al

* jaak.billiet@soc.kuleuven.be

die activiteiten aan verandering onderhevig zijn en dat de betekenis die eraan gegeven wordt, varieert in de tijd, maar we hebben geen recente gegevens daarover. De keuze voor een kerkelijke uitvaart blijkt het langst stand te houden, maar de keuze voor een door sommige bisschoppen ongewenste 'als het ware kerkelijke' begrafenis in een uitvaartcentrum, of voor een niet-kerkelijke begrafenis, zit in de lift. Op de vraag naar de omvang van die wijzigingen kan de SCV-survey geen antwoord geven.

Uit onderzoek weten we echter dat de hier voorgestelde typologie sterk samenhangt met een meer complexe variabele godsdienstige betrokkenheid (Dobbelaere e.a., 2011). Daarin worden naast de deelname aan overgangsrituelen andere dimensies in rekening gebracht, zoals de mate van godsdienstigheid en bidden (ESS¹) dan wel de geloofsdimensie en de actieve participatie in het godsdienstige verenigingsleven (EVS²). Vanwege de beperkte meting beschikken we in de SCV-survey hoogstens over een beperkte *proxy*-variabele voor godsdienstigheid. Daarom geven we de voorkeur aan de term *kerkbetrokkenheid* in plaats van *godsdienstigheid*. Deze beperkte meting is alleen geschikt om de trend over een lange periode te bestuderen waarin we de focus in de eerste plaats op de evolutie van de kerkelijke praktijken richten. De lezer zal vlug vaststellen dat zelfs dat geen simpele opgave is omdat, voor de trend 'gemeten' kan worden, nagegaan moet worden of de indicatoren dezelfde betekenis hebben door de tijd. Naast het in rekening nemen van informatie over de deelname aan een eredienst moet minstens rekening gehouden worden met een subjectief gegeven, namelijk de vraag bij welke religie of levensbeschouwing de ondervraagde beweert te behoren. Zelfs dat is niet eenvoudig te bevragen in een survey. Men kan immers niet veel zeggen over de evolutie van de kerkelijke betrokkenheid – de focus van deze studie – zonder bijkomend de evolutie van andere levensbeschouwelijke strekkingen te bekijken.

Dit hoofdstuk over de evolutie van de trend in de kerkelijke betrokkenheid door de tijd start met methodologische overwegingen over geldige metingen van die trend in surveyonderzoek in het algemeen, en in de SCV-survey in het bijzonder (deel 1). Daarna wordt de evolutie bekeken aan de hand van een typologie van kerkelijke en levensbeschouwelijke betrokkenheid op basis van de drie beschikbare indicatoren, en bespreken we kort de evolutie van het vertrouwen in de kerk (deel 2). Vervolgens bekijken we volgens welke sociale

¹ ESS: European Social Survey, een tweejaarlijks uitgevoerde algemene survey in 22 tot 31 Europese landen.

² EVS: European Value Study. Dit is een om de (ongeveer) tien jaar gehouden survey in een groot aantal Europese landen, die voor het eerst is uitgevoerd in 1980. Dit onderzoek handelt specifiek over religie en waarden. Meer informatie hierover is opgenomen in deel 1.1.

en demografische kenmerken de types van elkaar verschillen (deel 3). Nadien gaan we in op de achtergronden van de vastgestelde trend, waaronder het effect van de pedofiliecrisis in de kerk in 2010 (deel 4). We besluiten met een korte nabeschuiving.

1. De valkuilen in het meten van kerkbetrokkenheid³

De omschrijvingen die in peilingen naar de godsdienstig-levensbeschouwelijke samenstelling van een bevolking gangbaar zijn, hebben niet allemaal dezelfde betekenis voor de ondervraagden. In de voorgelegde vragen is er sprake van kerkbetrokkenheid, lidmaatschap van een kerk, het behoren tot een kerk, zich bekennen tot een levensbeschouwelijke strekking, zich rekenen tot een geloofsgemeenschap, of deelname aan publieke erediensten. De cijfers voor dezelfde periode en dezelfde geografische omschrijving verschillen naargelang de instantie die het onderzoek uitvoert. Dat is naast steekproefverschillen hoofdzakelijk zo omdat de verwoording van de vragen sterk verschilt. Als we die vragen, ook in wetenschappelijke studies, nauwkeurig met elkaar vergelijken, staan we versteld hoeveel verschillen er zijn in een instrument dat geacht wordt hetzelfde theoretisch concept te meten. Bij het meten van kerkelijke of godsdienstige betrokkenheid doen zich dus problemen voor, zowel van conceptuele aard als op het vlak van meetgeldigheid (Billiet, 2016).

Dat is niet zo vreemd. De wijze waarop een vraag verwoord is, en de context waarin ze gesteld wordt, leidt tot een verschillende *framing* die weerspiegeld wordt in waargenomen verschillen. Soms zijn er weloverwogen redenen voor de keuze van de ene verwoording boven een andere. Daarom is het heel belangrijk om niet te fixeren op een zogenaamd objectief cijfer, maar de nodige informatie proberen te vergaren die het mogelijk maakt om een cijfer – in feite een schatting – zinvol te interpreteren. Dat is in het bijzonder van belang bij het meten van een fenomeen zoals de mate van betrokkenheid bij kerken in een politiek-geografische entiteit. Het meten van kerkelijke betrokkenheid is niet louter een methodologisch of theoretisch vraagstuk, maar ook een politieke kwestie met mogelijke gevolgen. Denk bijvoorbeeld aan de vraag naar het aantal katholieken in België, en daaraan gekoppeld de vraag of de gangbare financiering van de erediensten nog wel overeenkomt met de realiteit. In dat verband verwijst men in vrijzinnige middens graag naar het lage aantal wekelijks praktiserende katholieken dat momenteel niet veel meer dan 5% bedraagt, terwijl in katholieke middens nog uitgekapt wordt met het veel hogere percentage kerkelijke begrafenissen. In 2009 toen we in analyses van de ESS- en EVS-survey de wekelijkse praktijk nog rond 9% raamden (Billiet

³ Dit gedeelte is grotendeels gebaseerd op Billiet e.a., 2014.

e.a., 2014), werd het aantal kerkelijke begrafenissen nog op ruim 70% geschat (Havermans & Hooghe, 2009). Aangezien cijfers vaak ter staving van het eigen gelijk aangevoerd worden, kan een discussie alleen zinvol gevoerd worden als we weten welk effect de mogelijke meetinstrumenten op de uitkomst van de meting hebben. Dat is vanzelfsprekend bij totaal verschillende indicatoren, zoals de zogenaamde overgangsrituelen, maar het is ook nodig voor varianten binnen dezelfde indicator, zoals het subjectief behoren tot een kerk, of de deelname aan wekelijkse erediensten.

1.1. De algemeen gebruikte indicatoren voor betrokkenheid bij een kerk

In geval van kerkbetrokkenheid zijn er uiteenlopende meetinstrumenten ontwikkeld, van heel eenvoudige tot complexe. Een mogelijke bron om het aantal kerkbetrokkenen te meten, is de deelname aan publieke kerkelijke erediensten. Tellingen van kerkgangers hadden in het verleden jaarlijks tijdens het derde weekend van oktober plaats (zie onder meer Dobbelaere, 1988; Dobbelaere e.a., 2011). Vanuit het oogpunt van de studie van maatschappelijke veranderingen is het nut van die tellingen eerder beperkt omdat de statistieken niet in verband gebracht kunnen worden met andere individuele kenmerken. Dat is wel mogelijk met behulp van surveyonderzoeken, zoals het tienjaarlijkse *Europees Waardeonderzoek* (EVS), de tweejaarlijkse *European Social Survey* (ESS), het Belgische verkiezingsonderzoek (ISPO) in de verkiezingsjaren van 1991 tot 2014, en de jaarlijkse SCV-survey.⁴ In de SCV-survey die sinds 1996 jaarlijks gehouden wordt, worden maar drie vragen over kerkelijke betrokkenheid gesteld: de vraag naar het (subjectief) behoren tot een godsdienst of levensbeschouwelijke groepering, de vraag naar de deelname aan publieke erediensten, en de vraag naar het vertrouwen in een aantal instellingen waaronder de kerk. Met die vragen krijgen we natuurlijk geen zicht op individuele religiositeit los van een kerkelijke institutie. Dat wordt enigszins verholpen in de ESS, waarin naast de vraag van het behoren tot een denominatie en de vraag over de deelname aan publieke erediensten ook gepeild wordt hoe vaak men bidt en of men zichzelf beschouwt als helemaal niet gelovig (score 0) tot en met zeer gelovig (score 10). EVS bevat die vragen ook, maar er wordt daarenboven ingegaan op tal van andere aspecten van religie, godsdienst en kerkelijkheid, zoals de aanvaarding van geloofsinhouden, de deelname aan godsdienstige activiteiten en rituelen, de participatie in het verenigingsleven, en het aanvaarden of naleven van morele voorschriften.

⁴ In 2008 bevatte het *International Social Survey Programme* ook een module waarin godsdienstigheid aan bod komt. Die module is in 2008 als schriftelijke 'drop-off' bij de SCV-survey van 2008 afgenomen, en komt nog verder ter sprake bij de analyse van de SCV-gegevens.

Het zal duidelijk worden dat het antwoord op een vraag als 'Hoeveel katholieken zijn er nu eigenlijk in Vlaanderen?' onoverkomelijk mee bepaald wordt door de wijze waarop die vraag verwoord wordt. Op die vraag kan alleen een antwoord gegeven worden door de verwoording in rekening te nemen. Het 'ware' antwoord staat niet los van de vraagverwoording.

1.1.1. Het meten van 'behoren tot' een godsdienst of levensbeschouwelijke strekking

Om het behoren tot een kerk of godsdienstige groepering te meten, gebruiken ESS en EVS een tweetrapsvraag waarin eerst nagegaan wordt of de ondervraagde zichzelf tot een godsdienstige strekking rekent, om vervolgens te vragen tot welke strekking hij behoort, met behulp van een antwoordkaart waarop een aantal godsdienstige strekkingen worden vermeld. De SCV-survey en ISPO daarentegen gebruiken een eentrapsvraag die onmiddellijk na gaat tot welke godsdienstige strekking iemand zichzelf rekent, met gebruik van een antwoordkaart, zonder voorafgaande filtervraag. Uit onderzoek in Nederland waarin de twee vraagvormen gelijktijdig binnen dezelfde bevolkingsgroep gesteld werden, blijkt dat bij de tweetrapsvraag het aantal ondervraagden dat tot een godsdienstige denominatie of kerk behoort, beduidend lager geschat wordt dan bij de eentrapsvraag. De verschillen lopen zelfs op tot 15 procentpunten (Oudhof & Pannekoeke, 1988; Billiet, 1991). Voor Vlaanderen kunnen we op dat vlak een vergelijking maken tussen EVS (2009)⁵ en SCV (2009).⁶ In EVS wordt het aantal volwassen Belgen dat beweert *niet* tot een godsdienstige groepering te behoren op 43% geschat. De SCV-bevraging komt uit op hooguit 27% (vrijzinnigen inbegrepen). Dat verschil is grotendeels toe te schrijven aan de vraagvorm, maar wellicht ook deels aan de beschikbare antwoordcategorieën (zie verder). Bij de tweetrapsvraag staat de ondervraagde onmiddellijk voor de keuze of hij zich wel of niet tot een kerk of geloofsgemeenschap rekent, zonder hulp van concrete voorbeelden van wat daaronder verstaan wordt. Bij de eentrapsvraag daarentegen kiest de ondervraagde rechtstreeks tussen een achttal mogelijkheden.

Er zijn ook verschillen in de gebruikte termen, in het bijzonder in de keuze van de werkwoorden en de benoeming van het object. In de vier vermelde onderzoeken worden de volgende verwoordingen gebruikt:

- *Rekent u zichzelf tot één van de levensbeschouwelijke strekkingen die op [kaart x] staan afgebeeld?* (ISPO en SCV);

⁵ In België werd de vierde golf van het EVS afgenomen in de eerste maanden van 2009.

⁶ In 2009 bevat de SCV-steekproef ook niet-Belgen en Nederlandssprekende inwoners van het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest. Dat is vergelijkbaar met de steekproef van EVS in dat jaar.

- *Rekent u zichzelf tot een kerk of geloofsgemeenschap? en Tot welke van volgende levensbeschouwelijke strekkingen rekent u zichzelf?* (EVS);
- *Vindt u van uzelf dat u tot een bepaalde godsdienst of geloofsovertuiging behoort?* [geloofsovertuiging mag breed bekeken worden: religie/religieus] (ESS 2002);
- *Beschouwt u zichzelf als lid van een bepaalde godsdienst of geloofsovertuiging?* (ESS in België vanaf 2004).

Het spreekt voor zich dat de reflexieve werkwoorden 'zichzelf rekenen tot', 'behoren tot', 'van zichzelf vinden dat men behoort tot', en 'zichzelf als lid beschouwen' tot andere schattingen kunnen leiden. Het blijven vage omschrijvingen met heel wat ruimte voor individuele interpretatie. Daarnaast kan er in onderzoek worden gebruikgemaakt van een gesloten vraag met een antwoordkaart waarin de verschillende kerken, religies of denominaties in het land zijn opgenomen, of kan er geopteerd worden voor een open vraag waarbij de ondervraagde uit zichzelf moet aangeven tot welke groepering hij behoort. Uit onderzoek blijkt dat een antwoordkaart het keuzeproces bij de respondent vergemakkelijkt, maar ook dat dat tot hogere frequenties leidt. De ondervraagden rekenen zich dan sneller tot een groepering.

Veel hangt natuurlijk ook af van de antwoordalternatieven die een kaart bevat. Zo bevat de ISPO-vragenlijst naast 'katholiek' de categorie 'christelijk gelovig maar niet katholiek'.⁷ Het is van belang om te noteren dat de SCV-survey dat voorbeeld van ISPO heeft gevolgd in alle peiljaren met uitzondering van 1999 en 2008.⁸ De antwoordverdelingen van die twee jaren kunnen niet zomaar onderling vergeleken worden, ook niet met alle andere peiljaren. Andere surveyonderzoeken dan de SCV-survey en ISPO maken dat onderscheid niet. Sinds deze categorie in 1995 in ISPO voor het eerst op de antwoordkaart aanwezig was, wordt die door ongeveer 20% van de ondervraagden gekozen,

⁷ Deze antwoordcategorie werd door ISPO speciaal ontworpen voor de Belgische (en vooral Vlaamse) situatie waar veel sociologisch katholieken zijn die zichzelf als christelijk gelovig beschouwen, maar niet (meer) van het instituut 'kerk'. In internationale peilingen komt deze categorie niet voor.

⁸ In 1999 komt de categorie 'christelijk gelovig maar niet katholiek' niet voor op de antwoordkaart. In 2008 komt die categorie wel voor, maar met een verschillende omschrijving en wordt tussen haakjes een omschrijving gegeven '(bijvoorbeeld protestant, getuige van Jehova)'. Dat sluit helemaal niet meer aan bij de bedoeling die de ontwerpers hadden bij het ontwerpen van die categorie. Daardoor is de steekproef van 1999 en 2008 niet bruikbaar voor de studie van de trend van de kerkelijke betrokkenheid. De verklaring van de afwijking in 2008 is opgenomen in voetnoot 4. De ISSP-module over religie die in dat jaar als 'drop-off' werd gebruikt in de SCV-survey, bevatte de internationaal gebruikte standaardvraag over het behoren tot een denominatie. Daardoor is de antwoordverdeling in 2008 niet vergelijkbaar met de vroegere en latere peiljaren.

wat ten koste gaat van het aantal in de categorie 'katholiek'. In de SCV-survey is de categorie 'christelijk gelovig maar niet katholiek' van dezelfde grootteorde (rond 20%). Die grootteorde wijzigt nauwelijks door de tijd, wat wel het geval is bij de categorie 'katholiek'. In de meeste gevallen gaat het om ondervraagden die katholiek gedoopt en opgevoed zijn, maar die zichzelf niet als katholiek beschouwen als ze de gelegenheid krijgen om zichzelf als 'christelijk gelovig maar niet katholiek' te benoemen. Het lijkt erop dat die laatste categorie wel met het christelijke geloof, maar niet met de rooms-katholieke kerk als instituut of met de kerkelijke hiërarchie geassocieerd wil worden. In de onderzoeken die deze categorie niet aanbieden, komt dit type van gelovigen heel waarschijnlijk grotendeels in de categorie 'katholiek' terecht.⁹ Ten slotte bevatten ISPO en in navolging de SCV-survey nog een specifieke categorie, namelijk 'vrijzinnigen', waartoe hooguit 10% van de bevolking zich rekent. In de cijfers van EVS en ESS wordt die categorie niet vermeld omdat ze niet opgenomen is in de internationaal overeengekomen vraag. Dat illustreert dat het meetinstrument in aanzienlijke mate bepaalt wat in de sociale werkelijkheid geobserveerd (kan) worden.

1.1.2. Het meten van de deelname aan publieke erediensten

In de inleiding werd gesteld dat het al of niet deelnemen aan publieke erediensten bruikbaar kan zijn om een trend in te schatten maar dat het geen geldige indicator is om de betrokkenheid bij een kerk te meten, meer in het bijzonder de katholieke kerk. Daar zijn verschillende redenen voor.

Vooreerst een conceptuele reden. Wat betekent vanuit het oogpunt van de kerk het niet deelnemen van katholieken aan de wekelijkse eredienst? Zo'n vijftig jaar geleden was het nog simpel: voor 'leden' van de katholieke kerk was dit het niet-inlossen van een 'moet'-verwachting, en werd het in de kerkelijke leer beschouwd als 'doodzonde'. Momenteel is het nog amper een 'kan'-verwachting. Sociologisch, maar ook theologisch, is de betekenis van het concept 'wekelijks naar de kerk gaan' grondig gewijzigd.

Dat er nog meer dan die luttele 5% kerkbetrokken katholieken zijn, blijkt ook empirisch uit de antwoordverdeling op de vraag zoals ze doorgaans gesteld wordt. Naargelang van de interpretatie van de antwoorden op die vraag kun-

⁹ Het ISPO-verkiezingsonderzoek van 1991 en 1995 toont dat aan. Dezelfde personen werden ondervraagd bij de twee opeenvolgende verkiezingen. In 1991 werd alleen 'katholiek' in de antwoordschaal opgenomen. In 1995 werd daarnaast 'christelijk gelovig maar niet katholiek' opgenomen. Een groot deel van degenen die dat laatste kozen in 1995, hadden 'katholiek' geantwoord in 1991. Het gaat overwegend om sociologisch katholieken die vaak nog participeren in het christelijke verenigingsleven, die lid zijn van christelijke organisaties (zoals ziekenfonds, vakbond), en die hun kinderen naar katholieke scholen sturen.

nen we beweren dat het aantal kerkbetrokken katholieken minstens vijf keer zo hoog is. Er zijn verschillende varianten van de vraag naar de deelname aan publieke erediensten en van de antwoordmogelijkheden. Bijgevolg vertonen de antwoordverdelingen nogal wat verschillen. De vraag die in de SCV-survey gebruikt wordt, luidt als volgt:

Mensen nemen wel eens deel aan kerkelijke of religieuze plechtigheden naar aanleiding van een huwelijk, begrafenis e.d. Als we deze niet meetellen, hoe vaak neemt u dan deel aan kerkelijke of godsdienstige erediensten. Gebruikt U maar kaart x om te antwoorden.

De antwoordkaart bevat, op een paar uitzonderingen na (1999 en 2008), de volgende antwoordalternatieven: nooit, zeer zelden, enkel op religieuze of godsdienstige feestdagen; maandelijks; meerdere keren per maand; wekelijks; meerdere keren per week. Dat is een ordinale schaal met 7 antwoordmogelijkheden. De afwijkingen van 1999 en 2008 zijn mits een aanname min of meer terug te voeren naar de hiervoor vermelde antwoordmogelijkheden.¹⁰

In de SCV-vraag wordt terecht een (niet-suggestieve) uitsluitingsclausule gebruikt die deelname vanwege familiale gebeurtenissen en 'overgangsrituelen' buiten beschouwing laat. Daarnaast is de vraag grotendeels vergelijkbaar met de vraag die ook gebruikt wordt in het EVS, het ESS, en in het Belgisch verkiezingsonderzoek (ISPO). In die onderzoeken wordt ervan uitgegaan dat een deel van de katholieke bevolking, die voor het overige niet (meer) praktiseert, toch nog op kerkelijke feestdagen, zoals met Kerstmis en Pasen, deelneemt aan een eredienst. Dat drukt een grotere mate van verbondenheid uit dan bij de randkerkelijken. Om zicht te krijgen op die categorie, wordt het antwoordalternatief 'enkele keren per jaar of (alleen) op religieuze of godsdienstige feestdagen' opgenomen. Die antwoordcategorie wordt in andere peilingen echter meestal niet gebruikt, en is vaak ook niet aanwezig in internationaal onderzoek aangezien het om een typisch Belgisch verschijnsel gaat. Het is echter van belang om die mogelijkheid op te nemen omdat daardoor een deel van de 'katholieke' bevolking wordt afgebakend. Dat deel neemt weliswaar niet vaak deel aan het kerkelijke leven, maar onderscheidt zich toch van naamkatholieken of van sociologisch katholieken die zich 'christelijk' noemen, maar die zelden of nooit naar de kerk gaan en die aan de rand van de katholieke kerk staan. Die laatste categorie wordt aangeduid met de naam 'randkerkelijken'.

¹⁰ In 1999 is er een bijkomende categorie (dagelijks). Dat geeft in de meting wellicht weinig verschil aangezien bij de verwerking 'meerdere keren per week' en 'dagelijks' samengevoegd worden met 'wekelijks'. In 2008 is er wel een probleem voor de vergelijking over de tijd omdat 'enkel op religieuze of godsdienstige feestdagen' ontbreekt en vervangen werd door 'meerdere keren per jaar' en 'ongeveer één of twee keer per jaar'. Bovendien is 'maandelijks' in 2008 vervangen door 'ongeveer één keer per maand'.

In de vraag uit de SCV-survey is er sprake van 'kerkelijke of religieuze plechtigheden'. Op die wijze is de praktijkvraag ook toepasselijk op niet-katholieken. Het spreekt voor zich dat naargelang van de gebruikte vraag verschillen gemeten worden die niet de realiteit maar de vraagverwoording weerspiegelen. Daarom is het bij de studie van een trend nodig om na te gaan of de vragen strikt vergelijkbaar zijn. Bij de SCV-survey is dat, op een paar uitzonderingen na, het geval.

Ten slotte kunnen ook de context van de vragen en de wijze van afname (face-to-face versus schriftelijk) een invloed hebben op de antwoorden. In vergelijking met ESS, een surveyonderzoek dat eveneens een tweetrapsvraag gebruikt, scoort EVS hoger inzake 'behoren tot een kerk of geloofsgemeenschap'.¹¹ Dat is wellicht zo omdat het EVS-onderzoek aangekondigd wordt als een onderzoek over waarden, ethiek en godsdienst. Daardoor is er meer medewerking van mensen die daar interesse voor hebben. Maar welke survey ook gebruikt wordt, de algemene trend is overal dezelfde: het aantal Vlamingen boven de 15 jaar dat zichzelf tot een godsdienstige groepering rekent en regelmatig deelneemt aan publieke erediensten, daalt met de tijd en met de generaties. Het mogelijke effect van de wijze van afname komt verder nog ter sprake.

1.2. Het meten van kerkelijke betrokkenheid in de jaarlijkse SCV-survey

Met het oog op het meten van de evolutie van de kerkelijke betrokkenheid wordt aan de hand van twee vragen (het subjectief 'behoren tot' en de praktijkvraag) een construct gemaakt dat een vergelijking door de tijd toelaat. De combinatie van die twee indicatoren resulteert in een typologie die bestaat uit zes categorieën.¹² Aan de ene kant worden degenen die beweren niet tot een godsdienstige of levensbeschouwelijke groepering te behoren, ingedeeld in twee types: degenen die beweren 'geen godsdienst' te hebben, en de 'vrijzinnigen'. Aan de andere kant worden de overige respondenten verdeeld over vier types: 'randkerkelijke katholieken of christenen' die buiten familiale of sociale verplichtingen zelden of nooit deelnemen aan publieke erediensten; 'kerkelijke katholieken of christenen' die maandelijks of op grote kerkelijke feestdagen deelnemen aan vieringen; 'kerkse katholieken of christenen' die

¹¹ In EVS 2009 is dat tien procentpunten meer dan in ESS 2008 en ESS 2010.

¹² Vergelijk met het werk van Dobbelaere e.a. (2011) dat gebaseerd is op de EVS-surveyonderzoeken. Daarin wordt dezelfde typologie gebruikt, maar de benamingen zijn verschillend. Er is sprake van randkerkelijken, modale katholieken, en kernleden. De reden is eenvoudig: het onderscheid tussen 'katholiek' en 'christelijk gelovig maar niet katholiek' wordt in EVS niet gebruikt, en er is een onderscheid tussen de periode van de peiling en de situatie tijdens de kinderjaren van de respondenten.

minstens meermaals per maand of wekelijks deelnemen aan kerkelijke erediensten; en ten slotte 'volgelingen van een andere godsdienst', dat zijn de ondervraagden die zichzelf als behorend tot een godsdienst beschouwen, maar die niet katholiek zijn zoals protestanten, joden en moslims, en volgelingen van andere godsdiensten. In de tabellen en figuren die volgen, ligt de focus op die typologie, maar er wordt zijdelings ook gekeken naar de praktijk op zich, en naar de omvang van het aantal dat zichzelf 'katholiek' noemt in vergelijking met 'christelijk gelovig maar niet katholiek'. Die twee categorieën worden in de typologie immers samen genomen in combinatie met de kerkpraktijk.

Daarom gaan we vooraf even na hoe dat onderscheid evolueert door de tijd en hoe het aanwezig is binnen de drie categorieën van de kerkelijke praktijk. Als beginjaar wordt 2000 gekozen omdat vanaf dat jaar de steekproeven met een bovengrens voor de leeftijd op 85 jaar vergeleken kunnen worden. In 2000 noemde ruim 53% van de ondervraagden zichzelf 'katholiek' en 21% 'christelijk gelovig maar niet katholiek'. De eerste categorie 'katholiek' daalde jaar na jaar tot 41% in 2015. Het aandeel van degenen die zich 'christelijk' noemden, bleef echter vrijwel stabiel rond 20%. Hoe verhouden die twee categorieën zich naargelang van de deelname aan publieke erediensten? Omdat de deelname verschilt naargelang van de periode, maar een vrijwel continu verloop vertoont, wordt die verhouding in tabel 1 getoond voor het eerste (2000) en het laatste (2015) vergelijkbare peiljaar.

Tabel 1 geeft een goed zicht op de samenstelling van de drie types van sociologisch katholieken en de verschillen binnen elk type naargelang van de zelfdefinitie die ze hanteren in hun antwoord op de vraag over de levensbeschouwelijke strekking waartoe ze zichzelf rekenen. Bij de kerkse katholieken of christenen zijn er veel meer die zich katholiek noemen, terwijl dat veel minder uitgesproken het geval is bij de randkerkelijke katholieken of christenen. Er is een duidelijke verandering door de tijd. Bij de randkerkelijke en kerkelijke respondenten is de verhouding katholiek/christen vrijwel niet gewijzigd, maar bij de kerkse katholieken en christenen is het aandeel van degenen die zichzelf als katholiek categoriseren duidelijk afgenomen van 9,7 tegen 1 naar 4,8 tegen 1. Op zich geeft de tabel al informatie over de verschuivingen in de kerkelijke betrokkenheid die verder worden behandeld.

Tabel 1. Verandering in de verhouding tussen percentages 'katholiek' versus 'christelijk gelovig maar niet katholiek' naargelang van het type van kerkelijke betrokkenheid, in 2000 en 2015*

Identificatie	2000			2015		
	Randkerkelijk kath/christ	Kerkelijk kath/christ	Kerks kath/christ	Randkerkelijk kath/christ	Kerkelijk kath/christ	Kerks kath/christ
% katholiek	61,9	76,7	90,7	60,2	75,7	82,9
% christelijk gelovig maar niet katholiek	38,1	23,3	9,3	39,8	24,3	17,1
verhouding	1,6	2,7	9,7	1,5	3,1	4,8

* Het jaar 2015 wordt vergeleken met 2000 omdat, na de beperking in 2015 tot de leeftijd van 85 jaar, de steekproeven vergelijkbaar zijn.

De SCV-survey bevat naast de vraag naar de subjectieve identificatie en de praktijk ook een vraag over het vertrouwen in instituties, waaronder de kerk. Er wordt een lijst met 19 instellingen voorgelegd met als vraag om voor elke instelling aan te geven of men 'heel weinig vertrouwen', 'weinig vertrouwen', 'niet veel en niet weinig vertrouwen', 'veel vertrouwen', of 'heel veel vertrouwen' heeft in elke instelling. De verwoording bleef ongewijzigd door de tijd, maar de lijst werd regelmatig in een toevallig wisselende volgorde aangeboden. Het gaat hier echter niet om een keuzevraag waaruit uit een reeks items gekozen moeten worden, maar om een vraag waarin bij elk item (instelling) naar het vertrouwen gepeild wordt. Het is weinig waarschijnlijk dat bij vergelijkingen door de tijd volgorde-effecten optreden. Er zal slechts beperkt van de vertrouwensvraag gebruikgemaakt worden als argument om een vastgestelde trend te interpreteren.

2. De evolutie van de kerkelijke betrokkenheid in Vlaanderen

De beschouwde periode begint bij de SCV-survey in 1996. Dat is natuurlijk niet het begin van een neerwaartse trend van betrokkenheid bij de kerk, want die was al veel vroeger begonnen. Tot in 1998 heeft de Dienst voor Godsdienststatistiek cijfers verschafte van het wekelijkse kerkbezoek. Tussen 1967 en 1998 daalde het wekelijkse kerkbezoek van 52% naar 13%. De sterkste daling vond plaats tussen 1967 en 1973. Nadien bleef het wekelijkse kerkbezoek verder

dalen. Vanaf 1998 kunnen we nog uitsluitend een beroep doen op ramingen aan de hand van peilingen (Dobbelaere e.a., 2011). De peilingen die hiervoor al ter sprake kwamen, zijn heel gelijklopend. In de tijdreeks van de deelname aan publieke erediensten laten de SCV-gegevens, die vanaf 2000 betrekking hebben op de 18- tot 85-jarige bevolking, een gestage daling zien van ongeveer 15% wekelijkse praktijk in 1996 tot 6% in 2015. De evolutie die gemeten is aan de hand van de voorgestelde typologie van kerkbetrokkenheid, wordt getoond in tabel 2 en in figuur 1. In de tabel is de trend minder goed zichtbaar dan in de figuur vanwege de jaarlijkse schommelingen door toevalsfouten. De figuur toont het voortschrijdend gemiddelde voor telkens drie jaargangen waardoor jaarlijkse schommelingen uitgevlakt worden.

Het aantal Vlamingen dat zich niet tot een godsdienstige overtuiging rekent, is tussen 1996 en 2015 met bijna 6 procentpunten toegenomen. Figuur 1 toont dat de grootste groei van deze categorie na 2010 plaatsvond. Deze categorie komt qua omvang op de tweede plaats sinds 2009. Na 2015 maakt deze categorie meer dan een op de vijf volwassenen uit in Vlaanderen. Het aantal ondervraagden dat zichzelf als vrijzinnig beschouwt, blijft betrekkelijk stabiel en stijgt amper uit boven 8%.

Het aandeel van de 'andere godsdiensten of kerken' steeg van 1,7% in 1996 tot rond 7% in 2015.¹³ Er is een beduidende toename merkbaar in 2009. Die toename kan deels toegeschreven worden aan een wijziging in de steekproef. Vanaf dat jaar werden ook inwoners zonder de Belgische nationaliteit in de steekproef opgenomen.

Het aandeel van de kerkelijke katholieken en christenen – die minstens ter gelegenheid van de kerkelijke feestdagen deelnemen aan kerkelijke erediensten, maar minder dan maandelijks – is sinds 1996 almaar kleiner geworden en is teruggevallen van ongeveer 18% in 1996 tot 10% in 2015. Het aandeel van de kerkse katholieken of christenen,¹⁴ dat zijn degenen die maandelijks of vaker deelnemen aan publieke erediensten, daalde van bijna 20% midden jaren negentig tot de helft daarvan in 2010 en tot 7% in 2015.

Het aandeel van de randkerkelijken is na een toename tussen 1998 en 2002 nadien redelijk stabiel gebleven tot in 2010. Daarna is dat aandeel weer toegenomen tot bijna de helft van de Vlaamse volwassen bevolking. Hoe kan die toename na de pedofilieaffaire geduid worden? Het is aannemelijk dat deze

¹³ De 'andere godsdiensten' bestaan vooral uit protestanten, joden en moslims, maar deze categorie is te klein om voldoende betrouwbaar het aandeel van elke godsdienst in te schatten. In de steekproef van 2015 gaat het voor twee derde om moslims.

¹⁴ In die categorie noemt de grote meerderheid zichzelf 'katholiek'.

toename van de randkerkelijken het resultaat is van een tweevoudige beweging na april 2010: onregelmatige kerkgangers worden randkerkelijk of rekenen zich niet langer tot een kerk en kerkse katholieken of christenen worden onregelmatige kerkgangers.

We moeten er wel rekening mee houden dat de ontkerkelijking al versneld had plaatsgevonden in de jaren zestig en zeventig, want voordien werd nog een wekelijkse kerkpraktijk van meer dan 50% opgetekend (Dobbelaere & Voyé, 2000). De jaarlijkse SCV-survey startte dus in 1996 nadat al een grote daling in de wekelijkse kerkpraktijk had plaatsgevonden, die in de literatuur verklaard wordt door maatschappelijke veranderingsprocessen als secularisering, individualisering en rationalisering (Dobbelaere e.a., 2011).

De uitgesproken neerwaartse trend van de twee types van kerkelijke katholieken (of christenen) na 2010 moet daarom een specifieke verklaring hebben. Dat de bijkomende daling toegeschreven kan worden aan de pedofiliecrisis die midden 2010 uitbrak, en het antwoord daarop van de kerkelijke gezagdragers, is een geloofwaardige hypothese. We konden dat duidelijk vaststellen in de twee golven van een panelsteekproef in 2009 en begin 2011. Toen werden 425 respondenten uit het ISPO-2008-verkiezingsonderzoek ondervraagd voor en na het uitbreken van de pedofilieaffaire in april 2010 (Billiet e.a., 2013). De daar vastgestelde bijkomende neergang in de kerkelijke betrokkenheid en de antwoorden op de vraag over het vertrouwen in de kerk uit de SCV-survey ondersteunen die hypothese ook.

Tabel 2. Evolutie van de kerkelijke betrokkenheid in Vlaanderen in de SCV-survey, van 1996 tot 2015,¹⁵ in %, bevolking van 18 tot 85 jaar*

Kerkbetrokkenheid	Jaartal van de peiling						
	'96	'97	'98	2000	'01	'02	'03
<i>kerks katholiek/christen</i>	20,3	16,7	16,7	16,0	14,6	13,3	10,9
<i>kerkelijk katholiek/christen</i>	18,2	19,6	17,1	17,7	14,6	16,3	16,6
<i>randkerkelijk katholiek/christen</i>	39,7	37,6	45,6	41,3	44,2	46,7	45,9
<i>andere godsdienst/kerk</i>	1,7	2,9	2,1	2,7	3,0	2,9	3,8
<i>vrijzinnig</i>	5,5	8,2	6,9	7,7	7,6	7,4	8,1
<i>geen</i>	14,6	15,0	15,1	14,7	15,9	13,4	14,7
N	1.563	1.489	1.457	1.338	1.442	1.473	1.428

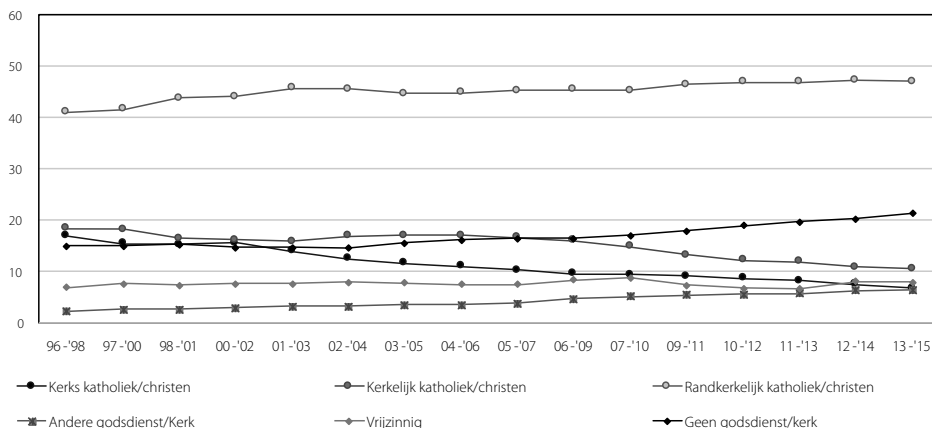
* Omwille van de vergelijkbaarheid is de leeftijd voor alle jaren vanaf 2000 beperkt tot 85 jaar, ook voor de peilingen vanaf 2009. In de volledige steekproeven van 1996, 1997 en 1998 was de leeftijdsgrens op 75 jaar gesteld. Daardoor zijn de drie types van katholieken/christenen lichtjes onderschat in die jaren en niet strikt vergelijkbaar met de volgende jaren. Voor de periode vanaf 2000 zijn de cijfers vergelijkbaar qua leeftijd, maar blijft er een onderschatting

¹⁵ Uiteraard gaat het in tabel 2 om schattingen met een zekere mate van onbetrouwbaarheid. Als de foutenmarge alleen aan het toeval toe te schrijven zou zijn, is de maximale foutenmarge (voor α 0,05) bij de steekproeven van de SCV-survey, uitgaande van de meest ongunstige situatie van een 50/50-verdeling maximaal +/-2,5 procentpunten. De precieze omvang van de non-responsebias is niet bekend, maar we kunnen de vermelde marge gebruiken bij conclusies over wijzigingen in de tijd als we aannemen dat de systematische non-responsfout stabiel blijft door de tijd. De responsgraad in de SCV-survey is hoog en redelijk stabiel.

Jaartal van de peiling										
'04	'05	'06	'07	'09	'10	'11	'12	'13	'14	'15
11,6	12,2	9,4	9,4	9,7	8,9	8,5	8,6	7,4	6,3	6,7
17,7	16,8	16,6	16,5	14,8	13,1	11,9	11,5	12,1	8,8	10,7
44,0	44,0	46,5	45,0	45,9	45,9	48,6	46,2	45,9	49,6	45,6
3,1	3,5	4,0	3,9	6,0	5,5	4,8	6,3	6,1	6,3	6,9
8,1	7,2	7,0	8,4	8,7	8,3	4,1	7,8	8,0	8,2	7,5
15,6	16,3	16,5	16,5	16,2	18,4	19,1	19,5	20,4	20,8	22,7
1.539	1.514	1.532	1.447	1.418	1.441	1.422	1.480	1.474	1.483	1.465

van de regelmatige kerkgangers ten opzichte van de bevolking omdat de steekproef beperkt wordt tot 85 jaar. Dat kon nagegaan worden in de jaren vanaf 2009 aangezien daar ook de oudere respondenten opgenomen zijn in de steekproef, maar niet in de tabel. Vanaf 2009 zijn ook de niet-Belgische inwoners in de steekproef opgenomen. Dat komt tot uiting in de toename van de categorie 'andere godsdienst/kerk'.

Figuur 1. Evolutie van mate van kerkelijke of levensbeschouwelijke betrokkenheid tussen 1996-2015*, driejaarlijks voortschrijdend gemiddeld percentage**

* Vanaf 2000 wordt de steekproef getrokken bij respondenten tot 85 jaar, voordien was dat tot 75. Vanaf 2010 werd de steekproef niet langer begrensd tot 85 jaar. Omwille van de vergelijkbaarheid werd vanaf 2000 de bevolking tussen 18 en 75 jaar genomen. In de eerste twee voortschrijdende gemiddelden zijn er bijgevolg heel lichte afwijkingen.

** In 1998-2001 en in 2007-2010 is het voortschrijdend gemiddelde berekend over vier jaar omdat 1999 en 2008 ontbreken.

Bijna jaarlijks wordt in de SCV-survey naar het vertrouwen van de Vlamingen in 19 instellingen gevraagd. De Kerk is er een van. Het aantal 18- tot 85-jarige ondervraagden dat beweert heel veel of veel vertrouwen in de kerk te hebben, schommelde van 2000 tot 2008 tussen 26% en 20%. In 2009 werd niet gepeild naar het vertrouwen, maar in 2010 hadden nog maar 13 op de 100 Vlamingen veel of heel veel vertrouwen in de kerk. Het jaar daarop was het vertrouwen verder gedaald tot 10,5%. Dat bleef nog zo in 2012. Nadien is er een lichte toename van vertrouwen merkbaar tot rond 13% in 2014 en 2015. Het dieptepunt in 2011 spreekt nog scherper tot de verbeelding als we de rangschikking volgens het genoten vertrouwen van de 19 instellingen bekijken. Het onderwijs ligt de hele tijd op kop. In 1997 stond de kerk nog op de achtste plaats onder de instellingen bij 'veel en heel veel vertrouwen'. Vanaf 2011 is dat de laatste plaats geworden, net voor de 'Waalse politieke partijen', die de staart van het peloton uitmaken. Vanaf 2011 slaagde de kerk erin om aan de kop van het peloton van instellingen te komen bij de antwoorden 'heel weinig of weinig vertrouwen' (rond 60%). Niet zo bemoedigend voor een instelling die een morele baken wil zijn.

De vorige cijfers hebben betrekking op alle Vlamingen van 18 tot 75 jaar. Bij de ondervraagden die zichzelf als katholiek of christelijk gelovig beschouwen, ligt het vertrouwen hoger, en is er een verschil naargelang het type. Onder de randkerkelijke katholieken en christenen schommelt het vertrouwen in de kerk in de periode 2000-2008 tussen 13% en 19%. Tussen 2010 en 2015 varieert het percentage vertrouwen bij de randkerkelijken tussen 8% en 11%. Onder de kerkelijke katholieken en christenen is het vertrouwen in de kerk wat groter: het schommelt van 2000 tot 2008 rond 30%. Van 2010 tot 2015 is dat gedaald tot gemiddeld zo'n 23%. De kerkse katholieken en christenen vertonen hetzelfde beeld. In de periode tot 2005 heeft 57% tot 66% vertrouwen in de kerk. Na 2010 zakt dat percentage tot beduidend beneden de 50%. Slechts de helft van de regelmatig praktiserende katholieken heeft met andere woorden nog vertrouwen in de kerk na 2010. Voor elk van de drie types zakte het vertrouwen in de kerk tot het laagste peil in 2011 en 2012 om nadien opnieuw lichtjes toe te nemen. We komen op die bevinding terug in het besluit.

3. Enkele opvallende verschillen tussen de types van kerkelijke/levensbeschouwelijke betrokkenheid

Uit vroeger onderzoek met gegevens van ESS (2002), en meer recent EVS (2009), weten we dat het behoren tot een generatie, de combinatie van sekse en buitenhuis werken van vrouwen, en de woonomgeving een duidelijke bijdrage leveren aan de verklaring van de variatie in de mate van kerkelijk-religieuze betrokkenheid. Het genoten onderwijs speelt daarbij in Vlaanderen nog nauwelijks een rol (Dobbelaere e.a., 2011; Meuleman & Billiet, 2011).

Het behoren tot een generatie (gemeten volgens leeftijdsklasse) had in 2009 nog een redelijk sterk significant effect op religieuze betrokkenheid in de betekenis dat de naoorlogse generatie duidelijk minder religieus was. Dat was nog sterker het geval voor degenen die geboren zijn na 1955 en opnieuw sterker onder hen die na 1985 het levenslicht zagen. De sekse van de onderzochten had in combinatie met de tewerkstellingssituatie in het vermelde onderzoek een significant negatief effect, vooral bij mannen en buitenshuis werkende vrouwen in vergelijking met huisvrouwen. Mannen waren, zoals te verwachten, in 2009 duidelijk minder kerkelijk of religieus dan huisvrouwen, maar dat was toen ook het geval bij vrouwen die op het moment van de bevraging een beroepsactiviteit buitenshuis uitoefenden. Een minder sterk negatief effect werd ook waargenomen bij vrouwen die ooit buitenshuis gewerkt hadden (Dobbelaere e.a., 2011).

Tot onze verwondering werd in EVS 2009 een licht significant positief verband gevonden tussen kerkelijk-religieuze betrokkenheid en wonen in grote agglomeraties, maar niet in de grootstad. Dat blijkt geen toevalligheid aangezien ook in ESS 2002 België een vergelijkbaar patroon vertoont dat afwijkt van de meeste andere Europese landen waar de mate van kerkelijke betrokkenheid sterker is in landelijke gebieden (Meuleman & Billiet, 2011). Het is niet helemaal duidelijk hoe dat komt, maar die vaststelling maakt ons alvast benieuwd naar wat SCV 2015 laat zien. De sociale rang hangt nauwelijks samen met kerkelijke/levensbeschouwelijke betrokkenheid. Dat blijkt uit de vaststelling dat zowel de beroepscategorie als het genoten onderwijs geen rol (meer) speelt. Het inkomen heeft echter wel een negatief effect op religieuze betrokkenheid in die zin dat de betrokkenheid afneemt naarmate men tot een hogere inkomensklasse behoort. Dat is in overeenstemming met de bevindingen in andere Europese landen (Meuleman & Billiet, 2011). In hoeverre spelen die factoren nog een rol in 2015?

Maar er zijn twee opmerkingen nodig die de zinvolheid van een vergelijking van EVS met de resultaten van vroegere onderzoeken kunnen verantwoorden. Vooreerst moeten we melden dat in de SCV-survey niet precies dezelfde latente variabele gemeten wordt als in EVS (2009) en ESS (2002). De typologie die we gebruiken voor de studie van de trend in de SCV-survey is beperkter. In EVS en ESS bevat de gemeten latente¹⁶ variabele 'religious involvement' naast deelname aan praktijken nog andere indicatoren, zoals bidden, en de mate

¹⁶ In tegenstelling tot de gebruikte SCV-types is een niet direct geobserveerde latente variabele een construct dat, zoals een typologie, uit verschillende geobserveerde indicatoren bestaat, maar dat geconstrueerd wordt aan de hand van, in ons geval, confirmatorische factoranalyse. De factorladingen tussen het latente concept en de variabele drukken uit hoe sterk elke geobserveerde indicator in relatie staat met de gemeten latente variabele.

waarin de respondent zich religieus voelt.¹⁷ Toch weten we dat de deelname aan publieke erediensten, die ook sterk doorspeelt in de hier voorgestelde typologie, met een factorlading van 0,945 ook zeer sterk samenhangt met de (quasimetrische) latente variabele religiositeit (Meuleman & Billiet, 2011). In het EVS 2009-onderzoek draagt de indicator 'deelname aan publieke erediensten' in vrijwel dezelfde mate bij tot de betekenis van de metrische latente variabele 'kerkelijk-religieuze betrokkenheid' (Dobbelaere e.a., 2011). Een ander verschil met de analyses op basis van EVS en ESS is dat we hier met een categorisch gemeten typologie werken en niet met een quasimetrische latente variabele. Daarom wordt ook van perspectief gewisseld. Hier wordt nagegaan hoe de sociale samenstelling is binnen elk type van betrokkenheid, en niet in welke mate elke sociale predictor bijdraagt tot de variatie in kerkelijke/levensbeschouwelijke betrokkenheid. De verwachtingen blijven echter dezelfde: factoren die in EVS 2009 of in ESS 2002 beduidend de religieuze betrokkenheid mee bepaalden, vertonen in 2015 vermoedelijk duidelijke verschillen tussen de types (zie tabel 3).

Niet alle categorieën van elk kenmerk worden in tabel 3 getoond, alleen de meest relevante. Bij de leeftijd bekijken we zowel de gemiddelde leeftijd als de twee uiterste categorieën. De contrasten zijn hier het grootst. Onder de kerkse katholieken of christenen is de gemiddelde leeftijd 70,2 jaar, maar bij de randkerkelijken en kerkelijke katholieken of christenen is dat al heel wat lager, respectievelijk 52,6 en 56. De drie andere types zijn opvallend veel jonger qua samenstelling. De gemiddelde leeftijd schommelt er tussen 38 en 46 jaar. Onder de kerksen zijn er nauwelijks jongeren of jongvolwassenen die geboren zijn na 1980: nog geen 2 op de 100, terwijl ruim 73% van de kerkse katholieken of christenen ouder is dan 64 jaar.

De interactie die in het EVS-onderzoek gevonden is tussen sekse en het uitoefenen van een job buitenshuis, komt ook in 2015 nog tevoorschijn. Vanwege de combinatie van sekse en werk wordt alleen rekening gehouden met de bevolking die niet meer schoolgaand is. Het aantal mannen schommelt niet veel tussen de types van kerkelijke betrokkenheid. Alleen zijn er bij de katholieken of christenen naar verhouding beduidend meer vrouwen dan mannen, maar dat is veel minder uitgesproken dan in 1996. Bij de kerkse katholieken heeft dat natuurlijk ook met de leeftijdssamenstelling te maken. Er is een groot verschil als een vrouw buitenshuis werkt. Vrouwen die buitenshuis werken, zijn het minst vertegenwoordigd bij de kerkse katholieken/christenen en ook beduidend minder bij de andere godsdiensten. Bij die twee types van ker-

¹⁷ EVS verschilt bovendien van de ESS-meting omdat in het Europese Waardeonderzoek bij de meting van kerkelijk-religieuze betrokkenheid bijkomend een indicator voor de 'mate van orthodox geloven' is opgenomen.

Tabel 3. Samenstelling volgens sociale kenmerken van de verschillende types van kerkelijke/levensbeschouwelijke betrokkenheid in SCV 2015, kolompercentages (behalve voor de gemiddelde leeftijd in jaren)*

Kenmerk**	Geen godsdienst/kerk (N=326)	Vrijzinnig (N=115)	Andere godsdienst (N=100)	Randkerkelijk katholiek/christen (N=679)	Kerkelijk katholiek/christen (N=163)	Kerks katholiek/christen (N=100)
gemiddelde leeftijd***	43,8	45,8	38,5	52,6	56,0	70,2
% jonger dan 34 jaar	37,9	52,6	42,6	19,7	15,6	1,7
% ouder dan 64 jaar	11,6	18,2	6,17	27,6	38,3	73,4
in substeekproef van de ondervraagden die geen onderwijs volgen						
% man	52,8	54,3	55,0	48,2	41,6	44,6
% vrouw nooit buitenshuis job	2,8	1,2	13,1	3,9	5,0	13,8
% vrouw vroeger buitenshuis	14,3	15,1	12,6	19,2	26,7	36,0
% vrouw werkt buitenshuis	30,1	29,4	19,4	28,8	26,8	5,6
% (zeer) moeilijk rondkomen	16,2	13,4	31,1	15,1	11,92	9,2
% rondkomen lukt of comfortabel	83,8	86,6	68,9	84,9	88,1	90,8
% grootstad of centrumstad	29,5	37,9	46,4	18,7	21,7	22,2
% stedelijke rand	17,0	13,6	12,5	15,0	17,4	12,5
% kleine stad of overgangsgebied	36,5	37,6	29,6	45,1	39,3	38,9
% platteland	17,0	11,0	6,4	21,1	15,0	26,5

* Alle relaties tussen de kerkelijke/levensbeschouwelijke betrokkenheid en elk kenmerk (elke rij) zijn significant op niveau 0,01.

** De verschillende variabelen worden gescheiden door een streep. Niet alle categorieën zijn hier weergegeven, wel de meest relevante categorieën.

*** In deze tabel is er geen beperking van de leeftijd tot 85 jaar.

kerkelijke betrokkenheid zijn er naar verhouding beduidend meer vrouwen die nooit een job buitenshuis gehad hebben. Het in de christelijke wereld steeds opnieuw gevonden verschil tussen mannen en vrouwen inzake religiositeit en kerkelijkheid is deels toe te schrijven aan het niet buitenshuis werken.

Uit vorig onderzoek bleek dat sociale rang weinig verband houdt met de religieuze of kerkelijke betrokkenheid. Alleen inzake inkomen zijn er verschillen gevonden. Hier wordt gebruikgemaakt van een subjectieve maat: de vraag of men kan rondkomen met het maandloon, dat het lukt, of dat men een comfortabel leven kan leiden. Bij de kerkse katholieken of christenen zijn opvallend minder ondervraagden die moeilijk of zeer moeilijk toekomen met hun maandinkomen. Er blijkt toch nog een lichte samenhang te bestaan tussen kerkelijke betrokkenheid en de financiële situatie.

Bij de verschillen inzake woonomgeving stellen we vast dat aanhangers van 'andere godsdiensten' en 'vrijzinnigen' beduidend meer in de grootsteden en centrumsteden wonen. Die 'anderen' zijn overwegend moslims, en die zijn in de SCV-cijfers wellicht nog flink onderschat qua aantal. Onder de randkerkelijke katholieken of christenen zijn er beduidend meer inwoners van een kleine stad of overgangsgebied. Inwoners van de stedelijke rand zijn vrijwel gelijkmatig verdeeld over alle types. Beduidend meer kerkse katholieken en christenen wonen op het platteland. Zulke verschillen tussen de types blijven verborgen in de relatie van demografische kenmerken met een metrische latente variabele van 'religious involvement', zoals gemeten in het vermelde ESS-onderzoek.

4. Achtergronden van de huidige ontkerkelijking bij katholieken in West-Europa

Tot nog toe beschreven we de trend van ontkerkelijking in Vlaanderen – in een bevolking van overwegend sociologische katholieken – voor een beperkte periode van 1996 tot 2015. Die trend moet vanzelfsprekend bekeken worden tegen een bredere achtergrond van maatschappelijke processen die al lang gaande zijn. De trend van ontkerkelijking sinds de jaren vijftig is, voor de statistische gegevens, goed gedocumenteerd in sociologische studies (Dobbelaere, 1984; Dobbelaere & Voyé, 2000; Dobbelaere e.a., 2011). De daling in de kerkelijke betrokkenheid begon in Vlaanderen al bij het begin van de jaren zestig. Dat is na het einde van de schoolstrijd (1958), die voor een mobilisatie van het katholieke volksdeel had gezorgd (Billiet, 1977). De snelste daling vond plaats in de jaren 1967-1973 (Dobbelaere, 1984) en zette zich nadien gestaag verder om opnieuw te versnellen bij de kerkse katholieken en christenen vanaf eind de jaren 1990 en bij de kerkelijke katholieken en christenen na 2010.

Eerst bekijken we de theoretische verklaringen die door sociologen worden ingeroepen om de trend naar ontkerkelijking in de westerse samenlevingen te verklaren. We gaan daarbij aansluitend na hoe de variatie in kerkelijke/levensbeschouwelijke betrokkenheid op individueel niveau empirisch verklaard wordt. Vervolgens belichten we de specifieke context van de kerkelijke betrokkenheid in Vlaanderen na de crisissituatie in 2010.

4.1. Theoretische en empirische verklaringen van de ontkerkelijking

De aangehaalde verklaringen van ontkerkelijking hebben betrekking op brede maatschappelijke en culturele ontwikkelingen die al lang bezig zijn, zoals secularisering, functionele differentiatie en daarmee samengaan functieverlies van de kerk, individualisering (Dobbelaere e.a., 2011) of afnemende sociale cohesie en rationalisering (te Grotenhuis, 1998). Het zijn langlopende processen die worden geremd of versterkt naargelang van de context (omgeving, buurt) waarin mensen leven, en naargelang van hun individuele situatie. Er ontstond een klimaat dat niet langer gunstig was voor de ontwikkeling van een religieuze cultuur en groepsvorming (Dierickx, 2015). Die maatschappelijke processen die zich vooral afspeelden op het macroniveau, verzwakten niet alleen de positie van de kerk op macroniveau, maar hadden tegelijk gevolgen op microniveau, namelijk op het vlak van de gedragingen, opvattingen en voorkeuren van individuen (Dierickx, 2015).

Het sociologisch onderzoek naar ontkerkelijking waarnaar werd verwezen, geeft een goed zicht op de factoren die op individueel niveau de variatie in de kerkelijke/levensbeschouwelijke betrokkenheid bepalen. Enkele van die factoren zijn al vermeld in het vorige deel, namelijk de daar aangehaalde sociaal-demografische kenmerken. In de vermelde onderzoeken verklaren de zogenaamde 'structurele' factoren voor Vlaanderen samen hooguit 15% van de variatie in 'religious involvement', maar de verklaringskracht van de structurele factoren is groter naarmate de kerkelijke betrokkenheid hoger is (Meuleman & Billiet, 2011). Meer subjectieve factoren zoals opvattingen, attitudes en waardeoriëntaties die doorgaans als tussenliggende factoren in de verklaringsmodellen worden opgenomen, doen de verklaringskracht nog wat toenemen.

In de vermelde EVS-studie van 2009 wordt 22% van de variantie verklaard als ook actief lidmaatschap van sociale organisaties en een set attitudevariabelen in het model worden opgenomen. Het sterkste negatieve netto-effect op de latente metrische variabele gaat uit van een houding van verzet tegen de vermenging van kerk en politiek. Minder sterk, ongeveer van dezelfde orde en ook negatief in relatie tot kerkelijke-levensbeschouwelijke betrokkenheid zijn het expressief individualisme en postmaterialisme. Beide oriëntaties wijzen

op een grote zin voor individuele verantwoordelijkheid van het individu, vrije meningsuiting en inspraak. Kosmopolitisme in de zin van bekommernis voor de bredere samenleving en de wereld gaat eerder samen met een grotere mate van kerkelijke betrokkenheid (Dobbelaere e.a., 2011).

Uit de reeds aangehaalde ESS-studie blijkt dat boven op¹⁸ de structurele factoren ook sommige zogenaamde 'universele waarden' een rol spelen bij het verklaren van de variatie in 'religious involvement' op individueel niveau, maar dan in tegengestelde zin. Die waardeoriëntaties gaan in de Europese landen, en in het bijzonder in België en Vlaanderen, enigszins samen met een grotere religieuze betrokkenheid. Het gaat dan om 'zelftranscendentie' en 'behoudsgezindheid' (Davidov e.a., 2010). Zelftranscendentie is een combinatie van een houding die erop gericht is om anderen te helpen, bij te dragen tot het welzijn van anderen en universalisme of bekommernis om de wereld als geheel (zoals ook uit de EVS-studie bleek). De positieve richting van de relatie van transcendentie met kerkelijk/levensbeschouwelijke betrokkenheid kan te maken hebben met het sociale karakter van het Belgische (en Vlaamse) katholicisme. In dat verband denken we onder meer aan de waarden die in de christelijke arbeidersbeweging worden voorgehouden. De positieve relatie van kerkelijk-religieuze betrokkenheid met de universele waarde 'conservation', een combinatie van de zin voor traditie, conformiteit en de zorg voor veiligheid, is eerder vanzelfsprekend.

Tot zover de verklaring van de variatie in kerkelijk/levensbeschouwelijke betrokkenheid op microniveau door structurele en ideële factoren. Die kunnen maar voor een deel en slechts in beperkte mate de waargenomen dalende trend verklaren. Enerzijds zijn er maatschappelijke factoren die een rol kunnen spelen. Om daar zicht op te krijgen, is minstens landen- of regiovergelijkend onderzoek nodig. Dat valt helemaal buiten het bestek van dit hoofdstuk. Anderzijds spelen ook gebeurtenissen in de kerk een belangrijke rol. De verschillen die zijn vastgesteld inzake leeftijd, sekse in combinatie met buitenshuis werken, de materiële situatie en de woonomgeving, werpen daar enig licht op. Wat specifiek is voor de bestudeerde statistische reeks en wat het meest opvalt in de daling van de kerkelijke katholieken en christenen, zijn de problemen waarmee kerk en samenleving te maken hadden sinds midden 2010. De versnelde toename van het aantal Vlamingen dat beweert tot geen enkele godsdienstige strekking te behoren, en de plots snellere afname van het vertrouwen in de kerk gaan daarmee gepaard.

¹⁸ Met hoeveel de verklaringskracht van de variatie in kerkelijk-religieuze betrokkenheid toeneemt, is niet bekend aangezien het hier om een ander onderzoek gaat en alle vermelde factoren niet in één totaalmodel tegelijk opgenomen (kunnen) zijn.

4.2. Over de versnelde evolutie in 2010

De lokale context is natuurlijk ook van belang om de bestudeerde trend te helpen verklaren. De hier onderzochte trend in de kerkelijke betrokkenheid en de evolutie van het vertrouwen in de kerk geven een antwoord op de vraag die we enkele jaren geleden al stelden naar aanleiding van de vertrouwen-crisis in de kerk nadat het kindermisbruik door geestelijken midden 2010 in de media aan de oppervlakte kwam. Het kindermisbruik en de wijze waarop de kerkelijke hiërarchie aanvankelijk reageerde, laat duidelijke sporen na in de bestudeerde trend. Dat blijkt ook uit het verlies aan vertrouwen in de kerk dat sinds 2010 versneld wordt vastgesteld. We hadden dat in 2011 al waargenomen met behulp van een panelsteekproef (Billiet e.a., 2014). Die trend wordt nu bevestigd in de SCV-cijfers. Het percentage ondervraagden dat veel tot heel veel vertrouwen had in de kerk, bereikte in 2011 een dieptepunt. Het is niet uitgesloten dat dat aantal vanaf 2014 lichtjes is toegenomen. Het aantal ondervraagden dat weinig of geen vertrouwen (meer) had in de kerk, bereikte een hoogtepunt van 62% na 2010 en daalde vanaf 2014 tot ongeveer 56%.

Vertrouwen in instellingen is afhankelijk van drie voorwaarden: 'de instellingen worden als *zinvol* ervaren, de gezagdragers worden *geloofwaardig* bevonden, en we kunnen aannemen dat anderen er ook vertrouwen in stellen, wat sterk afhankelijk is van de goede werking van *controlemechanismen*' (Abts, 2005; Billiet e.a., 2014). Uit het onderzoek van 2011 bleek dat het verlies aan vertrouwen in de kerk verband hield met de overtuiging dat de kerk in België onvoldoende adequaat reageert op de morele behoeften van individuele mensen, op problemen rond het gezinsleven, op geestelijke behoeften van de mens en op de sociale problemen waar het land mee te maken heeft. Ook de interne controlemechanismen faalden. De vraag over vertrouwen in de kerk die in het onderzoek van 2011 werd voorgelegd, is al sinds 1990 in de EVS-onderzoeken aanwezig. In 2009 bleek dat slechts iets meer dan één op de vijf Vlamingen van oordeel was dat de kerk in België gepast antwoordt op morele behoeften, problemen in het gezinsleven en de sociale problemen in ons land, maar dat toch nog 40% van de Vlamingen van mening was dat de kerk adequaat reageert op de geestelijke behoeften van de mens. In de korte periode van 2009 tot 2011 is het opvallend dat ook het geloof in het gepast beantwoorden aan de geestelijke behoeften – toch de kerntaak van de kerk – het sterkst is afgenomen. Het geloof in het adequaat optreden van de kerk heeft in 2011 een dieptepunt bereikt. Nog maar 28% van de volwassen Vlamingen nam toen aan dat de kerk in België adequaat reageert op de geestelijke behoeften van de mens. Voor de andere kwesties is dat nog een heel stuk minder (Billiet e.a., 2013).

Slotbeschouwingen

Een schijnbaar heel eenvoudige vraag als ‘Hoeveel katholieken zijn er in België/Vlaanderen?’ is niet eenvoudig te beantwoorden. Elk cijfer moet geïnterpreteerd worden in het licht van de keuze en de verwoording van de vragen. De noodzaak daarvan werd aangetoond in het eerste deel van dit hoofdstuk. Wie interesse heeft voor de samenstelling en de evolutie van de bevolking op kerkelijk of levensbeschouwelijk gebied, zou in staat moeten zijn om de cijfers die de peilingen verschaffen, op een *geldige* wijze te interpreteren en te gebruiken. Naast de mogelijke valstrikken die verband houden met de keuze en de verwoording van de vragen, moeten we ook zicht hebben op steekproeffouten en op verschillen in de onderzochte populatie. Aan steekproeffouten werd in dit hoofdstuk geen specifieke aandacht besteed omdat de SCV-survey qua methodologie tot de beste behoort op het vlak van surveyonderzoek in Vlaanderen (Billiet, 2007). Er is wel rekening mee gehouden bij het bespreken van de cijfers. Er werd ook gemeld als de door de tijd onderzochte populatie wijzigde door veranderingen in de samenstelling van de steekproeven qua leeftijd. In twee gevallen werden peilingsjaren uitgesloten omdat de verschillen in de verwoording de vergelijking onmogelijk maakten.

Het onderzoek naar de evolutie van de kerkelijk/levensbeschouwelijke betrokkenheid toont aan dat na het midden van de jaren negentig nog een ingrijpende verandering in de levensbeschouwelijke samenstelling van de Vlaamse bevolking plaatsvond. Die is wellicht wat diepgaander dan uit de cijfers blijkt aangezien het aandeel van ‘andere godsdiensten’, in het bijzonder het aantal moslims daarin, onderschat is in de peilingen, onder meer vanwege verschillen in taal. Het zichzelf beschouwen als ‘katholiek’ ging gestaag naar beneden, maar het aandeel Vlamingen dat zichzelf als ‘christelijk maar niet katholiek’ beschouwt, bleef redelijk stabiel. De deelname aan kerkelijke praktijken vertoont een gestaag neergaande trend met een bijkomende knik naar beneden in 2010. Tegelijk nam het aantal Vlamingen dat zichzelf als niet behorend tot een godsdienst of kerk beschouwt, iets sneller toe vanaf 2010.

Die evolutie wordt in de sociologische literatuur vaak verklaard door te refereren aan het maatschappelijke proces van secularisatie. De laatste decennia zijn we ons sterk bewust geworden dat de trend van secularisatie niet universeel geldt voor de hele wereld en dat er in de westerse samenleving bevolkingsgroepen zijn waar die trend anders verloopt dan bij katholieken. Er wordt zelfs op gewezen dat de trend van ontkerkelijking, die is waargenomen sinds de tweede helft van vorige eeuw, helemaal niet zo uitzonderlijk is en dat de geschiedenis van het Westen gekenmerkt wordt door periodes van opgang en neergang (Dierickx, 2015). In deze studie hebben we ons voor het beschrijven van de context beperkt tot de periode waarvoor, en de ruim-

te waarbinnen, we over empirische gegevens beschikken. Zelfs daar is nog verdere beperking nodig aangezien de beschikbare empirische gegevens uit surveyonderzoeken betrekking hebben op opvattingen, waarderingen en gedragingen van individuen en niet op de maatschappelijke context. Pas sinds midden jaren negentig is er een toename van landenvergelijkende surveyonderzoeken waardoor het in principe mogelijk is kenmerken van de politieke en maatschappelijke context in rekening te brengen.

In het besluit van het onderzoek naar het vertrouwen in de kerk werd de vraag gesteld of de vertrouwensval tijdelijk of blijvend zal blijken te zijn, of het vastgestelde dieptepunt het gevolg was van een tijdelijk media-effect en attitude activatie na een gebeurtenis en of de kerk het vertrouwen zou kunnen herstellen? Ten tijde van het onderzoek hierover (2011) was het nog te vroeg om daarop te antwoorden. Nu laten de SCV-gegevens in 2014 en 2015 een licht herstel van het vertrouwen en een lichte afname van het wantrouwen zien. Is dat het effect van een nieuwe paus die sinds 2013 nieuwe geluiden de wereld instuurt? Wie weet!

Bibliografie

Abts, K. (2005). De grammatica en dynamica van vertrouwen: een sociologische verkenning. In: *Ethiek en Maatschappij*, 8 (2), 3-27.

Billiet, J. (1977). *Secularisering en verzuiling in het onderwijs. Een onderzoek naar de vrije schoolkeuze als legitimatieschema en sociaal proces*. Leuven: Universitaire pers.

Billiet, J. (1991). La formulacion de las preguntas y los efectos del contexto en preguntas para encuestas sobre religion. In: *Religiones Latinoamericanas*, 1, 107-134.

Billiet, J. (2007). Het belang van regelmatig peilen naar opinies en houdingen in de bevolking. in: *Vlaanderen gepeild. Studiedag 18 september 2007*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 7-37.

Billiet, J. (2016). What Does Measurement Mean in a Survey Context? In: Wolf, C., Joye, D., Smith, T.W. & Fu, Y. (red.). *The Sage Handbook of Survey Methodology*. London: Sage Publications Ltd., 193-209.

Billiet, J., Abts, K. & Swyngedouw, M. (2013). *De evolutie van de kerkelijke betrokkenheid in Vlaanderen tijdens de voorbije twee decennia en het verlies van vertrouwen in de Kerk in het bijzonder tussen 2009 en 2011*. Leuven: KU Leuven, CeSO/ISPO/2013/1.

Billiet, J., Abts, K. & Swyngedouw, M. (2014). Het recente verlies van vertrouwen in de Katholieke kerk. In: Abts, K., Swyngedouw, M., Billiet, J. & Meuleman, B. (red.). *Vlaanderen Kiest. Trends in stemgedrag en opvattingen over politiek, staatsvorming en Kerk*. Leuven: Lannoo Campus, 75-130.

Davidov, E., Datler, G., Schmidt, P. & Schwartz, S. (2010). Testing the Invariance of Values in the Benelux Countries with the European Social Survey: Accounting for Ordinality. In: Davidov E., Schmidt P., Billiet J. (red.). *Cross-cultural analysis: methods and applications*. London: Routledge (Taylor & Francis Group), 149-171.

Dierickx, G. (2015). *Religie als sociale constructie: Een menswetenschappelijke rondleiding*. Antwerpen/Aperlidoorn: Garant.

- Dobbelaere, K. (1984). Godsdienst in België. In: Kerkhofs, J. & Rezsóhazy, R. (red.). *De Stille Ommekeer. Oude en nieuwe waarden in het België van de jaren tachtig*. Tielt: Lannoo, 67-111.
- Dobbelaere, K. (1988). Klemtonen in het godsdienstsociologisch onderzoek sinds 1970. In: Cloet, M. & Daelemans, F. (red.). *Godsdienst, mentaliteit en dagelijks leven: religieuze geschiedenis in België sinds 1970*. Brussel: Archief en Bibliotheekwezen in België, 87-106.
- Dobbelaere, K. & Voyé, L. (2000). Religie en kerkbetrokkenheid: ambivalentie en vervreemding. In: Dobbelaere, K., Elchardus, M., Kerkhofs, J., Voyé, L. & Bawin-Legros, B. (red.). *Verloren zekerheid. De Belgen en hun waarden, overtuigingen en houdingen*. Tielt: Lannoo/Koning Boudewijnstichting, 117-152.
- Dobbelaere, K., Voyé, L., Billiet, J. (2011). Religie en kerkelijke betrokkenheid: Naar een sociaal gemarginaliseerde kerk?. In: Abts, K., Dobbelaere, K. & Voyé, L. (red.). *Nieuwe Tijden Nieuwe Mensen. Belgen over arbeid, gezin, religie en politiek*. Tielt: Lannoo Campus, 143-172.
- Havermans, N. & Hooghe, M. (2009). *Kerkpraktijk in België: Resultaten van de zondagstellingen in oktober 2009*. Rapport ten behoeve van de Belgische Bisschoppenconferentie. Leuven: KU Leuven, Centrum voor Politicologie.
- Meuleman, B. & Billiet, J. (2011). Religious Involvement: Its Relation to Values and Social Attitudes. In: Davidov, E., Schmidt, P. & Billiet, J. (red.). *Cross-cultural analysis: methods and applications*. London: Routledge (Taylor & Francis Group), 175-208.
- Meuleman, B., Davidov, E., Cieciuch, J., Billiet, J. & Schmidt, P. (2014). Meetequivalentie in internationaal vergelijkend onderzoek. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, 35 (4), 261-281.
- Naegels, T. (2016). Is de Islam echt de grootste religie van België. In: *De Standaard*, 24 maart.
- Mooijman, R. (2016). Islam is de grootste religie van het land. In: *De Standaard*, 19 maart.
- Oudhof, J. & Pannekoek, J. (1988). De vraag naar kerkelijke gezindte: een methodologisch dilemma. *Sociaal Culturele Berichten*, n° 2.
- Te Grotenhuis, M. (1998). *Ontkerkelijking: oorzaken en gevolgen*. Nijmegen: SOCON.

De rol van de interviewers in de SCV-survey

*Koen Beullens, Geert Loosveldt, Sara Barbier en Jan Pickery**

Inleiding

De voorbije jaren is er in de surveymethodologische literatuur veel aandacht besteed aan de 'survey mode' of de wijze waarop de vragenlijst aan de respondent wordt aangeboden. Globaal genomen wordt daarbij een onderscheid gemaakt tussen surveys waarbij de vragenlijst wordt afgenomen door een interviewer (telefonische interviews en face-to-face-interviews) en surveys zonder interviewers waarbij de vragenlijst met de post of digitaal naar de respondent wordt gestuurd. De afgelopen vijftien jaar hebben websurveys zonder twijfel aan populariteit gewonnen. Er is ook heel wat methodologisch onderzoek verricht naar de wijze waarop verschillende modes in één enkele survey met elkaar kunnen worden gecombineerd (mixed mode design). De belangrijkste doelstelling van een design waarbij modes gecombineerd worden is de beschikbare middelen optimaal benutten om tot een aanvaardbare responsgraad of response rate te komen. Bij het ontwerpen van de survey naar Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen (SCV-survey) is er de afgelopen twintig jaar nooit voor geopteerd om af te stappen van een face-to-facesurvey of om een of andere vorm van mixed mode design (bijvoorbeeld websurvey die opgevolgd wordt door een face-to-face-interview) te implementeren. Vanaf de eerste uitvoering van de SCV-survey tot op heden is er altijd voor gekozen om de data te verzamelen door middel van face-to-facesurveys bij de respondenten thuis. Tijdens een aantal jaren werd het face-to-face-interview wel aangevuld met een schriftelijke drop-offvragenlijst. Een dergelijke vragenlijst bevat vragen over onderwerpen die tijdens het initiële interview niet aan bod kwamen. De vragenlijst wordt achteraf ingevuld door de respondent en met de post teruggestuurd naar de overheidsadministratie. In die zin is er in beperkte mate toch sprake van een mixed mode design. Maar globaal genomen zijn er weinig veranderingen aangebracht aan de wijze waarop

* koen.beullens@kuleuven.be, geert.loosveldt@kuleuven.be, sara.barbier@kuleuven.be, jan.pickery@kb.vlaanderen.be

de data in het kader van de SCV-survey de afgelopen 20 jaar zijn verzameld, en blijven interviewers daarin een cruciale rol vervullen.

Er zijn verschillende argumenten die pleiten voor het face-to-face-interview. Vooreerst is er de lengte van de SCV-vragenlijst en de daaraan gekoppelde lengte van het interview. Het gaat telkens om een lange vragenlijst en gemiddeld duurt een SCV-interview ongeveer één uur en twintig minuten. Dergelijke lange vragenlijsten worden alleen ingevuld als interviewers de respondenten stimuleren om alle vragen op een adequate wijze te beantwoorden, en als ze hen daarbij ondersteunen. Algemeen wordt ook aangenomen dat het persoonlijke contact tussen een interviewer en een respondent nog altijd de beste werkwijze is om mensen te overtuigen om aan lange interviews mee te werken. Van face-to-facesurveys wordt in vergelijking met surveys met andere modes verwacht dat ze representatiever zijn vanwege de doorgaans hogere response rate. Een hogere response rate is echter niet altijd een garantie op minder vertekening door non-respons (zie onder andere Groves, 2006; Peytchev, 2013). Verder is het niet evident om, in een survey die jaarlijks wordt georganiseerd en die onder meer de bedoeling heeft om veranderingen in de tijd te registreren, het onderzoeksdesign in het algemeen en de mode in het bijzonder te veranderen. Een verandering in de wijze van dataverzameling kan immers andere (meet)fouten introduceren, wat de vergelijkbaarheid van de resultaten met vorige surveys ernstig kan bemoeilijken.

Er zijn dus verschillende gegronde redenen waarom van bij de aanvang van de SCV-survey geopteerd is voor face-to-face-interviews en waarom dat aspect van het onderzoeksdesign de afgelopen twintig jaar niet is veranderd. Die keuze impliceert echter wel dat er ieder jaar een voldoende grote groep van goed opgeleide interviewers die de verschillende aspecten van hun taak op een vergelijkbare en een adequate wijze uitvoeren, beschikbaar moet zijn. Gezien de centrale rol die de interviewers spelen, is het belangrijk om bij de evaluatie van de kwaliteit van de SCV-survey onder andere na te gaan welke impact de interviewers op het verloop van het veldwerk en de geregistreerde antwoorden hebben. Daarbij kan ook de vraag gesteld worden of die impact in de voorbije twintig jaar is veranderd. Door de ervaring met en de evaluatie van reeds uitgevoerde surveys kan er verwacht worden dat de interviewers steeds beter voorbereid zijn op de wijze waarop ze hun taken moeten uitvoeren.

In deze bijdrage gaan we achtereenvolgens dieper in op de voorbereiding van de interviewers, de performantie van de interviewers tijdens het veldwerk en de impact van de interviewers op bepaalde aspecten van de datakwaliteit. We zullen telkens proberen na te gaan of er daarbij in de loop van de voorbije 20 jaar veranderingen zijn opgetreden.

1. Selectie, training en briefing van interviewers

In het hoofdstuk over het surveyklimaat werd de evolutie van het aantal ingezette interviewers al beschreven. In de beginjaren (1996-1998) waren dat er ongeveer 50, de volgende drie jaar respectievelijk 95, 85 en 81, en vanaf 2002 worden er ongeveer 100 interviewers ingezet. Hoeveel interviewers er worden ingezet, wordt in hoofdzaak bepaald door het aantal te realiseren interviews (1.500) en de beschikbare tijd die ze hebben om het veldwerk uit te voeren. De veldwerkorganisatie die wordt ingehuurd om het veldwerk uit te voeren, moet ervoor moeten zorgen dat het contractueel bepaalde aantal interviewers bij de aanvang van het veldwerk beschikbaar is. Er is weinig informatie beschikbaar over hoe veldwerkorganisaties interviewers rekruteren. Algemeen kan er gesteld worden dat er geen opleidingsvereisten zijn om als interviewer aan de slag te kunnen gaan. In de aanbestedingen vermelden de veldwerkorganisaties doorgaans dat de potentiële interviewers gescreend worden op basis van een aantal basisvaardigheden (onder andere taalgebruik, computervaardigheden, communicatie- en sociale vaardigheden), uiterlijkheden en motivatie. Bij een positieve evaluatie worden de kandidaten uitgenodigd voor een basisinterviewertraining die doorgaans slechts een halve dag duurt. Tijdens een dergelijke training komen de volgende onderwerpen aan bod: algemene doelstelling en kenmerken van een survey, verschillende types van surveys, de rol van de interviewer in dergelijk onderzoek, de wijze waarop respondenten moeten worden benaderd en overtuigd om mee te werken, en de wijze waarop de vragenlijst op een correcte wijze afgenomen moet worden. Na die algemene introductie vindt er een eerste evaluatie plaats. Als die positief is, wordt aan de kandidaat-interviewer gevraagd om een testinterview af te nemen. Na een positieve evaluatie van dat testinterview volgt er een bijkomende training over onder andere het gebruik van de CAPI-software.

In het kader van de SCV-survey wordt elk jaar bij de aanvang van de veldwerkperiode gestart met een briefing voor de interviewers. De algemene doelstelling van een dergelijke briefing is om de specifieke aspecten van de vragenlijst toe te lichten, specifieke procedures uit te leggen (bijvoorbeeld het introduceren van een drop-offvragenlijst) en concrete afspraken te maken met de interviewers over onder andere de timing van de veldwerkactiviteiten (tegen wanneer moeten hoeveel interviews worden afgewerkt). Naast die algemene operationele doelstellingen worden de bijeenkomsten ook gebruikt om de interviewers te coachen.

De opdrachtgever van de SCV-survey verwacht ook dat de interviewers al een algemene interviewerstraining hebben gevolgd en ervaring hebben met vergelijkbaar face-to-faceonderzoek. Voor de interviewers bij wie dat niet het geval is, wordt er een bijkomende algemene training georganiseerd. Sinds een

tiental jaren verlopen de trainingen van de interviewers volgens een vast patroon. Het veldwerkbureau stelt vóór de start van de trainingen een lijst met geïnteresseerde interviewers ter beschikking aan de Studiedienst Vlaamse Regering (SVR). Op die lijst worden drie groepen onderscheiden: interviewers die ervaring hebben met SCV, interviewers met andere ervaring, en volledig onervaren interviewers. De groep interviewers die ervaring heeft met SCV, heeft in het verleden al meegewerkt aan een SCV-survey op CAPI. De interviewers met andere ervaring hebben geen ervaring met de SCV-survey zelf, maar wel met andere grote vergelijkbare onderzoeken. De onervaren interviewers ten slotte hebben nog geen of weinig ervaring met grote wetenschappelijke studies. Er is een trainingsprogramma voor de interviewers met SCV-ervaring, en een voor de twee andere groepen samen. Doorgaans zijn er meer interviewers met SCV-ervaring dan andere interviewers.

De training voor de onervaren interviewers of interviewers met andere ervaring neemt een volledige dag in beslag en behandelt de volgende punten:

- invullen van een schriftelijke vragenlijst over interviewervaardigheden;
- een inhoudelijke voorstelling van de survey *Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen* met enkele resultaten uit de voorgaande jaren;
- de fase aan de deur: voorbereiding, contactneming, introductie en overtuiging;
- de contactprocedure en het gebruik van het contactblad;
- een oefenmoment rond reacties van de interviewers op respondentengedrag;
- het afnemen van een interview met toelichting van de belangrijkste interviewregels;
- specifieke voorstelling van de vragenlijst;
- deontologie van de interviewer;
- specifieke afspraken over de opstart van het veldwerk en de uitvoering van controles en praktische afspraken met veldwerkbureau.

Voor de training van interviewers met SCV-ervaring wordt wat minder tijd uitgetrokken, maar ook nog meer dan een halve dag. Die training behandelt vrijwel dezelfde thema's, met uitzondering van de voorstelling van de survey uiteraard, telkens iets minder uitgebreid.

2. Evaluatie van het veldwerk vanuit organisatieperspectief

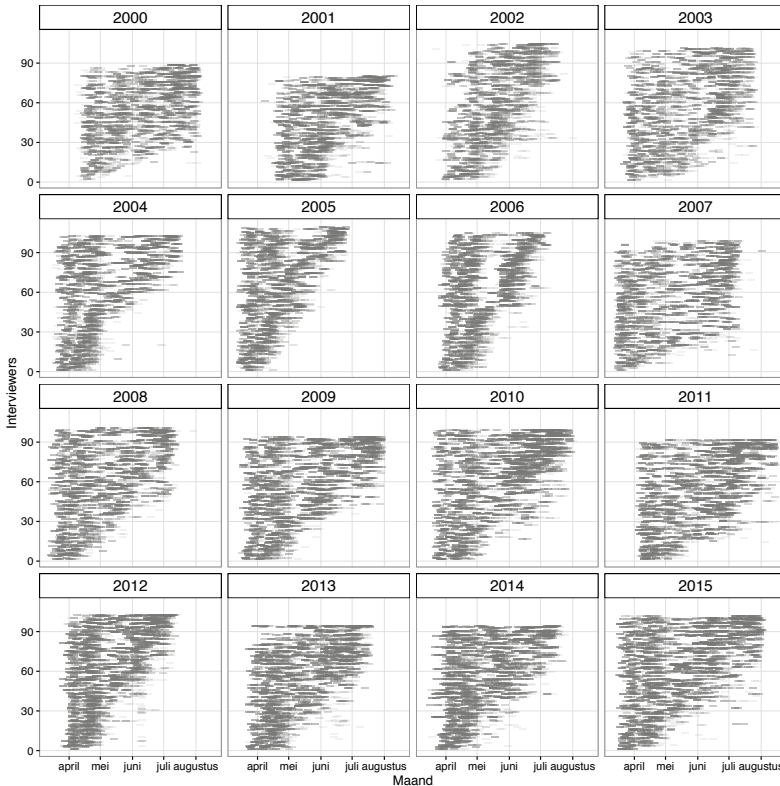
Nadat de interviewers de briefings hebben bijgewoond, wordt algemeen verondersteld dat ze in staat zijn om hun opdracht op een correcte en professionele wijze uit te voeren. Dat is echter niet evident. Daarom worden ze, zeker

in het begin, stelselmatig opgevolgd door de SVR. De eerste drie interviews van een interviewer, die afgenomen moeten worden binnen twee weken na de training, worden altijd gecontroleerd door iemand van SVR. Bij die controle wordt onder andere gekeken naar geslacht en geboortedatum van de respondent (die vergeleken kunnen worden met gegevens van het Rijksregister), consistentie in antwoorden (bijvoorbeeld voor gezinssamenstelling), aantal keer dat gebruikgemaakt wordt van 'geen antwoord' of 'geen mening', de duurtijd van verschillende vragenblokken en van het volledige interview, en naar de volledigheid van het contactblad en het interviewrapport. Als de eerste drie interviews kwalitatief niet voldoen, kan SVR beslissen om extra controles in te lassen of zelfs om de samenwerking met de interviewer stop te zetten. In de periode tussen het afwerken van de eerste drie interviews en de evaluatie ligt het werk van de interviewer in principe stil. Vergelijkbare controles worden ook uitgevoerd na het afsluiten van het veldwerk. Dan worden er nog een aantal bijkomende instrumenten ingezet, zoals telefonische controles bij afgewerkte interviews en bij een deel van de non-respons, en het versturen van controlekaartjes.

Een belangrijk aspect van interviewermonitoring is na te gaan hoeveel interviewers er wanneer tijdens het veldwerk worden ingezet. Worden alle interviewers van het begin tot het einde van het veldwerk ingezet of is hun deelname eerder episodisch? Zijn alle interviewers even actief gedurende het veldwerk of zijn sommige interviewers actiever dan andere. Figuur 1 geeft een overzicht daarvan per SCV-jaargang. De figuur geeft de intensiteit weer van de activiteiten van de interviewers die in het veld zijn ingezet, en geeft daardoor ook een beeld van de interviewercapaciteit tijdens het veldwerk.

De figuur kan als volgt gelezen worden. Voor elke jaargang worden interviewers gesorteerd volgens het zwaartepunt van hun activiteiten in het veldwerk. Interviewers die gemiddeld wat later hun interviewwerk afwerken, bevinden zich dus eerder bovenaan op de figuren, interviewers die hun activiteiten voornamelijk in het begin van het veldwerk hebben uitgevoerd, bevinden zich eerder onderaan op de figuren. Per interviewer wordt per periode van zeven dagen weergegeven hoe actief hij is geweest: hoe donkerder het grijze segment, hoe meer contactpogingen de interviewer heeft laten optekenen gedurende die bepaalde week. Die contactpogingen kunnen betrekking hebben op verschillende steekprofeenheden. De rijen in de figuren stellen dus de interviewer voor, de kolommen zijn periodes van zeven dagen waarvoor per interviewer de veldwerkintensiteit (uitgedrukt als het totale aantal contactpogingen in die zeven dagen) is weergegeven. Aangezien contactgegevens vóór 2000 niet beschikbaar zijn, is de figuur alleen beschikbaar voor de laatste 16 SCV-jaargangen.

Figuur 1. Intensiteit van de activiteit per interviewer in het veldwerk per jaargang

Ondanks lichte variaties verloopt het SCV-veldwerk telkens op een vergelijkbare manier. Alle interviewers starten op hetzelfde moment en blijven actief tot ongeveer halverwege het veldwerk. Daarna verdwijnt een deel van de interviewers op initiatief van het marktonderzoeksbureau of op eigen initiatief uit het veld, waardoor een kleiner bestand van interviewers verder werkt. Vaak gaat dat gepaard met een intensivering van contactpogingen van het overblijvende deel van de interviewers. Die periode in het veldwerk richt zich voornamelijk op opvolgcontacten, zoals refusal conversion of follow-ups bij non-contacts. Tijdens die laatste fase van het veldwerk worden er in beperkte mate nog nieuwe adressen aan de interviewers gegeven. Het betreft dan voornamelijk tweede of derde clusters van adressen, die worden toegewezen aan de succesvollere interviewers. Er zijn echter verschillen op te merken tussen de verschillende jaren. Zo zien we in 2004 het zonet beschreven basispatroon zeer duidelijk: ongeveer de helft van de interviewers is alleen actief in de eerste helft van het veldwerk, de overblijvende helft werkt verder en is dus actief gedurende de volledige veldwerkperiode. In andere jaren (bijvoorbeeld 2007) is de structuur in de figuur meer rechthoekig. Dat betekent dat

de meeste interviewers gedurende de volledige veldwerkperiode actief waren. Vaak worden voor follow-upopgaven adressen doorgegeven aan andere (doorgaans meer ervaren of succesvolle) interviewers. Dat zorgt ervoor dat bij die interviewers de workload hoger kan oplopen en dat er uiteindelijk redelijk grote verschillen optreden tussen interviewers op het vlak van workload. Tabel 1 geeft een overzicht daarvan.

Tabel 1. Interviewerworkload per jaargang

Jaar	Groote steekproef	Aantal interviewers	Cases per interviewer (initieel)	Spreiding cases per interviewer (initieel)	Cases per interviewer (initieel + follow-up)	Spreiding cases per interviewer (initieel + follow-up)
2000	2.238	88	25,43	16,77	25,43	16,77
2001	2.331	80	29,14	12,45	29,50	12,48
2002	2.068	104	19,88	9,42	20,43	9,56
2003	2.289	101	22,66	10,32	22,66	10,32
2004	2.405	102	23,58	11,48	23,58	11,48
2005	2.344	109	21,50	9,18	21,50	9,18
2006	2.317	104	22,28	8,10	22,28	8,10
2007	2.339	98	23,87	10,51	23,88	10,50
2008	2.318	100	23,18	9,63	26,10	12,33
2009	2.382	93	25,61	11,30	29,71	15,71
2010	2.364	99	23,88	10,49	30,97	18,79
2011	2.518	91	27,67	12,26	32,95	19,25
2012	2.539	102	24,89	9,70	29,02	16,50
2013	2.540	94	27,02	14,70	29,32	20,98
2014	2.576	94	27,40	12,62	30,28	18,51
2015	2.472	101	24,48	9,55	33,98	18,27

¹ In 2002 is er voor 22 interviews een verschillend intervieweridentificatienummer voor de contactdataset en de respondentendataset. Vier interviewers uit de respondentendataset zijn niet terug te vinden in de contactdataset. Daardoor is het aantal interviewers in tabel 1 lager dan in tabel 4.

Deze tabel geeft per SCV-jaargang (vanaf 2000) de totale steekproefgrootte en het aantal interviewers weer. Het quotiënt van beide geeft het gemiddelde aantal cases per interviewer. Dat gemiddelde ligt voor de verschillende jaargangen tussen de 20 en 30 cases per interviewer. Met cases bedoelen we steekproefeenheden die aan een interviewer worden toegewezen. Het gaat dus niet om het aantal gerealiseerde interviews per interviewer. De verschillen in een jaar tussen interviewers op het vlak van workload worden uitgedrukt door de standaardafwijking van de workload. In tabel 1 wordt die spreiding weergegeven voor de initieel toegewezen cases en voor het aantal initieel toegewezen en bijkomende cases samen. Vaak wordt er gewerkt met initieel toegekende pakketten van 15 of 30 cases (tot 2010) of met pakketten van 16 of 32 cases (vanaf 2010). In tabel 1 zijn dus alle cases weergegeven per interviewer (ongeacht of het om eerste, tweede of zelfs meerdere pakketten gaat). Het is doorgaans voordeliger om de gemiddelde workload en de spreiding zo laag mogelijk te houden. Dat is vooral belangrijk als er interviewer-effecten zijn die zorgen voor een clustering van de verkregen antwoorden. De antwoorden van de respondenten verschillen dan tussen interviewers, wat nadelige gevolgen heeft voor de precisie van de surveyresultaten. Over de verschillende SCV-jaargangen zijn die gemiddelden en de spreiding errond relatief gelijk, met enige fluctuatie naar boven en beneden. Opmerkelijk is wel dat vanaf 2009 de spreiding van de cases per interviewer (initieel en follow-up samen) groter wordt dan de spreiding van de initieel toegewezen cases. De wijze waarop de follow-upactiviteiten worden georganiseerd, doet de verschillen tussen de interviewers op het vlak van hun workload aanzienlijk toenemen. Wellicht krijgt een beperkt aantal interviewers tijdens de follow-upactiviteiten een groot aantal cases te verwerken. Meestal worden de meer ervaren of succesvollere interviewers geselecteerd om refusal conversi-on uit te voeren. Dat zorgt ervoor dat de gemiddelde workload omhoog gaat. Dat blijkt uit de kolom 'Cases per interviewer (initieel + follow-up)' in tabel 1, waar niet alleen de initieel toegewezen cases zijn geteld, maar alle cases die gedurende het veldwerk zijn toegewezen. Het is dus mogelijk dat een case aan verschillende interviewers toegewezen wordt. In de kolom 'Cases per interviewer (initieel + follow-up)' kunnen dus cases dubbel voorkomen. Vooral vanaf 2009 is het goed zichtbaar dat cases aan verschillende interviewers zijn toegewezen. Het doorgeven van adressen van de ene interviewer aan de andere zorgt er doorgaans voor dat de responsgraad stijgt, maar vanuit het perspectief van interviewer-effecten kan een grote workload bij sommige interviewers negatieve gevolgen hebben op de precisie van de schattingen. Bij de organisatie van de SCV-survey moet erover gewaakt worden dat de interviewer-capaciteit goed gemonitord wordt en dat de interviewerworkload niet te hoog (en te verspreid) oploopt. Mogelijk wordt aan sommige interviewers gevraagd om veel cases te verwerken vanwege een lokale schaarste aan interviewers.

3. Evaluatie van het veldwerk vanuit interviewerperspectief

3.1. Interviewereffecten op response rates en cooperation rates

Het voorgaande handelt over een aantal elementen die betrekking hebben op de organisatie en het verloop van het veldwerk. We kunnen ook de resultaten ervan vanuit het interviewerperspectief bekijken. Een belangrijk aspect van de taak van de interviewer tijdens het veldwerk is contact opnemen met de respondenten en hen overtuigen om mee te werken. De verschillen tussen de performantie van de interviewers voor dit onderdeel van de taak kunnen geëvalueerd worden op basis van een analyse van de interviewereffecten op response rates (afgewerkte interviews / totaal inzetbare adressen) en cooperation rates (afgewerkte interviews / (afgewerkte interviews + weigeringen)). Dat kan mogelijk gemeten worden door de proportie van de variantie te bepalen die aan de interviewer kan worden toegewezen. Doorgaans wordt daarvoor multilevelanalyse gebruikt, waarbij interviewers het macroniveau vormen waarin respondenten als microniveau zijn genest. De proportie van de variantie die aan de interviewer kan worden toegewezen, wordt in een dergelijke toepassing van multilevelanalyse de intra-interviewercorrelatie (IIC) genoemd. Als de intra-interviewercorrelatie (IIC) groot is, betekent dit dat er grote verschillen zijn tussen de interviewers wat betreft responsgraad en graad van medewerking. Merk op dat de maximale waarde van de IIC gelijk is aan 1 en de minimale waarde gelijk aan 0. In feite verwachten we dat alle interviewers vergelijkbare response rates en cooperatie rates verkrijgen en dat er geen verschillen zijn tussen de interviewers. We verwachten dat de IIC's dicht bij 0 zullen liggen. In tabel 2 zijn de intra-interviewercorrelatie (IIC) voor response rates en cooperation rates weergegeven. De rates hebben alleen betrekking op initieel toegewezen interviewers. Follow-upinspanningen zijn niet in de analyses opgenomen.

De eerste en derde kolom (IIC0) reflecteren het zogenaamde nulmodel: om de variabiliteit van de rates te verklaren, houdt dat model alleen rekening met de verschillen tussen interviewers. De tweede en vierde kolom (IIC1) geven weer wat de intra-interviewercorrelaties zijn als de groepen waaraan de interviewers zijn toegewezen, meer vergelijkbaar zijn. Dit betekent dat de interviewereffecten worden bepaald onder controle van een aantal relevante respondentkenmerken (Hox, e.a., 1991; Hox, 1994). Dat is van belang omdat interviewers doorgaans zeer lokaal actief zijn en hun veldwerkresultaten daardoor sterk afhankelijk kunnen zijn van het lokale surveyklimaat of de deelname-bereidheid van de respectieve cases. Door een gebrek aan *interpenetrated design* wordt het dus moeilijk tot onmogelijk interviewereffecten van echte regioverschillen te onderscheiden (Biemer & Stokes, 1985; Biemer, 2010; Mahalanobis, 1946; O'Muircheartaigh & Cam-

panelli, 1998; Schnell & Kreuter, 2005). Daarom zijn aan de modellen waarover de tweede en vierde kolom van tabel 2 rapporteren, variabelen toegevoegd die de lokale verschillen in sterke mate opvangen. In de contactdatabestanden van SCV zijn interviewerobservaties bijgehouden over de urbanisatiegraad, de staat en het type van de woning. Het controleren voor die gegevens maakt de intra-interviewerrelaties realistischer. De variabelen zijn beschikbaar voor alle jaargangen en zijn daarom als controlevariabelen opgenomen. Vanaf 2009 zijn er aanvullend nog meer variabelen beschikbaar, zoals geslacht, leeftijd en nationaliteit. Om de consistentie over de verschillende jaargangen te bewaren, zijn die laatste variabelen echter niet mee opgenomen.

Tabel 2. Interviewervariantie op response en cooperation (initieel toegewezen cases) per jaar

Jaar	IICO (response)	IIC1 (response)	IICO (cooperation)	IIC1 (cooperation)
2000	0,0608	0,0350	0,0615	0,0353
2001	0,0970	0,0783	0,0970	0,0766
2002	0,0313	0,0178	0,0318	0,0173
2003	0,0918	0,0701	0,0907	0,0692
2004	0,0809	0,0668	0,0790	0,0664
2005	0,0870	0,0776	0,0879	0,0776
2006	0,0558	0,0586	0,0558	0,0586
2007	0,0367	0,0322	0,0365	0,0321
2008	0,1086	0,0898	0,1055	0,0870
2009	0,0927	0,0771	0,0937	0,0783
2010	0,1668	0,1613	0,1682	0,1622
2011	0,1142	0,1063	0,1131	0,1054
2012	0,0623	0,0579	0,0618	0,0575
2013	0,0668	0,0619	0,0659	0,0614
2014	0,0818	0,0833	0,0795	0,0806
2015	0,1712	0,1587	0,1661	0,1541
rang corr.	0,37	0,46	0,36	0,51
p-waarde	0,16	0,07	0,18	0,04

Door de controlevariabelen toe te voegen lijken de intra-interviewerrelaties zoals verwacht licht te dalen (zowel voor response als voor cooperation rates). Mogelijk kan de toevoeging van andere relevante variabelen de interviewerverschillen nog verder doen dalen.

Uit de positieve rangcorrelaties tussen het jaar en de proportie variabiliteit in de response en cooperation rates die door de interviewers wordt verklaard, blijkt dat de interviewereffecten zijn gestegen met de jaren. Die stijging is niet monotoon, maar vertoont fluctuaties. In de jaren 2012 en 2013 was het aandeel van de variantie dat aan interviewers kan worden toegewezen, eerder laag. In 2010 en 2015 wordt echter 17% van de variabiliteit in de response en cooperation rates verklaard door de interviewers. Dat is vrij aanzienlijk. We herhalen dat de analyse alleen rekening houdt met de initieel toegewezen cases. Interviewersverschillen zijn in deze analyse niet toe te schrijven aan eventuele transfers van cases tussen interviewers waardoor sommige interviewers moeilijkere cases te behandelen krijgen. De vergelijkbaarheid van de groepen cases die aan de interviewers worden toegewezen, is groter bij de initieel toegewezen cases.

De interviewereffecten op response en cooperation rates lijken erop te wijzen dat de vaardigheden van interviewers om die taken uit te voeren, verschillen. Over de jaren heen is ongeveer 10% van de responsvariantie toe te schrijven aan de interviewers. Hoewel die verschillen niet wenselijk zijn, zijn ze interessant omdat ze kunnen aangeven welke kenmerken of routines van de betere interviewers bruikbaar zijn om de algemene respons en cooperation te verhogen. De bedoeling is om na te gaan waarom de succesvolle interviewers precies zo goed scoren, en wat de vermijdbare factoren zijn die ertoe leiden dat de minder succesvolle interviewers precies lage cijfers halen. De vastgestelde verschillen kunnen dus gebruikt worden om de interviewers die zwakker presteren, op het niveau van de betere interviewers te krijgen. Wellicht is niet alles te remediëren en zal de conclusie in een aantal gevallen zijn dat bepaalde interviewers het best niet meer kunnen worden ingezet. Ook op die wijze kunnen de verschillen tussen de interviewers worden weggewerkt. In een interessante bijdrage van Carton & Pickery (2010) wordt gesteld dat met name SCV-interviewers met initieel hoge response rates langer aan boord blijven en minder succesvolle interviewers minder vaak doorstromen naar een volgende SCV-jaargang.

3.2. Interviewereffecten op de geregisteerde antwoorden

Een ander belangrijk onderdeel van de taak van de interviewer is het 'afnemen van de vragenlijst', namelijk het stellen van de vragen en het registreren van de antwoorden tijdens de interactie met de respondent.

In een ideale situatie is de interviewer een neutrale speler tijdens het interviewproces en oefent hij op geen enkele manier invloed uit op de antwoorden van de respondent. Niettemin zijn er tal van factoren die dat optimale scenario verstoren. Het uiterlijk van de interviewer, het geslacht, het accent enzovoort zijn onvermijdbare elementen die de interactie kleuren. Daarnaast kan de interviewer gekarakteriseerd worden door de wijze waarop hij zich tijdens de interactie gedraagt. Dat zijn de taakspecifieke kenmerken van de interviewer, bijvoorbeeld de snelheid waarmee hij leest, de instructies die hij aan de respondent meegeeft, enzovoort. De verschillen tussen de interviewers in de wijze waarop ze zich gedragen tijdens de interactie met de respondent, kunnen tijdens de interviewertraining of briefing het best zo veel mogelijk weggewerkt worden. Dat sluit echter niet uit dat er verschillen tussen de interviewers blijven en dat de interviewers elk op hun wijze een invloed hebben op de antwoorden van de respondenten. Over de wijze waarop de interviewer zich gedraagt tijdens de interactie met de respondent is weinig informatie beschikbaar. Wel kan de interviewduur als een algemene indicator van het interviewgedrag worden beschouwd. Uit ander onderzoek weten we dat de interviewer bepalend is voor de interviewsnelheid en bijgevolg voor hoe lang een interview duurt (Loosveldt & Beullens, 2013a, 2013b). Onder ideale omstandigheden zouden interviewtijden kunnen variëren omdat sommige respondenten een andere routing volgen (bijvoorbeeld jobgerelateerd), of omdat sommige respondenten meer tijd nodig hebben om de vragen goed te begrijpen. De interviewtijden kunnen echter niet erg verschillen tussen interviewers als ze vergelijkbare groepen respondenten interviewen. Interviewers worden immers geacht de vragen volledig en in een bepaald tempo voor te lezen. Ook zouden de interviewers de respondenten vergelijkbare antwoordtijden moeten geven. Tabel 3 laat zien dat er toch sterke verschillen zijn tussen de interviewers. Per SCV-jaargang zijn de IIC-waarden met betrekking tot de interviewduurtijd gegeven. (De duurtijden voor 1996 en 1997 zijn niet beschikbaar.) Naargelang de specifieke jaargang schommelen de IIC's tussen 0,16 en 0,41. Een ruim deel van de variantie van de interviewtijd is dus toe te schrijven aan de interviewer. Die resultaten liggen volledig in lijn met wat er is vastgesteld in ander onderzoek (Beullens e.a., 2016). De resultaten wijzigen ook nauwelijks als geslacht en leeftijd van de respondent worden toegevoegd aan het model om op die wijze gedeeltelijk te controleren voor de verschillende samenstelling van de groepen die aan de interviewers zijn toegewezen. Sommige interviewers zouden bijvoorbeeld kunnen zijn toegewezen aan gemiddeld oudere respondenten die doorgaans meer interviewtijd nodig hebben.

Tabel 3. Interviewereffecten (nulmodel) op de duurtijd van het interview, per jaargang

Jaar	IIC(duurtijd)	Jaar	IIC(duurtijd)	Jaar	IIC(duurtijd)	Jaar	IIC(duurtijd)
1996	NA	2001	0,24	2006	0,43	2011	0,30
1997	NA	2002	0,32	2007	0,16	2012	0,32
1998	0,38	2003	0,35	2008	0,38	2013	0,31
1999	0,29	2004	0,29	2009	0,42	2014	0,35
2000	0,29	2005	0,43	2010	0,43	2015	0,36

De grote verschillen tussen interviewers in duurtijd van het interview vormen een sterke indicatie dat interviewers de vragenlijst op een verschillende wijze afnemen. Het is dan ook aangewezen om na te gaan of interviewers een effect hebben op de geregistreerde antwoorden. Om de interviewereffecten in de SCV-survey op de inhoudelijke variabelen te evalueren, is een set van 42 vragen geselecteerd in alle jaargangen. Een overzicht van die variabelen en in welke jaren ze voorkomen, is gegeven in tabel 5 in de appendix. Alleen vragen die vaak en op regelmatige tijdstippen terugkeren in de vragenlijst, zijn geselecteerd. Het is ook van belang dat er vragen uit uiteenlopende inhoudelijke thema's terug te vinden zijn. Niet alle mogelijke vragen uit één blok zijn geselecteerd om tegen te gaan dat één of sommige inhoudelijke blokken dominant worden in de analyse. Ook moet worden opgemerkt dat de meeste vragen vergelijkbare intraclasscorrelaties opleveren. Gemiddeld levert de vraag naar de subjectieve gezondheid een ICC van 0,004 op, de vraag naar het feit of het zopas afgeleverde interview een verspilling van tijd zou zijn, levert een ICC van 0,06 op. De overige 38 vragen liggen daartussen. Er zijn per SCV-jaar minstens 18 variabelen beschikbaar waarvoor de ICC is berekend. Tot slot zijn er alleen variabelen geselecteerd die op likertschalen zijn gemeten, om te vermijden dat de multilevelanalyses verschillende soorten van afhankelijke variabelen moeten kunnen behandelen. Tabel 4 geeft de gemiddelde ICC's, gemeten over alle beschikbare variabelen per SCV-jaar weer. Voor de berekening van de ICC's is telkens het nulmodel gebruikt, zonder toevoeging van respondentenkenmerken. Op basis van ESS-data werd al vastgesteld dat een toevoeging van variabelen, zoals geslacht, leeftijd of opleidingsniveau, doorgaans weinig of geen daling in ICC tot gevolg heeft (Beullens & Loosveldt, 2016). Opvallend is dat in de eerste jaren van SCV (1996 en 1998) de sterkste invloed van de interviewers te noteren valt: gemiddeld is iets minder dan 10% van de variantie van een variabele te wijten aan de interviewer. Gedurende die jaren waren er ook veel minder interviewers in het veld en bijgevolg was de workload per interviewer hoger dan in latere jaren.

Vanaf jaargang 4 lijkt de extra ruis op de data sterk te verminderen en op een relatief stabiel ICC-niveau van 0,02-0,04 terecht te komen. In vergelijking met ander onderzoek naar interviewereffecten op inhoudelijke variabelen kunnen die effecten als gering worden beschouwd (Beullens & Loosveldt, 2016). Het zijn te verwachten waarden als de interviewers hun taak naar behoren uitvoeren.

Tabel 4. Interviewereffecten op targetvariabelen

Jaar	Aantal interviewers	Aantal respondenten	Respondenten per interviewer	Std respondenten per interviewer	Maximaal aantal respondenten per interviewer	Gem ICC	VIF
1996	55	1.577	28,67	27,09	149	0,0808	3,63
1997							
1998	47	1.491	31,72	22,68	122	0,0999	4,35
1999	96	1.376	14,33	12,08	79	0,0346	1,63
2000	85	1.345	15,82	9,45	43	0,0185	1,34
2001	80	1.446	18,07	6,83	30	0,0470	1,86
2002	108	1.477	13,68	6,72	31	0,0235	1,35
2003	101	1.437	14,23	7,01	31	0,0243	1,37
2004	101	1.554	15,39	7,98	49	0,0266	1,44
2005	109	1.522	13,96	6,78	30	0,0244	1,37
2006	103	1.540	14,95	6,63	31	0,0194	1,31
2007	97	1.449	14,94	8,05	37	0,0290	1,48
2008	100	1.475	14,75	7,91	35	0,0332	1,54
2009	93	1.440	15,48	8,08	45	0,0315	1,53
2010	99	1.370	13,84	7,75	34	0,0233	1,37
2011	89	1.446	16,25	10,17	54	0,0342	1,63
2012	102	1.522	14,92	9,73	53	0,0269	1,47
2013	94	1.515	16,12	11,80	77	0,0284	1,55
2014	94	1.515	16,12	9,30	43	0,0324	1,58
2015	101	1.486	14,71	8,21	46	0,0316	1,52

Ook al zijn de interviewereffecten gering, toch hebben ze een zwakke clustering in de data tot gevolg die een negatieve impact kan hebben op de precisie die met de survey gerealiseerd kan worden. Dat is vooral het geval als er maar weinig interviewers aan de survey deelnemen zodat het aantal respondenten per interviewer groot is. Bovendien is ook een ongelijke verdeling van respondenten over interviewers nadelig. Door die twee factoren in rekening te brengen, kan nagegaan worden in hoeverre de onzekerheid van de schattingen wordt aangetast. Daarom is in tabel 4 toegevoegd hoeveel respondenten gemiddeld per interviewer zijn geteld en wat de standaardafwijking daarrond bedraagt. Ook het aantal respondenten van de interviewer met de meeste respondenten is weergegeven. Het totale effect van de interviewervariantie op de precisie van de schattingen wordt uitgedrukt door de VIF (variantie-inflatiefactor), die is weergegeven in de laatste kolom. Dat is de gemiddelde ratio, gemeten over alle beschikbare variabelen (zie tabel 5 in de appendix), tussen de variantie van de parameterschattingen als interviewerclustering eerst wel en dan niet in rekening wordt gebracht. De VIF drukt dus uit met welke factor de variantie van een schatting toeneemt ten gevolge van de interviewereffecten. De variantie van de parameterschattingen ten gevolge van interviewereffecten verhoogt dus als (1) de IIC toeneemt, (2) er gemiddeld meer respondenten per interviewer zijn en (3) de respondenten niet gelijk over de interviewers zijn verdeeld.

Er blijkt opnieuw dat de grootste problemen zich voordoen tijdens de eerste jaren van SCV: weinig interviewers, hoge workload per interviewer en een grote spreiding van respondenten over de interviewers leiden ertoe dat de onzekerheid rond de schattingen sterk toenemen. De variantie-inflatie schommelt rond factor 4. In zekere zin kunnen we dus stellen dat de onzekerheid van een schatting gelijk wordt aan de onzekerheid die we verkrijgen als de effectieve steekproefomvang vier keer kleiner zou zijn dan de nominale steekproefomvang. Vanaf jaargang 4 lijkt de toestand opnieuw te normaliseren. De VIF schommelt gedurende een lange periode rond 1,5 en is vergelijkbaar met het niveau van de Belgische data uit de European Social Survey.

Een belangrijke opmerking daarbij is dat de geschatte IIC's mogelijk geen interviewerclustering meten, maar eerder een uiting zijn van lokale (werkelijke) verschillen. Omdat interviewers doorgaans ook lokaal actief zijn, is het moeilijk tot onmogelijk om beide effecten van elkaar te scheiden. Als de vastgestelde IIC's (gedeeltelijk) lokale verschillen zouden zijn, impliceert dat echter niet dat de VIF niet belangrijk is en dat er bij de analyse van de data geen rekening mee hoeft te worden gehouden. De bron van de VIF is in feite niet belangrijk.

Slotbeschouwingen

De resultaten over de verschillende SCV-jaargangen geven aan dat met uitzondering van de beginjaren, de implementatie van de survey gestabiliseerd is en volgens min of meer vaste procedures verloopt. Een dergelijke routinematige uitvoering bevordert ongetwijfeld de vergelijkbaarheid over de jaargangen heen. Het algemene verloop van het veldwerk maakt duidelijk dat in het kader van de SCV-survey het werk van een honderdtal interviewers over een vrij lange periode opgevolgd moet worden en dat intensief casemanagement noodzakelijk is (de toewijzing van cases aan bepaalde interviewers). De interviewereffecten op de response en cooperation rates zijn met uitzondering van de laatste jaargangen gering en wijzen erop dat de interviewers bij de uitvoering van de belangrijke taken van het veldwerk even succesvol zijn. Niettemin kan het de moeite lonen de recente evolutie op te volgen en verder uit te zoeken waar de mogelijke verschillen in succes rates vandaan komen. De vastgestelde interviewereffecten op de interviewduur zijn aanzienlijk maar niet uitzonderlijk. Die effecten wijzen wel op grote verschillen in de wijze waarop interviewers interageren met respondenten. Blijkbaar worden de principes van gestandaardiseerd interviewen, die tijdens de training worden aangeleerd, op zeer diverse wijze toegepast. Een uitgebreidere monitoring (bijvoorbeeld codering van bandopnames) van de interactie tussen interviewers en respondenten zou daar meer informatie over kunnen verschaffen. Dergelijke informatie is ook bijzonder nuttig om te gebruiken tijdens interviewertrainingen. We kunnen ons trouwens afvragen of een beperkte interviewertraining volstaat om de interviewers voor te bereiden op hun job en of er geen uitgebreidere en specifieke gecertificeerde opleiding voor interviewers moet komen. Een dergelijke opleiding zou bijdragen aan de verdere professionalisering van de job als interviewer.

De interviewereffecten op de duurtijd weerspiegelen zich niet in de interviewereffecten op de geregistreerde antwoorden. Die interviewereffecten zijn immers gering. Dat kan beschouwd worden als een indicatie van degelijke datakwaliteit. Hoewel de interviewereffecten op de targetvariabelen relatief klein zijn, kunnen ze toch ongunstig inwerken op de statistische kracht van de data. Het is dus aan te raden om de workload niet te hoog te laten oplopen en ook de spreiding van de workload over de interviewers te beperken. Daarvoor moet er echter voldoende interviewer capaciteit beschikbaar zijn. Daarbij aansluitend kunnen we ons de vraag stellen of Vlaanderen in de toekomst over voldoende veldwerkcapaciteit zal beschikken om face-to-facesurveys zoals SCV te kunnen blijven uitvoeren. Het staat vast dat er blijvend geïnvesteerd zal moeten worden in de selectie en opleiding van nieuwe interviewers om het huidige hoge kwaliteitsniveau van de SCV-survey te blijven garanderen.

Bibliografie

- Beullens, K. & Loosveldt, G. (2016). Interviewer Effects in the European Social Survey. In: *Survey Research Methods*, 10 (2), 103-118. doi: <http://dx.doi.org/10.18148/srm/2016.v10i2.6261>
- Beullens, K., Loosveldt, G., Vandenplas, C. & Denies, K. (2016). *Quality Matrix for ESS R7 First and Second Release Countries* (Tech. Rep.). KU Leuven, ESS-ERIC.
- Biemer, P. (2010). Overview of Design Issues: Total Survey Error. In: Marsden, P. & Wright, J. (Eds.), *Handbook of Survey Research*. Bingley: Emerald, 2nd ed., 27-58
- Biemer, P. & Stokes, L. (1985). Optimal Design of Interviewer Variance Experiments in Complex Surveys. In: *Journal of the American Statistical Association*, 80, 158-166. doi: 10.2307/2288066
- Carton, A. & Pickery, J. (2010) *Worden Interviewers Beter in het Behalen van Response naarmate ze meer Ervaring Opdoen?* Studiedienst van de Vlaamse Regering (SVR-Webartikel)
- Groves, R. (2006). Nonresponse Rates and Nonresponse Bias in Household Surveys. In: *Public Opinion Quarterly*, 70 (5), 646-675.
- Hox, J. (1994). Hierarchical Regression Models for Interviewer and Respondent Effects. In: *Sociological Methods and Research*, 22 (3), 300-318.
- Hox, J., de Leeuw, E. & Kreft, I. (1991). The Effect of Interviewer and Respondent Characteristics on the Quality of Survey Data: a Multilevel Model. In: Biemer, P., Groves, R., Lyberg, L., Mathiowetz, N. & Sudman, S. (Eds.). *Measurement Errors in Surveys*. New York: Wiley, 439-462.
- Loosveldt, G. & Beullens, K. (2013a). How Long Will it Take? An Analysis of Interview Length in the Fifth Round of the European Social Survey. In: *Survey Research Methods*, 7 (2), 69-78.
- Loosveldt, G. & Beullens, K. (2013b). The Impact of Respondents and Interviewers on Interview Speed in Face-to-Face Interviews. In: *Social Science Research*, 42 (6), 1422-1430. doi: 10.1016/j.ssresearch.2013.06.005
- Mahalanobis, P. (1946). Recent Experiments in Statistical Sampling in the Indian Statistical Institute. In: *Journal of the Royal Statistical Society*, 109, 325-370.
- O'Muircheartaigh, C. & Campanelli, P. (1998). The Relative Impact of Interviewer Effects and Sample Design Effects on Survey Precision. In: *Journal of the Royal Statistical Society: Series A (Statistics in Society)*, 161 (1), 63-77. doi: 10.1111/1467-985X.00090
- Peytchev, A. (2013). Consequences of Survey Nonresponse. In: *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 645 (1), 88-111.
- Schnell, R. & Kreuter, F. (2005). Separating Interviewer and Sampling-Point Effects. In: *Journal of Official Statistics*, 21 (3), 389-410.

Tabel 5. Gebruikte targetvariabelen om intraclasscorrelatie te berekenen

	96	97	98	99	00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	11	12	13	14	15	
Gezondheid algemeen												X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Praten met buren		X	X		X	X	X	X		X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Ontmoeten van niet-inwonende vrienden thuis of elders		X	X		X	X	X	X		X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Ontmoeten niet-inwonende familieleden thuis of elders					X	X	X	X		X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Deelname erediensten	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Woning waarin u woont	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Uw inkomen	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Uw levensstandaard	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Manier besteden vrije tijd	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Uw gezondheidstoestand	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Sociale contacten met huisgenoten	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Sociale contacten met familie										X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Sociale contacten met vrienden										X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Milieu problemen Vlaanderen overdreven ik maak me zelden zorgen over milieuvuiling	X				X					X					X						X
Dichtdraaien kraan handen wassen...	X				X					X					X						X
Uitzetten electr apparaten gn gebruik	X				X					X					X						X
Uitdoen licht verlaten ruimte	X				X					X					X						X
Verwarmen ruimtes waar echt nodig	X				X					X					X						X
Hervulbare verpakking kopen	X				X				X	X					X						X
Fiets nemen te voet korte ritjes	X				X				X	X					X						X

Analyse en sensitiviteitsanalyse van onvolledige gegevens

Geert Molenberghs en Trias Rakhmawati*

Inleiding

Onvolledige gegevens (non-respons, uitval en dergelijke) zijn een veelvoorkomende complicerende factor in zowat alle empirische studies met proefpersonen of respondenten. We merken dat in een hele reeks van studiedomeinen, zoals sociologische, politieke, psychologische, economische, klinische en epidemiologische studies. Zowel unit non-respons (waarbij alle gegevens van een bepaalde respondent ontbreken) als item non-respons (waarbij een of meer items onbeantwoord blijven) komen voor in de praktijk. Gedurende de jongste halve eeuw is gaandeweg het besef gegroeid dat onvolledige gegevens niet alleen de steekproefgrootte bedreigen, maar, erger nog, tot belangrijke vertekening en dus foutieve conclusies kunnen leiden. Gelukkig is er op het methodologische front niet stilgezet.

Rubin (1976), gevolgd door Little & Rubin (2002; de eerste editie verscheen in 1987), voerde een tot op vandaag algemeen aanvaarde taxonomie in. Zo onderscheidde hij monotone van niet-monotone responspatronen. De patronen zijn monotoon als de items zodanig geordend kunnen worden dat als een item geobserveerd is voor een respondent, dat ook geldt voor alle voorgaande. De belangrijkste dimensie die hij introduceerde, behelst het non-responsmechanisme (*missing data mechanism*): (1) MCAR of *missing completely at random* verwijst naar de situatie waarbij de kans op het ontbreken van een bepaalde geplande waarneming voor een bepaalde respondent niet afhangt van de waarde van die waarnemingen zelf, noch van de geobserveerde, noch van de niet-geobserveerde; (2) MAR of *missing at random* versoepelt die conditie, waarbij de kans op het ontbreken van een waarneming mag afhangen van waarnemingen die daadwerkelijk geobserveerd zijn, maar, gegeven deze, niet verder van niet-geobserveerde waarnemingen; (3) MNAR of *missing not at random* ten slotte is het meest algemene mechanisme, waarbij de kans op uitval, minstens deels, afhangt van niet-geobserveerde waarnemingen. Merk op dat MCAR en MAR speciale gevallen van MNAR zijn.

* geert.molenberghs@uhasselt.be, triaswahyuni.rakhmawati@uhasselt.be

In het verleden werd vaak gebruikgemaakt van methoden die hoogstens geldig waren onder MCAR (*complete case analysis; listwise deletion; casewise deletion* enzovoort). Er werd ook regelmatig gebruikgemaakt van zogenaamde *single imputation*: ontbrekende waarden werden volgens een of ander criterium ingevuld. Dergelijke criteria konden de vorm aannemen van het gemiddelde van een andere reeks waarnemingen, expertopinie, regressieschattingen enzovoort. Van al die methoden zijn de nadelen duidelijk en grondig gedocumenteerd (Molenberghs & Kenward, 2007).

Gelukkig zijn er betere methoden beschikbaar, niet alleen in theorie, maar ook via implementatie in softwarepakketten die standaard beschikbaar zijn (SAS, SPSS, R, Stata enzovoort). Er is een brede consensus ontstaan (Little e.a., 2010) rond het gebruik van drie grote families (selectiemodellen, *pattern-mixture* modellen, *shared-parameter* modellen). Ze vertrekken allemaal van MAR als startassumptie, waarna idealiter een sensitiviteitsanalyse wordt uitgevoerd om de impact van MAR-afwijkingen na te gaan. Hieronder volgt een korte bespreking.

Als eerste familie vermelden we meervoudige imputatie (*multiple imputation*; MI; Rubin, 1987; Little & Rubin, 1987; Molenberghs & Kenward, 2007; van Buuren, 2012; Carpenter & Kenward, 2013). De methode verloopt in drie stappen. In de eerste stap wordt een predictiemodel voor de ontbrekende gegevens gebouwd dat gebaseerd is op informatie uit de beschikbare waarnemingen. Uit die verdeling worden een reeks waarden getrokken. Het is belangrijk dat er meer dan één waarde getrokken wordt. Meestal gaat het om vrij bescheiden aantallen, bijvoorbeeld vijf à twintig. In het algemeen geven we dat aantal met M aan. Op die manier ontstaan M vervolledigde datasets, die in een tweede stap geanalyseerd worden met exact dezelfde methoden als bij één enkele volledige dataset. In de derde en laatste stap worden de M resultaten (bijvoorbeeld, M parameterschattingen en M standaardfouten voor de modelparameters) correct gecombineerd tot één enkel resultaat. De methode is door Rubin uitgewerkt in de jaren 1980 met oorspronkelijk vooral de volkstelling in de VS voor ogen. Ook al wordt de methode nu toegepast in een brede waaier aan gebieden, toch blijft de survey een natuurlijk afzetgebied voor de methode.

De tweede methode, *ignorable analysis*, is geldig als parameters geschat en hypothesen getoetst worden op basis van *maximum likelihood* (ML) of Bayesiaanse methoden. In dat geval geldt zogenaamde *ignorability*: het uitvalsmechanisme hoeft niet expliciet gemodelleerd te worden. Het is voldoende de beschikbare zij het onvolledige gegevens te analyseren op juist dezelfde manier als de volledige gegevens geanalyseerd zouden worden. Molenberghs & Kenward (2007) beschrijven de methode in detail, samen met de voor- en

nadelen ervan. Voor die methoden worden ook de termen *direct likelihood* en *direct Bayesian analysis* gebruikt.

Een derde mogelijkheid, als voor niet volledig parametrische methoden gekozen wordt, bestaat erin wegingsmethoden te gebruiken om schattingsvergelijkingen te corrigeren voor de impact van uitval. De methode is bekend onder de naam *weighted estimating equations* (gewogen schattingsvergelijkingen). De SAS-procedure GEE bijvoorbeeld laat een dergelijke analyse met een groot gebruiksgemak toe, ondanks het feit dat de theoretische basis van de methodologie eerder ingewikkeld is. Het basisprincipe van weging is ontleend aan de theorie van steekproefneming in surveyonderzoek.

Een belangrijk voordeel van MI is dat een dataset die op die manier behandeld is, door een hele reeks eindgebruikers geanalyseerd kan worden, zonder dat ze zich nog hoeven te bekommeren over hoe ze moeten omgaan met het aspect ontbrekende gegevens. Vooral in surveys met vrij complexe patronen van non-respons biedt de methode voordelen. Ze zorgt voor een correcte verrekening van de beschikbare data, zonder dat gegevens weggegooid of bijgemaakt moeten worden. Ook al bevat MI het concept 'imputatie', door M keren een ontbrekend datum te vervangen door een stochastische predictie, wordt de onzekerheid in de predicties immers mee in rekening gebracht.

Ook al is MAR een zinvol en flexibel startpunt voor de analyse van onvolledige gegevens, MNAR formeel uitsluiten is niet mogelijk. Op dat vervelende feit is herhaaldelijk gewezen (Molenberghs e.a., 2008). Daarom wordt aangeraden om, als aanvulling op de primaire analyse, een zogenaamde sensitiviteitsanalyse uit te voeren (Molenberghs & Kenward, 2007; Little e.a., 2010). Het algemene principe van een dergelijke analyse is om na te gaan hoe een waaier van plausibele MNAR-veronderstellingen de conclusies van de primaire analyse al of niet onderuit kan halen. Het hoeft niet te verbazen dat dat op veel verschillende manieren kan gebeuren. Een belangrijke klasse daarbinnen maakt ook gebruik van MI. De imputaties worden dan uitgevoerd in een reeks van MNAR-scenario's.

In dit artikel illustreren we het gebruik van MI, zowel voor de primaire analyse onder aanname van MAR, als voor sensitiviteitsanalyse onder MNAR. We gebruiken daarvoor SCV-gegevens. Alle berekeningen worden uitgevoerd in SAS 9.4, met klemtoon op de MI-procedure.

In de eerste paragraaf beschrijven we kort de gebruikte gegevens uit de SCV-survey. De tweede paragraaf is gewijd aan relevante details van de MI-methodologie, waaronder ook voorbeeldsoftware code. De analyse is het voorwerp van de derde paragraaf.

1. De gebruikte gegevens

We analyseren een selectie van de gegevens die beschikbaar zijn in de *Sociale en culturele verschuivingen*-databank (SCV-databank). Er zijn gegevens beschikbaar vanaf 1996. Elk jaar worden er in de periode maart-juni circa 1.500 respondenten bevraagd in de leeftijdscategorie van 18 tot 85 jaar (tot 2008 werden 18- tot 85-jarige Belgen bevraagd; vanaf 2009 Belgen en niet-Belgen van minstens 18 jaar). Er zijn achtergrondvragen, vragen die om de twee tot drie jaar voorkomen, en ten slotte vragen over punctuele beleidsgerelateerde materies.

Ook al zijn er gegevens beschikbaar over de periode 1996-2015, toch is het belangrijk om op te merken dat het hier geen longitudinale studie betreft (in de betekenis dat dezelfde respondenten meer dan eens bevraagd worden), omdat er telkens een nieuwe, onafhankelijke steekproef wordt getrokken.

Tabel 1 bevat een lijst van variabelen die we gebruiken in onze analyse. De responsprofielen zijn opgenomen in tabel 2. In totaal beschikken we over 8.301 respondenten. De gegevens zijn beperkt tot de periode 2008-2015.

Tabel 1. Lijst van gebruikte variabelen

Code	Variabele	Type
v63	algemene gezondheid	categorisch (1 zeer slecht - 5 zeer goed)
v59	algemene tevredenheid	categorisch (1 ontevreden - 10 tevreden)
v60_4	tevredenheid werk	categorisch (1 ontevreden - 5 tevreden)
v1	leeftijd	continu
v2	geslacht	categorisch (1 vrouw, 0 man)
v3_1	opleiding	categorisch (1 lagere school - 5 universiteit)
v4	nationaliteit	categorisch (1 Belg, 0 niet-Belg)
v31	werksituatie	categorisch (1, 2, 3)
v31	surveyjaar	continu (1996-2015)

In tabel 2 duidt een punt op ontbrekende gegevens. We nemen ook variabelen op die weinig of geen ontbrekende gegevens hebben. Het doel daarvan is dubbel. Ten eerste kunnen ze gebruikt worden in regressiemodellen, bijvoorbeeld als verklarende variabelen. Ten tweede kunnen ze van nut zijn om de zogenaamde predictieve verdeling op te stellen, op basis waarvan de ontbrekende gegevens voorspeld kunnen worden in functie van wat wel waargenomen werd. We moeten ook zorgvuldig nadenken over wat we onder ontbrekende gegevens verstaan. Bijvoorbeeld 'geen antwoord' zal over het algemeen als ontbrekend worden beschouwd, terwijl 'geen mening' dikwijls als aparte responscategorie kan worden beschouwd.

Tabel 2. Patronen ontbrekende gegevens

Jaar	Groep	v1	v2	v3_1	v4	v31	v63	v59	v60_4	Frequentie	Percentage
2008*	1	X	X	X		X	X	X	X	1.043	99,52%
	2	X	X	X		X	X	X	.	3	0,29%
	3	X	X	X		X	X	.	X	1	0,1%
	4	X	X	X		X	.	X	X	1	0,1%
2009	1	X	X	X	X	X	X	X	X	1.042	99,24%
	2	X	X	X	X	X	X	X	.	7	0,67%
	3	X	X	X	X	X	X	.	X	1	0,1%
2010	1	X	X	X	X	X	X	X	X	1.023	97,89%
	2	X	X	X	X	X	X	X	.	21	2,01%
	3	X	X	X	X	X	X	.	X	1	0,1%
2011	1	X	X	X	X	X	X	X	X	1.017	99,03%
	2	X	X	X	X	X	X	X	.	10	0,97%

2012	1	X	X	X	X	X	X	X	X	1.082	99,36%
	2	X	X	X	X	X	X	X	.	7	0,64%
2013	1	X	X	X	X	X	X	X	X	1.018	99,41%
	2	X	X	X	X	X	X	X	.	4	0,39%
	3	X	X	X	X	X	X	.	.	1	0,1%
	4	X	X	X	X	X	.	X	.	1	0,1%
2014	1	X	X	X	X	X	X	X	X	1.021	99,71%
	2	X	X	X	X	X	X	X	.	2	0,2%
	3	X	X	X	X	X	X	.	.	1	0,1%
2015	1	X	X	X	X	X	X	X	X	988	99,4%
	2	X	X	X	X	X	X	X	.	6	0,6%
Totaal										8.301	

* In 2008 waren alle respondenten Belgen (V4 = 1).

2. Methodologie

We beschrijven kort de gebruikte methodologie om onvolledige gegevens te analyseren. De klemtoon ligt op *multiple imputation* (MI), zowel in de standaardvorm, onder MAR, als met het oog op sensitiviteitsanalyse. Er is ook aandacht voor de gebruikte SAS-software.

2.1. Standaardmethodologie

Zoals hierboven aangegeven, beschouwen we *direct likelihood* (DL), ook *ignorable likelihood* genoemd, en MI als standaardmethoden, samen met wegingsmethoden (gewogen schattingsvergelijkingen). We beschrijven de eerste twee van die methoden, maar vermelden eerst kort *complete case*-analyse (CC-analyse), niet vanwege de aantrekkelijkheid van de methode, maar omdat ze in het verleden zoveel gebruikt werd.

2.1.1. Complete Case-analysis (CC-analyse)

De methode is conceptueel eenvoudig en makkelijk toe te passen. Alle respondenten van wie niet alle geplande informatie verzameld is, worden weggelaten. Ondanks die voordelen en de lange traditie van de methode wordt ze toch sterk afgeraden om twee grote nadelen. Ten eerste is de methode alleen geldig onder de beperkende MCAR-voorwaarde. Zo niet is er risico op vertekening. Bovendien is de methode – zelfs onder MCAR – statistisch niet efficiënt. Dat wil zeggen dat het gehaalde precisieniveau niet zo hoog is als mogelijk met gebruik van alle gegevens, volledige en onvolledige (Molenberghs & Kenward, 2007; Yuan, 2014).

2.1.2. Direct Likelihood (DL)

Het principe van de methode is eenvoudig: gebruik alle gegevens die voorhanden zijn, dus ook van respondenten van wie niet alle gegevens zijn opgetekend. De methode is geldig onder MAR en dus ook onder MCAR (Little & Rubin, 2002). De geldigheid stoelt op *ignorability*, een resultaat van Rubin (1976) dat aangeeft onder welke voorwaarden het niet nodig is het uitvalsmechanisme expliciet te modelleren. Onder MAR geldt dat voor alle schattings- en toetsingsmethoden, gebaseerd op *maximum likelihood* en Bayesiaanse analyse. Het is een groot voordeel dat het uitvalsmechanisme niet gemodelleerd hoeft te worden. Dat vereenvoudigt de analyse en wat niet gespecificeerd hoeft te worden, kan ook niet foutief gespecificeerd worden. Het is dan ook niet nodig om gegevens weg te laten of te imputeren. Intuïtief komt het erop neer dat de *likelihood*-schatters rekening houden met de voorspelling van ontbrekende waarnemingen op basis van de informatie van een bepaalde respondent die wel voorhanden is (Beunckens e.a., 2005).

De praktische voorwaarde is dat we over een software-instrument beschikken dat ons toelaat om partieel beschikbare informatie te gebruiken, zonder dat een record automatisch wordt weggelaten als het niet volledig is. In de praktijk kan dat voor problemen zorgen.

We nemen als voorbeeld een lineaire regressie (de SAS-procedure REG) met als afhankelijke variabele algemene tevredenheid (V51), en als covariaten leeftijd (V1), geslacht (V2), opleiding (V3_1) en nationaliteit (V4). Als de gegevens volledig zijn, zou de volgende SAS-code volstaan:

```
proc reg data = data;
model v59 = v1 v2 v3_1 v4;
run;
```

Als de afhankelijke veranderlijke V59 of een of meer van de onafhankelijke variabelen echter onvolledig zijn, wordt het betreffende record de facto weggelaten. Dat kan opgelost worden door de gegevens anders te organiseren, namelijk door in de dataset voor elke respondent vijf regels te voorzien:

Subject	Responstype	Responswaarde
1	V59	Waarde_v59
1	V1	Waarde_v1
1	V2	Waarde_v2
1	V3_1	Waarde_v3_1
1	V4	Waarde_v4

We kunnen nu nog altijd hetzelfde model beschouwen door eerst de gemeenschappelijke verdeling van alle vijf de veranderlijken te modelleren door middel van bijvoorbeeld een multivariate normale verdeling:

```
proc mixed data = data_herschikt;
class respons_type;
model respons_waarde = respons_type / noint solution;
repeated respons_type / type=un;
run;
```

Het resultaat is dat een vector van 5 gemiddelden en een 5 bij 5 variantie-covariantiematrix geschat worden. Daaruit kan de conditionele verdeling van V59, gegeven de andere variabelen, berekend worden via standaardmatrixalgebra.

Het kan dus wel, maar het is niet zo eenvoudig. We hebben nu bovendien gehandeld alsof de afhankelijke veranderlijke continu en niet ordinaal is. Dat is op zich ook betwistbaar.

Merk op dat het gebruik van DL veel handiger en natuurlijker is als we herhaalde metingen van dezelfde respondent hebben, bijvoorbeeld door verspreid in de tijd verschillende keren dezelfde persoon te bevragen.

Voor ons geval is MI beduidend eenvoudiger, zoals we nu aangeven.

2.1.3. Standaard multiple imputation

MI bestaat uit het herhaald stochastisch imputeren van ontbrekende gegevens. In de standaardvorm wordt MAR aangenomen. De drie stappen zijn beschreven in de inleiding.

De SAS-procedure MI (SAS 9.4) vertrekt van een onvolledige dataset met n rijen (respondenten) en p kolommen (variabelen). Voor een gegeven onvolledige rij worden de ontbrekende gegevens getrokken uit hun predictiemodel. Dat is de verdeling van de ontbrekende waarden gegeven de geobserveerde waarnemingen. Er zijn verschillende verdelingen voorhanden, zowel in theorie als in de meeste software-implementaties. Die keuze is onder meer gebaseerd op de waargenomen responsprofielen (monotoon, niet-monotoon) en het gegevenstype (normaal, binair, categorisch enzovoort).

In ons geval zijn de variabelen V59, V60_4 en V63 onvolledig. Ze zijn bovendien van het categorische type. Het is belangrijk dat alle variabelen die in de analysestap beschouwd zullen worden (bijvoorbeeld als covariaten) meegenomen worden in de imputatiestap, zelfs als ze volledig zijn. Daarom nemen we V1, V2, V3, V4 en V31 ook mee. Omdat we niet met herhaalde metingen te maken hebben, wordt de imputatiestap uitgevoerd voor elk jaar apart.

Ter illustratie beschouwen we de variabelen als categorisch (wat ze ook echt zijn) en als continu (na transformatie).

We merken bovendien op dat non-respons ook tot niet-monotone patronen leidt, uiteraard naast monotone patronen. Dat maakt het mogelijk om twee imputatiemethoden te bespreken (respectievelijk volledige en monotone imputatie). De eerste imputeert meteen alle ontbrekende gegevens. De tweede werkt in twee stappen: (a) imputatie wordt uitgevoerd met als doel alleen monotone patronen over te houden; (b) in een tweede stap worden de monotone patronen behandeld, ofwel opnieuw met standaard MI, ofwel via een andere methode. Dat zal vooral nuttig blijken voor sensitiviteitsanalyse.

Een voorbeeld van de eerste methode ziet er als volgt uit:

```
proc mi data=data seed=4321 out=dat_NONmon nimpute=10
round=11111111
min=18 0 1 0 1 1 0 1
max=93 1 5 1 3 5 10 5;
var v1 v2 v3_1 v4 v31 v63 v59 v60_4;
by surveyjaar;
run;
```

Er worden tien datasets gegenereerd, waarbij de geïmputeerde waarden worden afgerond tot op de eenheid. Om ervoor te zorgen dat het bereik van de variabelen wordt gerespecteerd, worden minima en maxima opgegeven. De specificatie van `seed` (initialisatie van de pseudorandom generator) zorgt ervoor dat dezelfde code telkens opnieuw dezelfde M-imputaties oplevert. Dat is vooral handig als er een (kwaliteits)controle vereist is, bijvoorbeeld door een regelgever.

Als we de data monotoon willen maken, maar verder de monotone onvolledige reeksen voorlopig ongemoeid willen laten, bijvoorbeeld vanwege een analysemethode die monotoniciteit van uitval vereist, gaan we als volgt te werk:

```
proc sort data=data;  
by surveyjaar;  
run;
```

```
proc mi data=data seed=4321 out=dat_mon nimpute=10  
round=1 1 1 1 1 1 1 1  
min=18 0 1 0 1 1 0 1  
max=93 1 5 1 3 5 10 5;  
mcmc impute = monotone;  
var v1 v2 v3_1 v4 v31 v63 v59 v60_4;  
by surveyjaar;  
run;
```

In een volgende stap richten we ons op de imputatie van de monotone reeksen. Er zijn verschillende redenen om te werken in twee stappen. Ten eerste zijn er voor monotone gegevens veel meer imputatietechnieken beschikbaar. Er kan expliciet rekening gehouden worden met bijvoorbeeld het binaire of het categorische karakter van de data. Dat is handig als er betrekkelijk weinig niet-monotone reeksen zijn, vrij veel monotone reeksen, en vooral ook als er een natuurlijke volgorde van variabelen (chronologisch geordend, herhaaldelijk gemeten in de tijd, enzovoort) is. De tweetrapsaanpak, waar we verder op terugkomen, biedt ook voordelen als we een sensitiviteitsanalyse willen uitvoeren.

In dit voorbeeld bouwen we voort op de hierboven gecreëerde dataset:

```
proc mi data= dat_mon nimpute=1 out=mi_mvn seed=4321;  
class v2 v3_1 v4 v31 v63 v59 v60_4;  
var v1 v2 v3_1 v4 v31 v63v59 v60_4;  
monotone logistic(v63 = v1 v2 v3_1 v4 v31);  
monotone logistic(v59 = v1 v2 v3_1 v4 v31 v63);  
monotone logistic(v60_4= v1 v2 v3_1 v4 v31 v63 v59);  
by surveyjaar;  
run;
```

In tegenstelling tot bij het vorige programma wordt nu gebruik gemaakt van logistische regressie om een imputatiemodel te bouwen voor opeenvolgende onvolledige binaire variabelen. Ter wille van het vorige programma zijn er nu monotone reeksen in v63, v59 en v60_4. Merk op dat we schijnbaar maar één imputatie realiseren. In het vorige programma werd er echter al voor gezorgd dat er tien geïmputeerde kopieën van de oorspronkelijke dataset zijn. Om te vermijden dat het aantal multiplicatief stijgt, zorgen we bij sequentiële imputatie in de regel in de allereerste stap voor het vastgestelde aantal imputaties. Nadien wordt dat aantal niet meer gewijzigd door in de tweede stap telkens 'nimpute=1' in de SAS-code te zetten.

Vervolgens richten we ons op MI voor (quasi-)continue respons. Laten we aannemen dat we v63, v59 en v60_4 als quasi-continu willen beschouwen. Het is dan handig de variabelen eerst te transformeren naar de reële rechte. Dat vermijdt later problemen met geïmputeerde waarden die buiten het bereik van de variabelen vallen. Voor de drie variabelen passen we concreet de volgende transformaties toe:

```
data data4;
set data;
v63_10=(v63-(0.5))/(5.5-(0.5));
v59_10=(v59-(-0.5))/(10.5-(-0.5));
v60_4_10=(v60_4-(0.5))/(5.5-(0.5));
run;
```

```
data data5;
set data4;
v63_logit=log(v63_10/(1-v63_10));
v59_logit=log(v59_10/(1-v59_10));
v60_4_logit=log(v60_4_10/(1-v60_4_10));
run;
```

We kunnen nu zonder probleem MI toepassen op alle variabelen tegelijk, waarbij we zowel monotone als niet-monotone onvolledige reeksen aanvullen tot volledige reeksen:

```
proc mi data=data5 seed=4321 out=dat_NONmon2 nimpute=10;
var v1 v2 v3_1 v4 v31 v63_logit v59_logit v60_4_logit;
by surveyjaar;
run;
```

We kunnen evengoed de tweetrapsprocedure toepassen waarbij de gegevens eerst monotoon worden gemaakt. Nadien worden de zo verkregen monotone reeksen verder geïmputeerd tot volledige reeksen:

```
proc mi data=data5 seed=4321 out=dat_mon2 nimpute=10;  
mcmc impute = monotone;  
var v1 v2 v3_1 v4 v31 v63_logit v59_logit v60_4_logit;  
by surveyjaar;  
run;
```

In de tweede stap maken we nu gebruik van lineaire in plaats van logistische regressie:

```
proc mi data= dat_mon2 nimpute=1 out=mi_mvn_2 seed=4321;  
class v2 v3_1 v4 v31;  
var v1 v2 v3_1 v4 v31 v63_logit v59_logit v60_4_logit;  
monotone reg(v63_logit = v1 v2 v3_1 v4 v31);  
monotone reg(v59_logit = v1 v2 v3_1 v4 v31 v63_logit);  
monotone reg(v60_4_logit= v1 v2 v3_1 v4 v31 v63_logit v59_logit);  
by surveyjaar;  
run;
```

Omdat we de oorspronkelijke gegevens vooraf getransformeerd hebben naar de reële rechte, is het voor de meeste analyses nadien nodig ze terug te brengen naar de oorspronkelijke, ordinale schaal:

```
data mi_mvn_2back;set mi_mvn_2;  
v63_logitback=exp(v63_logit)/(exp(v63_logit)+1);  
v59_logitback=exp(v59_logit)/(exp(v59_logit)+1);  
v60_4_logitback=exp(v60_4_logit)/(exp(v60_4_logit)+1);  
v63_back=round(v63_logitback*(5.5-(0.5))+0.5);  
v59_back=round(v59_logitback*(10.5-(0.5))-0.5);  
v60_4_back=round(v60_4_logitback*(5.5-(0.5))+0.5);  
run;
```

Vanaf nu kunnen we de gegevens analyseren met om het even welk model dat we ook voor volledige gegevens zouden gebruiken. In deze fase passen we dat op elke dataset apart toe. Voor v59 krijgen we bijvoorbeeld:

```
proc sort data=mi_mvn;  
by _imputation_;  
run;
```

```
proc reg data = mi_mvn;
model v59_n = v1 v2 v3_1 v4;
by _imputation_;
ods output ParameterEstimates=a_mvn1_59;
run;
```

Omdat we de analyse ‘by _imputation_’ uitvoeren, krijgen we M aparte analyses die we bewaren via het *ods output*-systeem. Ten slotte laat de SAS-procedure MIANALYZE toe om de M resultaten, via de door Rubin (1987) geformuleerde combinatieregels, tot één enkele analyse te versmelten:

```
proc mianalyze parms(classvar=full)=a_mvn1_59;
modeleffects intercept v1 v2 v3_1 v4;
run;
```

Met de SAS-procedure MIANALYZE kunnen we flexibel resultaten van M geïmputeerde datasets omzetten in één enkele conclusie. De typische input van de procedure bestaat uit M schattingen van de parametervector, samen met de overeenkomstige M variantie-covariantiematrices. De procedure gebruikt de bovenvermelde combinatieregels om de input in één enkele schatting van de parametervector om te zetten, samen met de standaardfout ervan. De procedure laat ook toe betrouwbaarheidsintervallen te berekenen en hypothesetoetsen uit te voeren.

2.2. Sensitiviteitsanalyse

Zoals in de inleiding aangegeven, is het niet mogelijk formeel MNAR uit te sluiten (Molenberghs e.a., 2008). De enige hoop is dat voldoende kennis van context (en in sommige gevallen steekproefopzet) toelaat om onzekerheid over het mechanisme te verkleinen. Als non-respons bijvoorbeeld alleen te wijten is aan logistieke problemen, zoals een staking van het openbaar vervoer, kan men redelijk veronderstellen dat het mechanisme MAR of zelfs MCAR is. Dat is meer uitzondering dan regel. Om die reden wordt over het algemeen sensitiviteitsanalyse aangeraden (Molenberghs & Kenward, 2007; Little e.a., 2010; Carpenter e.a., 2013). Als MNAR geldt, kan de kans op uitval van een waarde Y afhangen van de (niet-geobserveerde) waarde zelf of van andere niet-gerealiseerde waarnemingen.

Sensitiviteitsanalyse kan in elk van de modelfamilies uitgevoerd worden. Er zijn methoden beschikbaar voor selectiemodellen, pattern-mixturemodellen en shared-parametermodellen (Molenberghs & Kenward, 2007). Op dit ogenblik wordt vrij vaak gebruikgemaakt van pattern-mixturemodellen (PMM)

vanwege het gebruiksgemak en de ermee samenhangende implementatie in standaardsoftware. Een PMM specificeert een model, conditioneel op het responsprofiel. Omdat, voor een gegeven profiel, een deelverzameling van de metingen niet waargenomen is, kunnen de metingen niet zomaar op basis van gegevens geïdentificeerd worden. Het model, of de verdeling, van de ontbrekende waarnemingen conditioneel op de niet-ontbrekende waarnemingen noemen we het predictiemodel. Door het predictiemodel een aantal verschillende vormen te laten aannemen, kan de gevoeligheid van de conclusies voor veronderstellingen over het uitvalmodel onderzocht worden. Carpenter e.a. (2013) stellen een praktisch zeer handige manier voor om dit aan te pakken door gebruik te maken van MI. Ondertussen zijn dergelijke methoden geïmplementeerd in de SAS-procedure MI (SAS 9.4) via het MNAR-statement. Er zijn een zestal methoden geïmplementeerd:

1. *Complete case missing values* (CCMV): Het predictiemodel wordt geleend van het volledige responsprofiel.
2. *Neighboring case missing values* (NCMV): Het predictiemodel wordt geleend van de naburige responsprofielen, die telkens net iets verder geïdentificeerd zijn dan het bestudeerde profiel.
3. *Shift method*: We vertrekken van het MAR-predictiemodel en passen dat kwantitatief aan door bij alle respondenten, of een deel van de respondenten, een 'shift' toe te passen. Bijvoorbeeld: bij iemand die uitvalt, wordt de tevredenheid systematisch naar beneden (of naar boven) bijgesteld.
4. *Variance inflation method*: Ook hier vertrekken we van het MAR-predictiemodel, maar laten we de onzekerheid erop toenemen of, indien gewenst, afnemen.
5. *Jump to reference* (JR): Na uitval wordt het predictiemodel van respondenten uit één groep teruggebracht tot dat van een andere groep. Dat is vooral nuttig bij interventiestudies met een controlegroep.
6. *Tipping point analysis* (TP): We vertrekken van de *shift method*, maar laten nu de shift net zo lang toenemen én afnemen tot de significantie van een belangrijke toets (bijvoorbeeld vergelijking tussen twee groepen) wijzigt. Als er onrealistisch grote shifts toegepast moeten worden om significantie te wijzigen, ziet men dat als evidentie voor de stabiliteit van de conclusies onder MAR (Yan e.a., 2009; Carpenter e.a., 2013).

In de bijlage wordt de implementatie in SAS van drie van deze methoden toegelicht.

3. Analyse van de gegevens

We beschouwen nu bij wijze van voorbeeld enkele analyses, gebruikmakend van de beschreven methodologie, voor elk van de drie beschouwde afhankelijke variabelen (V63, V59 en V60_4). We maken gebruik van lineaire regressie met elk telkens vier predictoren: leeftijd (V1), geslacht (V2), opleiding (V3) en nationaliteit (V4):

$$Y_i = \beta_0 + \beta_1 V1_i + \beta_2 V2_i + \beta_3 V3_i + \beta_4 V4_i + \epsilon_i$$

waar Y_i om de beurt elk van de drie afhankelijke variabelen symboliseert. De index i verwijst naar respondent.

Tabel 3 geeft per jaar, per veranderlijke en per methode de gemiddelden weer. Tabel 4 geeft parameterschattingen voor het bovenstaande model. In beide tabellen is het duidelijk dat de verschillende methoden om onvolledigheid te behandelen weinig verschil maken. Dat is uiteraard goed nieuws, en is voor een groot deel te danken aan de volledigheid van de gegevens (90% en meer).

Het is de moeite iets dieper in te gaan op één bepaalde parameter: (het effect van nationaliteit) als we V59 (algemene tevredenheid) beschrijven. Ook al is het verschil tussen CC (0,249) en DL (0,267) niet spectaculair, het is toch beduidend groter dan in andere gevallen. Als de non-respons verschillend is tussen verschillende nationaliteiten, en zowel nationaliteit als algemene tevredenheid verbonden is met de kans op non-respons, kan een CC-analyse leiden tot onderschatting of overschatting. Dat doet zich hier voor. Het is in dat verband nuttig om op te merken dat beide voorgestelde standaardmethoden (*direct likelihood* en *multiple imputation*) bijzonder vergelijkbare resultaten geven. Hetzelfde geldt voor de sensitiviteitsanalyses. We kunnen besluiten dat we vertrouwen kunnen hebben in de waarde 0,267, en tegelijk dat 0,249 een onderschatting is van het verband.

Tabel 5 rapporteert de resultaten van de sensitiviteitsanalyse, waarbij ook een TP is uitgevoerd. Daarvoor werd het jaar 2008 als referentiejaar gebruikt. De sensitiviteitsanalyse bevestigt dat, dankzij de hoogwaardige databank, onvolledige gegevens van respondenten die deelnamen, geen betekenisvolle invloed hebben.

Tabel 3. Gemiddelde van de veranderlijken (DL: direct likelihood; CC: complete case; MI: Multiple Imputation)

Survey- jaar	Y	MI (categorisch)				MI (continu)					
		Non-monotone		Monotone		Non-monotone		Monotone			
		MAR	CC	MAR	CCMV	MAR	CCMV	MAR	CCMV		
V59	2008	7,697	7,697	7,698	7,698	7,698	7,698	7,697	7,697	7,697	7,697
	2009	7,626	7,633	7,626	7,625	7,625	7,625	7,626	7,625	7,625	7,625
	2010	7,689	7,701	7,690	7,690	7,690	7,690	7,690	7,690	7,690	7,690
	2011	7,575	7,588	7,575	7,575	7,575	7,575	7,575	7,575	7,575	7,575
	2012	7,674	7,673	7,674	7,674	7,674	7,674	7,674	7,674	7,674	7,674
	2013	7,805	7,802	7,805	7,804	7,804	7,804	7,805	7,805	7,805	7,805
	2014	7,720	7,725	7,721	7,720	7,720	7,720	7,720	7,720	7,720	7,720
	2015	7,679	7,684	7,679	7,679	7,679	7,679	7,679	7,679	7,679	7,679

V63	2008	4,035	4,038	4,036	4,036	4,036	4,036	4,036	4,036	4,036	4,036
	2009	3,919	3,921	3,919	3,919	3,919	3,919	3,919	3,919	3,919	3,919
	2010	3,915	3,922	3,915	3,915	3,915	3,915	3,915	3,915	3,915	3,915
	2011	3,980	3,983	3,980	3,980	3,980	3,980	3,980	3,980	3,980	3,980
	2012	3,876	3,884	3,876	3,876	3,876	3,876	3,876	3,876	3,876	3,876
	2013	3,945	3,947	3,946	3,945	3,945	3,946	3,946	3,946	3,946	3,946
V60_4	2008	3,256	3,255	3,252	3,255	3,255	3,255	3,255	3,255	3,255	3,255
	2009	3,205	3,205	3,204	3,203	3,203	3,203	3,205	3,204	3,204	3,204
	2010	3,180	3,179	3,178	3,178	3,178	3,178	3,178	3,177	3,177	3,177
	2011	3,187	3,187	3,183	3,186	3,186	3,186	3,184	3,185	3,185	3,185
	2012	3,228	3,228	3,227	3,227	3,227	3,227	3,227	3,227	3,227	3,227
	2013	3,231	3,231	3,231	3,231	3,231	3,231	3,232	3,231	3,231	3,231
V60_5	2014	3,206	3,206	3,205	3,205	3,205	3,205	3,205	3,204	3,204	3,204
	2015	3,224	3,224	3,223	3,224	3,224	3,224	3,223	3,224	3,224	3,224
	2016	3,224	3,224	3,223	3,224	3,224	3,224	3,223	3,224	3,224	3,224

Tabel 4. Parameterschattingen (DL: direct likelihood; CC: complete case; MI: multiple imputation)

Y	Par	DL	CC	MI (categorisch)						MI (continu)					
				Non-mon.		Monotone		Non-mon.		Monotone		Non-mon.		Monotone	
				MAR	NCMV	MNAR	CCMV	MAR	NCMV	MAR	CCMV	MAR	NCMV	MAR	CCMV
V59	β_0	6,958	6,987	6,959	6,957	6,957	6,957	6,957	6,959	6,956	6,956	6,956	6,956	6,956	
	β_1	0,005	0,005	0,005	0,005	0,005	0,005	0,005	0,005	0,005	0,005	0,005	0,005	0,005	
	β_2	-0,091	-0,085	-0,091	-0,091	-0,091	-0,091	-0,091	-0,091	-0,091	-0,092	-0,092	-0,092	-0,092	
	β_3	0,088	0,083	0,088	0,088	0,088	0,088	0,088	0,087	0,088	0,088	0,088	0,088	0,088	
	β_4	0,267	0,249	0,267	0,269	0,269	0,269	0,269	0,268	0,269	0,269	0,269	0,269	0,269	
V63	β_0	4,119	4,120	4,118	4,118	4,118	4,118	4,118	4,118	4,118	4,118	4,118	4,118	4,118	
	β_1	-0,011	-0,011	-0,011	-0,011	-0,011	-0,011	-0,011	-0,011	-0,011	-0,011	-0,011	-0,011	-0,011	
	β_2	-0,064	-0,063	-0,064	-0,064	-0,064	-0,064	-0,064	-0,064	-0,064	-0,064	-0,064	-0,064	-0,064	
	β_3	0,091	0,089	0,091	0,091	0,091	0,091	0,091	0,091	0,091	0,091	0,091	0,091	0,091	
	β_4	0,040	0,040	0,040	0,040	0,040	0,040	0,040	0,040	0,040	0,040	0,040	0,040	0,040	
V60_4	β_0	2,779	2,779	2,780	2,778	2,778	2,778	2,778	2,775	2,773	2,773	2,773	2,773	2,773	
	β_1	0,004	0,004	0,003	0,004	0,004	0,004	0,004	0,004	0,004	0,004	0,004	0,004	0,004	
	β_2	-0,022	-0,022	-0,022	-0,022	-0,022	-0,022	-0,022	-0,023	-0,022	-0,022	-0,022	-0,022	-0,022	
	β_3	0,062	0,062	0,062	0,062	0,062	0,062	0,062	0,062	0,062	0,063	0,063	0,063	0,063	
	β_4	0,093	0,093	0,095	0,093	0,093	0,093	0,093	0,096	0,096	0,096	0,096	0,096	0,096	

Tabel 5. Parameterschattingen voor V2, gebaseerd op TP (tipping point-analyse)

Shift	V59		V63		V60_4	
	Schatting	p-waarde	Schatting	p-waarde	Schatting	p-waarde
<i>MI (categorisch)</i>						
-50	-0,0914	0,0035	-0,0641	<.0001	-0,0219	0,0795
-45	-0,0914	0,0035	-0,0641	<.0001	-0,0219	0,0795
-40	-0,0914	0,0035	-0,0641	<.0001	-0,0219	0,0795
-35	-0,0914	0,0035	-0,0641	<.0001	-0,0219	0,0795
-30	-0,0914	0,0035	-0,0641	<.0001	-0,0219	0,0795
-25	-0,0914	0,0035	-0,0641	<.0001	-0,0219	0,0795
-20	-0,0914	0,0035	-0,0641	<.0001	-0,0219	0,0795
-15	-0,0914	0,0035	-0,0641	<.0001	-0,0219	0,0795
-10	-0,0914	0,0035	-0,0641	<.0001	-0,0219	0,0795
-5	-0,0914	0,0035	-0,0641	<.0001	-0,0219	0,0795
0	-0,0914	0,0035	-0,0641	<.0001	-0,0219	0,0798
5	-0,0914	0,0035	-0,0641	<.0001	-0,0209	0,0962
10	-0,0914	0,0035	-0,0641	<.0001	-0,0203	0.1056
15	-0,0914	0,0035	-0,0641	<.0001	-0,0203	0.1056
20	-0,0914	0,0035	-0,0641	<.0001	-0,0203	0.1056
25	-0,0914	0,0035	-0,0641	<.0001	-0,0203	0.1056
30	-0,0914	0,0035	-0,0641	<.0001	-0,0203	0.1056
35	-0,0914	0,0035	-0,0641	<.0001	-0,0203	0.1056
40	-0,0914	0,0035	-0,0641	<.0001	-0,0203	0.1056
45	-0,0914	0,0035	-0,0641	<.0001	-0,0203	0.1056
50	-0,0914	0,0035	-0,0641	<.0001	-0,0203	0.1056

MI (continu)						
-50	-0,0917	0,0034	-0,0641	<.0001	-0,0204	0.1038
-45	-0,0917	0,0034	-0,0641	<.0001	-0,0204	0.1038
-40	-0,0917	0,0034	-0,0641	<.0001	-0,0204	0.1038
-35	-0,0917	0,0034	-0,0641	<.0001	-0,0204	0.1038
-30	-0,0917	0,0034	-0,0641	<.0001	-0,0204	0.1038
-25	-0,0917	0,0034	-0,0641	<.0001	-0,0204	0.1038
-20	-0,0917	0,0034	-0,0641	<.0001	-0,0204	0.1038
-15	-0,0917	0,0034	-0,0641	<.0001	-0,0204	0.1038
-10	-0,0917	0,0034	-0,0641	<.0001	-0,0204	0.1038
-5	-0,0917	0,0034	-0,0641	<.0001	-0,0204	0.1038
0	-0,0917	0,0034	-0,0641	<.0001	-0,0221	0,0776
5	-0,0917	0,0034	-0,0641	<.0001	-0,0234	0,0617
10	-0,0917	0,0034	-0,0641	<.0001	-0,0234	0,0617
15	-0,0917	0,0034	-0,0641	<.0001	-0,0234	0,0617
20	-0,0917	0,0034	-0,0641	<.0001	-0,0234	0,0617
25	-0,0917	0,0034	-0,0641	<.0001	-0,0234	0,0617
30	-0,0917	0,0034	-0,0641	<.0001	-0,0242	0,0544
35	-0,0917	0,0034	-0,0641	<.0001	-0,0242	0,0544
40	-0,0917	0,0034	-0,0641	<.0001	-0,0242	0,0544
45	-0,0917	0,0034	-0,0641	<.0001	-0,0242	0,0544
50	-0,0917	0,0034	-0,0641	<.0001	-0,0242	0,0544

Slotbeschouwingen

We hebben argumenten en illustraties aangebracht voor de stelling dat klasieke, zeer eenvoudige, maar weinig realistische methoden om onvolledige gegevens te analyseren beter niet gebruikt kunnen worden. Het is zinvoller om de veel minder restrictieve MAR-aanname te maken. Daarvoor staan *direct likelihood*, de Bayesiaanse analyse en gewogen schattingsvergelijkingen

ter beschikking, maar we hebben vooral de nadruk gelegd op *multiple imputation* (MI). De methode is handig in gebruik en laat toe om zowel cross-sectionele als longitudinale studies te behandelen. De behandeling van de onvolledige gegevens wordt gescheiden van de eigenlijke data-analyse. Verschillende gebruikers kunnen vertrekken van dezelfde geïmputeerde gegevens. Concreet kan een centrale autoriteit dan, naast een onvolledige dataset, ook M geïmputeerde datasets beschikbaar maken. Een heel belangrijk voordeel is dat, naast een standaardanalyse onder MAR, ook een sensitiviteitsanalyse onder MNAR mogelijk is. Ten slotte is de methodologie ook geïmplementeerd in een aantal veelgebruikte statistische softwarepakketten.

Uit de analyse van de SCV-data is gebleken dat de uitgevoerde standaardanalyses weinig of niet veranderen in een sensitiviteitsanalyse. De gegevens zijn immers behoorlijk volledig. De hoeveelheid ontbrekende gegevens is niet van die aard dat de conclusies fundamenteel veranderen. We bevinden ons in de comfortabele situatie dat de bijkomende onzekerheid vanwege ontbrekende gegevens beperkt is. Het is een doel om zo veel mogelijk na te streven. In de praktijk is dat echter niet altijd mogelijk. Daarom is het belangrijk om te beschikken over statistische methoden voor analyse en sensitiviteitsanalyse van ontbrekende gegevens.

Bibliografie

Beunckens, C., Molenberghs, G. & Kenward, M.G. (2005). Tutorial: Direct likelihood analysis versus simple forms of imputation for missing data in randomized clinical trials. In: *Clinical Trials*, 2, 379-386.

Carpenter, J. R. & Kenward, M. G. (2013). *Multiple Imputation and Its Application*, New York: John Wiley & Sons.

Carpenter, J. R., Roger, J. H. & Kenward, M. G. (2013). Analysis of longitudinal trials with protocol deviation: A framework for relevant, accessible assumptions, and inference via multiple imputation. In: *Journal of Biopharmaceutical Statistics*, 23, 1352-1371.

Little, R.J.A., D'Agostino, R., Dickersin, K., Emerson, S.S., Farrar, J.T., Frangakis, C., Hogan, J.W., Molenberghs, G., Murphy, S.A., Neaton, J.D., Rotnitzky, A., Scharfstein, D., Shih, W., Siegel, J.P. & Stern, H. National Research Council (2010). *The Prevention and Treatment of Missing Data in Clinical Trials. Panel on Handling Missing Data in Clinical Trials*. Committee on National Statistics, Division of Behavioral and Social Sciences and Education. Washington, D.C.: The National Academies Press.

Little, R.J.A. & Rubin, D.B. (1987). *Statistical Analysis with Missing Data*. New York: John Wiley & Sons.

Molenberghs, G. & Kenward, M. G. (2007). *Missing Data in Clinical Studies*. New York: John Wiley & Sons.

Molenberghs, G., Beunckens, C., Sotito, C. & Kenward, M.G. (2008). Every missing not at random model has got a missing at random counterpart with equal fit. In: *Journal of the Royal Statistical Society Series B*, 70, 371–388.

Rubin, D. B. (1976). Inference and Missing Data. In: *Biometrika*, 63, 581–592.

Rubin, D. B. (1987). *Multiple Imputation for Nonresponse in Surveys*. New York: John Wiley & Sons.

van Buuren, S. (2012). *Flexible Imputation of Missing Data*. Boca Raton: Chapman & Hall/CRC.

Yan, X., Lee, S. & Li, N. (2009). Missing data handling methods in medical device clinical trials. In: *Journal of Biopharmaceutical Statistics*, 19, 1085-1098.

Yuan, Y. (2014). Sensitivity Analysis in Multiple Imputation for Missing Data. SAS270-2014.

Bijlage: implementatie van CCMV, NCMV en TP in SAS

De SAS-code voor CCMV neemt de volgende vorm aan (categorische variabelen):

```
proc mi data= dat_mon nimpute=1 out=mi_ccmv seed=4321;
```

```
var v1 v2 v3_1 v4 v31 v63 v59 v60_4;
```

```
class v2 v3_1 v4 v31 v63 v59 v60_4;
```

```
by surveyjaar;
```

```
monotone logistic(v63 = v1 v2 v3_1 v4 v31);
```

```
monotone logistic(v59 = v1 v2 v3_1 v4 v31 v63);
```

```
monotone logistic(v60_4 = v1 v2 v3_1 v4 v31 v63 v59);
```

```
mnar model(v63 / modelobs=CCMV);
```

```
mnar model(v59 / modelobs=CCMV);
```

```
mnar model(v60_4 / modelobs=CCMV);
```

```
run;
```

Er wordt dus exact hetzelfde programma als voorheen gebruikt, maar de imputatie wordt volgens de CCMV-methode gedaan. Voor continue variabelen is het bijbehorende programma:

```
proc mi data= dat_mon2 nimpute=1 out=mi_ccmv2 seed=4321;
```

```
class v2 v3_1 v4 v31;
```

```
var v1 v2 v3_1 v4 v31 v63_logit v59_logit v60_4_logit;
```

```
monotone reg(v63_logit = v1 v2 v3_1 v4 v31);
```

```
monotone reg(v59_logit = v1 v2 v3_1 v4 v31 v63_logit);
```

```
monotone reg(v60_4_logit= v1 v2 v3_1 v4 v31 v63_logit v59_logit);
```

```
mnar model(v63_logit / modelobs=CCMV);
```

```
mnar model(v59_logit / modelobs=CCMV);
```

```
mnar model(v60_4_logit / modelobs=CCMV);
```

```
by surveyjaar;
```

```
run;
```

Voor NCMV gebruiken we `modelobs=NCMV` als specificatie in de SAS-code. Er is echter een waarschuwing nodig. In nogal wat studies zijn er veel volledige meetreeksen, terwijl de vele onvolledige profielen elk maar weinig replicatie hebben. Dat is uiteraard gunstig, maar dat maakt het gebruik van NCMV moeilijker en minder stabiel: er zijn te weinig observaties om het predictiemodel goed te bepalen. CCMV heeft daar in de regel minder last van.

De SAS-code voor een TP met categorische gegevens ziet er als volgt uit:

```

%macro midata( data=, smin=, smax=, sinc=, out=);
data &out;
set _null_;
run;
*----- # of shift values -----*;
%let ncase= %sysevalf( (&smax-&smin)/&sinc, ceil );
*----- Imputed data for each shift -----*;
%do jc=0 %to &ncase;
%let sj= %sysevalf( &smin + &jc * &sinc);

proc mi data= &data nimpute=1 out=outmi seed=4321;
var v1 v2 v3_1 v4 v31 v63 v59 v60_4;
class v2 v3_1 v4 v31 surveyjaar v63 v59 v60_4;
by surveyjaar;

monotone logistic(v63 = v1 v2 v3_1 v4 v31);
monotone logistic(v59 = v1 v2 v3_1 v4 v31 v63);
monotone logistic(v60_4= v1 v2 v3_1 v4 v31 v63 v59);

mnar adjust(v63 (event='1') / shift=&sj adjustobs=(surveyjaar='2008'));
mnar adjust(v59 (event='2') / shift=&sj adjustobs=(surveyjaar='2008'));
mnar adjust( v60_4 (event='1') / shift=&sj adjustobs=(surveyjaar='2008'));
run;

data outmi;
set outmi;
Shift= &sj;
run;
data &out;
set &out outmi;
run;
%end;
%mend midata;

%midata(data=dat_mon, smin=-50, smax=50, sinc=5, out=OutX);

Voor continu-getransformeerde gegevens wordt dit:
%macro midata( data=, smin=, smax=, sinc=, out=);
data &out;
set _null_;
run;
*----- # of shift values -----*;
%let ncase= %sysevalf( (&smax-&smin)/&sinc, ceil );
*----- Imputed data for each shift -----*;
%do jc=0 %to &ncase;
%let sj= %sysevalf( &smin + &jc * &sinc);
proc mi data= &data nimpute=1 out=outmi seed=4321;
class v2 v3_1 v4 v31 surveyjaar;

```

20 jaar peilen in Vlaanderen!

```
var v1 v2 v3_1 v4 v31 v63_logit v59_logit v60_4_logit;
by surveyjaar;

monotone reg(v63_logit = v1 v2 v3_1 v4 v31);
monotone reg(v59_logit = v1 v2 v3_1 v4 v31 v63_logit);
monotone reg(v60_4_logit = v1 v2 v3_1 v4 v31 v63_logit v59_logit);

mnar adjust(v63_logit / shift=&sj adjustobs=(surveyjaar='2008'));
mnar adjust(v59_logit / shift=&sj adjustobs=(surveyjaar='2008'));
mnar adjust(v60_4_logit / shift=&sj adjustobs=(surveyjaar='2008'));
run;

data outmi;
set outmi;
Shift= &sj;
run;
data &out;
set &out outmi;
run;
%end;
%mend midata;

%midata( data=dat_mon2, smin=-50, smax=50, sinc=5, out=OutX);
```

Het surveyklimaat in Vlaanderen: een analyse op basis van de SCV-surveys

Sara Barbier, Geert Loosveldt en Ann Carton*

Inleiding

Verskillende types van surveys (face-to-face, web, post en telefoon) worden in sociaalwetenschappelijk onderzoek nog steeds frequent gebruikt om informatie te verkrijgen over opinies, attitudes, voorkeuren of gedragingen van mensen. Al geruime tijd wordt er in survey-methodologische publicaties opgemerkt dat de bereidheid om aan surveys mee te werken, afneemt en dat daardoor de representativiteit van de gerealiseerde steekproef niet altijd gegarandeerd is. In survey-methodologische termen houdt dat in dat *response rates* afnemen en dat de kans op *non-responsfouten* toeneemt. Het is voor sociaalwetenschappelijk onderzoekers die gebruikmaken van surveys, dan ook belangrijk om voldoende informatie te hebben over hoe de medewerking aan die veel gebruikte dataverzamelmethode evolueert. Om de algemene trend van toenemende moeilijkheden bij het organiseren van surveys te beschrijven, kunnen we gebruikmaken van het concept 'surveyklimaat'. In deze bijdrage wordt dat concept in eerste instantie verder uitgewerkt. Vervolgens wordt het toegepast in de Vlaamse context.¹

1. Het surveyklimaat

De klassieke omschrijving van een klimaattype maakt gebruik van gemiddelde waarden van bepaalde klimatologische kenmerken (onder andere temperatuur, hoeveelheid neerslag, vochtigheidsgraad, windsterkte ...). Die gemiddelden hebben betrekking op een bepaalde regio en een bepaalde periode. Als we naar analogie van die klassieke beschrijving van het klimaat het surveyklimaat willen omschrijven, moeten we beschikken over kenmerken die in een bepaalde regio gedurende een bepaalde periode werden gemeten en die

*sara.barbier@kuleuven.be, geert.loosveldt@kuleuven.be, ann.carton@kb.vlaanderen.be

¹ Dit hoofdstuk is gebaseerd op een eerder verschenen rapport: *Het surveyklimaat in Vlaanderen: een analyse op basis van de SCV-Surveys*. Brussel: Vlaamse overheid, Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Methoden en technieken. (Barbier, S., Loosveldt, G. & Carton, A., 2015).

informatie verschaffen over hoe gemakkelijk of hoe moeilijk het is om een survey te implementeren. Dat kunnen individuele, organisatorische of maatschappelijke kenmerken zijn.

Voor de kenmerken op het *individuele niveau* gaat het in eerste instantie om de bereikbaarheid van respondenten en hun bereidheid om deel te nemen aan surveys (onder andere *contact rate*, *response rate*). Maar ook de redenen die respondenten opgeven bij het weigeren van hun medewerking, het belang dat ze hechten aan en het vertrouwen dat ze hebben in de resultaten van surveys en ervaringen die respondenten hebben met eerdere surveys, zijn relevant om de beschrijving van het surveyklimaat verder te preciseren. Op het algemene *maatschappelijke niveau* wordt het surveyklimaat mee bepaald door de privacywetgeving, de hoeveelheid surveys die georganiseerd worden in een bepaalde regio, en hun inhoud en de manier waarop resultaten gepresenteerd worden in de media. Voor de *organisatorische kenmerken* kan gedacht worden aan de deskundigheid en ervaring die beschikbaar is om surveys uit te voeren (onder andere training en ervaring van de interviewers) en welke inspanningen gedaan worden om mensen te stimuleren om mee te werken (onder andere beloningen voor respondenten, aantal contactpogingen).

Vanuit die benadering wordt het surveyklimaat beschouwd als een multidimensioneel concept, waarbij kenmerken worden geïntegreerd die gemeten worden op verschillende niveaus (individueel, organisatorisch en maatschappelijk) en die algemeen beschouwd indicatief zijn voor hoe gemakkelijk of hoe moeilijk het is om surveys te organiseren in een bepaalde regio. Om het surveyklimaat genuanceerd in kaart te brengen, kan dus het best gebruik gemaakt worden van verschillende indicatoren die zich situeren op de drie vermelde niveaus. Meestal gebeurt dat echter niet en wordt het surveyklimaat beschreven op basis van één of maar een beperkt aantal indicatoren. Een dergelijke partiële beschrijving gebeurt vaak aan de hand van *non-response rates*. Op basis van stijgende *non-response rates* en de toenemende inspanningen om respondenten te overtuigen deel te nemen aan een survey, concluderen sommige onderzoekers dat het surveyklimaat verslechtert. Veel geciteerde en al wat oudere artikels in dat verband zijn: Bradburn (1992), de Heer (1999) en de Leeuw & de Heer (2002). Recentere analyses van de *non-response rates* in de eerste zes rondes (2002-2013) van de *European Social Survey* (ESS) laten echter een genuanceerder beeld zien. Uit die analyse blijkt dat de *non-response rates* gemiddeld over de verschillende rondes en alle landen samen constant blijven. Voorts zijn er wel duidelijke verschillen tussen de landen, wat hun *non-response rates* betreft en de evolutie van die rates over de jaren (Beullens e.a., 2014; Loosveldt, 2013). Die resultaten op ba-

sis van ESS-data geven een minder pessimistisch beeld over de evolutie van het surveyklimaat.

Een andere partiële benadering om het surveyklimaat te beschrijven, maakt gebruik van de publieke opinie over surveys die gemeten wordt door middel van een survey over surveys. In een overzichtsartikel van Kim e.a. (2011) wordt een beschrijving gegeven van het Amerikaanse surveyklimaat op basis van verschillende surveys over opinies met betrekking tot diverse aspecten van een survey. Zo stellen ze vast dat de mate waarin respondenten hun deelname aan een survey zien als een interessante ervaring en als iets in hun eigen voordeel, daalt. De bezorgdheid van de respondenten over hun privacy en het idee dat surveys tijdsverspilling zijn, blijven echter stabiel doorheen de tijd. De evaluatie van de eerlijkheid en de ethische normen van de interviewers is stabiel, maar het vertrouwen in de interviewers neemt wel af. Surveys worden als minder nuttig ervaren en de resultaten ervan als minder geloofwaardig. Het percentage respondenten dat aangeeft de voorbije twaalf maanden geweigerd te hebben om deel te nemen aan een survey, stijgt aanzienlijk. Ook Loosveldt & Storms (2003) beschrijven in hun onderzoek naar de houding van Vlamingen ten aanzien van surveys een negatieve evolutie van enkele individuele subjectieve indicatoren van het surveyklimaat. Over een periode van drie jaar (2000-2002) zien ze een zwakke tendens naar een minder positieve houding ten aanzien van surveys. Daarnaast stellen ze ook een verdubbeling vast van de weigering om in de toekomst opnieuw aan vergelijkbaar onderzoek deel te nemen, van 9% naar 18%. Voorts rapporteren ze ook een positieve samenhang tussen de houding van respondenten ten opzichte van surveys en de bereidheid om in de toekomst opnieuw deel te nemen aan vergelijkbare surveys (Loosveldt & Storms, 2008).

Zowel de karakterisering van het surveyklimaat op basis van *non-response rates* als op basis van de bevraging van de publieke opinie zijn relevant maar partieel. Hoewel niet alle resultaten in dezelfde richting wijzen, lijkt het erop dat het surveyklimaat verslechtert. Die algemene conclusie steunt echter op resultaten die betrekking hebben op surveys die onderling wellicht niet erg vergelijkbaar zijn en in verschillende regio's werden georganiseerd. Om tot een correcte en globale beschrijving van het surveyklimaat te komen en de veranderingen in dit klimaat beter in kaart te kunnen brengen, is het wenselijk om indicatoren van het surveyklimaat te beschrijven die betrekking hebben op één survey die al voor een lange periode bij dezelfde populatie uitgevoerd wordt. Op die manier worden de designkenmerken van de survey (bijvoorbeeld populatieomschrijving en steekproefdesign) constant gehouden en kunnen we nagaan of, in vergelijkbare omstandigheden, bepaalde aspecten van het surveyklimaat veranderd zijn.

De algemene doelstelling van voorliggende bijdrage is een casestudie van het surveyklimaat in Vlaanderen die geïnspireerd is door de zonet beschreven geïntegreerde benadering. Daarbij zullen zowel de individuele als de organisatorische dimensie van het surveyklimaat aan bod komen. Bij de individuele dimensie gaat het enerzijds om de beschrijving van klassieke responsindicatoren en anderzijds om de opinies over surveys. De beschrijving van de organisatorische dimensie gebeurt aan de hand van een aantal indicatoren die betrekking hebben op de inspanning die tijdens het veldwerk geleverd wordt. De maatschappelijke dimensie van het surveyklimaat valt buiten het bestek van deze tekst.

Om deze casestudie uit te werken, hebben we een survey nodig die al enige tijd in Vlaanderen met een zekere regelmaat wordt georganiseerd en waarvan er voldoende paradata beschikbaar zijn om de nodige indicatoren te construeren. De survey *Sociaal-Culturele Verschuivingen in Vlaanderen* (SCV-survey) van de Studiedienst van de Vlaamse Regering voldoet perfect aan die voorwaarden. In de volgende paragraaf worden een aantal designkenmerken van de SCV-survey gepresenteerd die relevant zijn voor de beschrijving van het surveyklimaat. Daarna beschrijven we verschillende indicatoren van het surveyklimaat. We starten met indicatoren van de individuele dimensie: opinies over surveys enerzijds en responsindicatoren anderzijds. Vervolgens komt de organisatorische dimensie aan bod, meer bepaald de inspanningen die tijdens het veldwerk geleverd moesten worden om de verkregen respons te kunnen realiseren.

2. Survey Sociaal-Culturele Verschuivingen in Vlaanderen

De SCV-survey wordt jaarlijks georganiseerd door de Studiedienst van de Vlaamse Regering (SVR). Het is een survey aan de hand van een toevallige steekproef bij de Nederlandstalige bevolking in het Vlaamse Gewest en het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest die peilt naar waarden, opvattingen en overtuigingen met betrekking tot maatschappelijke en beleidsrelevante thema's. De eerste ronde daarvan vond plaats in 1996 en in 2015 werd de 20e editie georganiseerd. Er zijn dus gegevens van een groot aantal surveyjaren beschikbaar. Elk jaar moeten er 1.500 enquêtes gerealiseerd worden en voor elke eenheid in de steekproef moet er een contactformulier worden ingevuld. Het zijn onder meer de paradata die verzameld worden door middel van die contactformulieren, die gebruikt worden om een aantal basisindicatoren van het surveyklimaat te construeren.

De SCV-vragenlijst bestaat uit drie delen. Het eerste, vaste gedeelte bevat vragen over sociaal-demografische kenmerken, sociale netwerken, lidmaatschap

van verenigingen, participatie aan culturele activiteiten en vrijetijdsbesteding. De vragen van de thema's van het tweede gedeelte worden om de twee tot drie jaar herhaald en in het derde deel is er ruimte voor vragen rond een actueel beleidsrelevant thema. Voorbeelden van thema's die al aan bod kwamen zijn gendergelijkheid, informele zorg en mantelzorg, milieu en mobiliteit, pensioenen, kindervens, ICT en internet, politiek en overheid ... De vragenlijst wordt afgenomen via een face-to-face-interview bij de respondenten thuis. Vanaf 2003 gebruiken de interviewers een laptop om de antwoorden van de respondenten te registreren (CAPI). Om de duur van het interview te beperken, werd er in 2002 en van 2004 tot en met 2012 ook nog gewerkt met een schriftelijke drop-offvragenlijst. De respondenten krijgen na het mondelinge interview een vragenlijst die ze achteraf kunnen invullen en terugsturen. Het face-to-face-interview duurt gemiddeld één tot anderhalf uur (afhankelijk van het surveyjaar), wat toch aanzienlijk is.

Hoewel de 20 edities van de SCV-survey zeer vergelijkbaar zijn, zijn er doorheen de jaren toch kleine veranderingen in het design aangebracht die een impact kunnen hebben op de indicatoren van het surveyklimaat. Er waren wijzigingen in de populatieomschrijving, de steekproefprocedure en de contactprocedure. In de volgende alinea's worden die wijzigingen beschreven.

2.1. Populatieomschrijving

De populatie waarover de SVR uitspraken wil doen, is de Nederlandstalige bevolking van het Vlaamse Gewest en het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest. In de voorbije periode van 20 jaar zijn er veranderingen in de populatieomschrijving op het vlak van de leeftijdsgrenzen. De eerste jaren (1996-1999) werden Vlamingen van 16 tot 75 jaar beoogd. Vanaf 2000 werd de bovengrens opgetrokken tot 85 jaar en vanaf 2001 werd de ondergrens opgetrokken tot 18 jaar. Er was geen bovengrens voor de leeftijd meer vanaf 2009.

Ook de benadering van nationaliteit is aan verandering onderhevig. In 1996-1997 en 2000-2008 werden alleen personen met de Belgische nationaliteit tot de populatie gerekend. In 1998-1999 en vanaf 2009 maakten ook personen met een andere nationaliteit deel uit van de beoogde populatie.

Die veranderingen kunnen een negatief effect hebben op de *response rates*. Bij een groter aandeel oudere personen en niet-Belgische personen is de kans op steekproefeenheden die niet kunnen meewerken wegens gezondheidsproblemen of een taalbarrière immers groter.

2.2. Steekproefprocedure

Aan de steekproefprocedure is er één duidelijke verandering aangebracht, namelijk het afschaffen van de vervangadressen. In de eerste acht rondes werd er gewerkt met steekproeven met vervangadressen. Vanaf 2004 is dat niet langer het geval. De uiteindelijke steekproefomvang werd vanaf 2004 bepaald door *oversampling* op basis van *differentiële regio non-respons*. Dat betekent dat de verwachte *non-respons* al mee opgenomen werd in de berekening van de steekproefgrootte. Zowel pragmatische redenen (duur van de veldwerkperiode, moeilijkheden bij het handhaven van strikte veldwerkcontrole) als de wil om aan te sluiten bij internationale standaardpraktijken, hebben een rol gespeeld bij het tot stand komen van die verandering.

Het werken met vervangadressen bestaat erin dat een weigering of andere *non-respons* vervangen wordt door een vergelijkbare eenheid (dezelfde regio, dezelfde leeftijd en hetzelfde geslacht). De steekproefsamenstelling met betrekking tot de kenmerken die gebruikt werden om de reserves te bepalen, blijft op die wijze onveranderd. Als de kenmerken die gebruikt werden om de vervanglijsten op te stellen, sterk bepalend zijn voor het al dan niet meewerken, zal een weigering of andere *non-respons* vervangen worden door een vergelijkbare, 'moeilijke' eenheid en zal de globale *non-respons* wellicht toenemen. Het afschaffen van de vervangadressen vanaf 2004 zou dan een positieve invloed kunnen hebben op de *response rates*. Als de impact van de kenmerken daarentegen gering is, zal er weinig verschil zijn tussen het al of niet werken met vervangingen en zal men op toevalsbasis wellicht bij evenveel 'moeilijke' eenheden terecht komen. In dat geval verwachten we weinig effect op de *response rates* bij het afschaffen van de procedure met vervangadressen.

2.3. De contactprocedure en de herbenaderingen

Voor de contactprocedure zijn er in de loop der jaren wijzigingen aangebracht in het minimum aantal contactpogingen dat een interviewer bij eenzelfde steekproefeenheid moet ondernemen. De eerste jaren van de SCV-survey (1996-2000) moest een interviewer minstens drie keer langsgaan. Vanaf 2001 werd dat minimum opgetrokken tot vier en vanaf 2007 tot vijf. Men kan veronderstellen dat dit verhoogde aantal contactpogingen een positieve invloed zal hebben op de *contact rates*.

Vanaf 2007 wordt er gebruik gemaakt van herbenaderingen: sommige personen van wie de eerste interviewer geen interview heeft kunnen afnemen, worden aan een tweede interviewer toegewezen. Men hoopt bij deze eenheden op die manier alsnog een afgewerkt interview te realiseren en de kwaliteit van de verzamelde data te verbeteren. In de periode 2007-2010 gebeurden

de herbenaderingen eerder sporadisch naargelang van het verloop van het veldwerk en waren ze geen vast onderdeel van de veldwerkactiviteiten. Vanaf 2010 was het de bedoeling om systematisch *non-contacts* en zachte weigeringen opnieuw te benaderen. Maar niet alle personen die volgens de criteria in aanmerking kwamen, werden ook effectief herbenaderd. Praktische aspecten, zoals voldoende adressen in eenzelfde regio en beschikbare geschikte interviewers voor die regio, waren daarbij doorslaggevend.

Na deze korte schets van de SCV-survey starten we met de analyse van de evolutie van de verschillende indicatoren van het surveyklimaat.

3. Analyse van de trend in de opinie over surveys

De houding van respondenten ten aanzien van surveys kan beschouwd worden als een invulling van de individuele dimensie van het surveyklimaat. Een negatieve beoordeling van verschillende aspecten van een survey, zoals het belang en het nut ervan, kan gezien worden als een uitdrukking van een negatief surveyklimaat. Die negatieve evaluatie zal niet bijdragen tot een vlotte realisatie van surveys.

De vragenlijst van de SCV-survey bevat vanaf 2000 op het einde een aantal vragen die peilen naar de mate waarin de respondent het (helemaal) eens of niet (helemaal) eens is met acht beweringen over diverse aspecten van surveys. De beweringen zijn weergegeven in tabel 1. De resultaten van de bevraging werden voor ieder jaar afzonderlijk gebruikt in een (varimax) factoranalyse. De oplossingen van de factoranalyses zijn van jaar tot jaar stabiel. Elk jaar kan geopteerd worden voor een vergelijkbare oplossing met twee factoren. De eerste factor verwijst naar hoe waardevol respondenten surveys vinden voor het beleid (onder andere beslissingen nemen) en voor zichzelf (onder andere opinie kenbaar maken). We benoemen die factor als 'survey-waarde'. De tweede factor kan geïnterpreteerd worden als 'surveykosten'. De beweringen hebben betrekking op de last die medewerking veroorzaakt voor de respondent (onder andere de tijd die hij eraan besteedt).

Tabel 1. Items voor Factor 1 en Factor 2

Factor 1: surveywaarde (5 items)

- a) De resultaten van dergelijke onderzoeken zijn bruikbaar om beleidsbeslissingen te nemen.
- b) De resultaten van dergelijke onderzoeken zijn steeds geloofwaardig.
- d) Via dergelijk onderzoek kan men zijn mening kenbaar maken.
- f) Iedereen heeft de verantwoordelijkheid om mee te werken aan dergelijke onderzoeken.
- h) Met dergelijke onderzoeken krijgt de overheid een goed beeld van wat er leeft bij de bevolking.

Factor 2: surveykosten (3 items)

- c) Dergelijke onderzoeken zijn voor de mensen die eraan meewerken een verspilling van hun tijd.
- e) Dergelijk onderzoek is een inbreuk op de privacy van de mensen.
- g) Mensen zouden moeten betaald worden om mee te werken aan een dergelijk interview.

Om een beeld te krijgen van de evolutie van de surveywaarde en surveykosten doorheen de jaren werden er voor elke respondent twee samenvattende scores berekend. De eerste score is het gemiddelde van de antwoorden op de vijf vragen die betrekking hebben op de factor surveywaarde. De tweede score is het gemiddelde van de antwoorden op de drie vragen die bepalend zijn voor de factor surveykosten. De scores liggen tussen 1 en 5, waarbij 5 een positieve evaluatie en een grote belasting aangeeft. De resultaten zijn te vinden in tabel 2. De scores zijn vrij constant en er is doorheen de jaren 2003-2015 geen duidelijk patroon van een mogelijke stijging of daling (F1: $F_{(1,10)}=4,67$; $p=0,056$; F2: $F_{(1,10)}=0,42$; $p=0,532$). Als we de gemiddelde scores vertalen naar de beweringen die gebruikt werden bij de constructie van de factoren, krijgen we het volgende beeld. Respondenten vinden de resultaten van surveys geloofwaardig en bruikbaar voor beleidsbeslissingen want de overheid krijgt via een dergelijk onderzoek een goed beeld van wat er leeft bij de bevolking. In een survey zien ze een mogelijkheid om hun mening kenbaar te maken en ze ervaren het niet als een inbreuk op hun privacy of als een tijdsverspilling. Respondenten vinden niet dat ze betaald moeten worden voor hun medewerking en ze vinden dat iedereen de verantwoordelijkheid heeft om mee te werken aan een dergelijk onderzoek.

Tabel 2. Samenvattende scores voor de factor surveywaarde en surveykosten

	2003	2004	2005	2006	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Surveywaarde	3,64	3,64	3,62	3,64	3,69	3,61	3,61	3,66	3,63	3,73	3,69	3,71
Surveykosten	2,15	2,18	2,20	2,19	2,18	2,20	2,25	2,23	2,20	2,10	2,10	2,18

Noot: Surveyjaren 2000, 2001, 2002 en 2007 zijn niet opgenomen in de tabel wegens afwijkende vraagverwoording of vraagmodus.

We stellen ook vast dat de gemiddelde scores voor de factor 'surveywaarde' elk jaar hoger liggen dan die van 'surveykosten'. Dit betekent dat de waarde van surveys systematisch positiever wordt geëvalueerd dan de kosten die de medewerking aan een survey meebrengt. Die resultaten ondersteunen het idee dat de beslissing van personen die gevraagd worden om mee te werken aan een survey, gezien kan worden als het resultaat van een kosten-batenanalyse. Respondenten reageren wellicht positief op de vraag om mee te werken omdat ze de waarde van de deelname aan de survey hoger inschatten dan de kosten die ermee gepaard gaan. Er zijn geen gegevens voor non-respondenten beschikbaar, maar voor degenen die niet meewerken, zouden de scores voor de factor 'surveywaarde' wellicht lager zijn en voor de factor 'surveykosten' hoger, waardoor ze tot een negatieve kosten-batenanalyse komen en beslissen om niet mee te werken.

Bij de meting van opinies over surveys door middel van een face-to-face-interview moet nog opgemerkt worden dat respondenten de neiging hebben om antwoorden te geven die consistent zijn met hun gedrag (Groves & Couper, 1998). Respondenten vinden het niet evident om een negatieve evaluatie te geven van een activiteit waaraan ze zelf hebben meegewerkt. De vragen worden daarenboven beantwoord in een face-to-face-interview. De antwoorden worden dus ook mee bepaald door sociale wenselijkheid, die door de aanwezigheid van de interviewer wordt gestimuleerd. Rekening houdend met de neiging van respondenten om antwoorden te geven die consistent zijn met hun gedrag, de impact van sociale wenselijkheid bij het beantwoorden van de vragen en het feit dat degenen die niet hebben meegewerkt, wellicht een negatievere evaluatie geven, is de waardering van de 'surveywaarde' en de 'surveykosten', die wordt uitgedrukt door de scores in tabel 2, te positief. Als we aannemen dat die positieve vertekening elk jaar in dezelfde mate optreedt, kunnen we de gemiddelde scores in tabel 2 wel gebruiken om de trend

te evalueren. We kunnen dus concluderen dat in de beschouwde periode de opinies over surveys vrij stabiel zijn.

Wat mensen denken over surveys is een relevant onderdeel van het surveyklimaat. De opinie zegt echter niets over het feitelijke gedrag van mensen. Het feitelijke gedrag van steekproefeenheden wordt beschreven in de volgende paragraaf aan de hand van responsindicatoren.

4. Analyse van de trend in responsindicatoren

Een analyse van de trend in een aantal responsindicatoren gaat na of in de beschouwde periode de mate waarin personen meewerken aan een survey is veranderd. In die zin verwijst de analyse naar het individuele niveau van het surveyklimaat. Zoals eerder al opgemerkt beschouwen we een beschrijving van de trend in een aantal standaard *non-response rates (outcome rates)* als een partiële typering van het surveyklimaat. In deze paragraaf beschrijven we in eerste instantie de respons rate, de cooperation rate, de refusal rate en de contact rate. Vervolgens vullen we die beschrijving aan met drie extra indicatoren: de proportie non-respons bij de drop-offvragenlijst, het percentage succesvolle eerste contactpogingen (een gerealiseerd interview of een afspraak voor een interview) en de bereidheid van respondenten om in de toekomst nogmaals mee te werken aan een vergelijkbare survey.

4.1. Non-response rates

We bespreken vier verschillende *non-response rates (outcome rates)*: de *response rate*, de *cooperation rate*, de *refusal rate* en de *contact rate* (AAPOR, 2015). De *response rate* (RR1) is de verhouding van het aantal afgewerkte interviews ten opzichte van alle (mogelijk) inzetbare personen. De *cooperation rate* (COOP1) is de verhouding van het aantal afgewerkte interviews ten opzichte van alle inzetbare personen met wie er een contact geweest is. De *refusal rate* (REF1) is de verhouding van het aantal weigeringen ten opzichte van alle (mogelijk) inzetbare personen. De *contact rate* (CON1) is de verhouding van alle inzetbare personen met wie er een contact geweest is ten opzichte van alle (mogelijk) inzetbare personen.

In tabel 3 worden de *outcome rates* voor alle jaren weergegeven. In figuur 1 wordt de trend van de vier *outcome rates* weergegeven door middel van een regressielijn. In die grafiek is het visueel duidelijk dat de jaren 1998 en 1999 een sterk afwijkend patroon vertonen. Dat wijst al meteen op het belang van een goede opvolging van het veldwerk en van de toepassing van een strikte

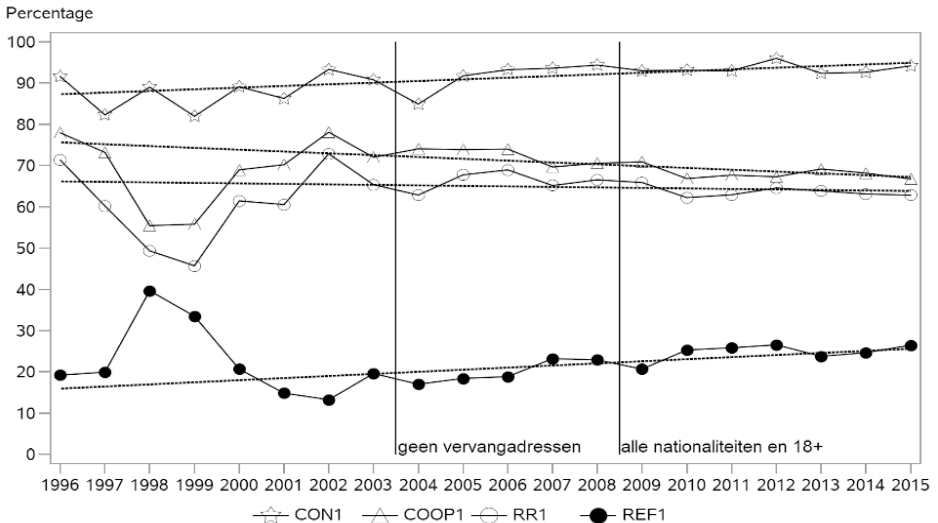
contactprocedure. Gezien het afwijkende patroon ervan worden die twee jaren buiten beschouwing gelaten bij de berekening van de regressielijnen, alsook bij de verderop vermelde gemiddeldes. Blijkbaar waren de veldwerkprocedures en de opvolging van het veldwerk in de beginjaren van de survey nog onvoldoende gestabiliseerd.

Tabel 3. Outcome rates voor elk surveyjaar (%)

Jaar	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
RR1	71,33	60,19	49,32	45,70	61,42	60,53	72,83	65,35	62,84	67,73
COOP1	77,92	73,17	55,43	55,78	68,94	70,19	78,07	71,99	74,04	73,85
REF1	19,22	19,94	39,66	33,48	20,68	14,86	13,26	19,60	17,02	18,42
CON1	91,54	82,26	88,98	81,93	89,09	86,23	93,29	90,77	84,88	91,72

Jaar	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
RR1	68,93	65,15	66,53	65,87	62,22	62,90	64,55	63,84	63,10	62,81
COOP1	73,97	69,63	70,54	70,87	66,83	67,66	67,26	69,15	68,15	66,73
REF1	18,85	23,20	22,91	20,68	25,30	25,84	26,55	23,77	24,66	26,46
CON1	93,20	93,57	94,32	92,96	93,10	92,95	95,97	92,33	92,59	94,13

Figuur 1. Outcome rates ten opzichte van surveyjaar, met regressielijnen

Noot: 1998 en 1999 zijn niet gebruikt voor de berekening van de regressielijnen.

De *response rate* ligt tussen 60,2% en 72,8% met een gemiddelde van 64,9% (zie tabel 3). De regressiecoëfficiënt van het enkelvoudige regressiemodel, waarbij de *response rate* voorspeld wordt op basis van het jaartal, is niet significant, ($F_{(1,16)}=0,66$; $p=0,429$). Over de volledige periode van twintig jaar is er dus geen significante lineaire stijging of daling van de *response rate*. Die stabiliteit van de algemene *response rate* gaat duidelijk in tegen de veelgemaakte uitspraak dat de *response rates* een dalende tendens vertonen.

De *cooperation rate*, die de *response rate* is voor de gecontacteerde steekprofeenheden, ligt, zoals verwacht kan worden, een paar procentpunten hoger (tussen 66,7% en 78,1% met een gemiddelde van 71,1%). Er is echter wel een significante lineaire daling van de *cooperation rate* door de jaren van 0,44 procentpunten per jaar ($F_{(1,16)}=17,25$; $p<0,001$; $b=-0,44$). Over de volledige periode van twintig jaar gaat dat om een daling van 8,8 procentpunten. De verklaring voor het verschil met de *response rate* moet gezocht worden bij de trend in de *contact rate*. Er is immers een significante lineaire stijging van de *contact rate* door de jaren van 0,40 procentpunten per jaar ($F_{(1,16)}=11,22$; $p=0,004$; $b=0,40$), of met andere woorden van 8 procentpunten over twintig jaar. De *contact rate* is trouwens vrij hoog (tussen 82,3% en 96% met een gemiddelde van 91,4%). Jaar na jaar wordt er een hoog percentage van de eenheden in de steekproef bereikt. De wijzigingen in de contactprocedure

(zoals de verhoging van het minimumaantal contacten) dragen daar ongetwijfeld toe bij.

Ten slotte hebben we nog de trend in het percentage dat weigert om mee te werken (*refusal rate*). Die belangrijke indicator van de bereidheid om mee te werken ligt tussen 13,3% en 26,6% met een gemiddelde van 21,2%. Voor de volledige periode is er een significante stijging van 0,50 procentpunten per jaar ($F_{(1,16)}=19,25$; $p<0,001$; $b=0,50$). Dat betekent dat globaal genomen over de volledige periode de *refusal rate* met 10 procentpunten gestegen is. Die trend sluit aan bij de veelgemaakte opmerking dat de bereidheid om mee te werken aan surveys afneemt.

4.2. Non-respons drop-offvragenlijst

Zoals eerder al beschreven, werd het face-to-facegedeelte van de SCV-survey in 2002 en van 2004 tot 2012 aangevuld met een schriftelijke drop-offvragenlijst. Daarvoor kan ook een specifiek responspercentage berekend worden. Het percentage respondenten dat de drop-offvragenlijst *spontaan* terugstuurt, ligt tussen 53,8% en 78,4%, met een gemiddelde van 67,2%. Het percentage dat de drop-offvragenlijst na één tot drie herinneringsbrieven uiteindelijk terugstuurt, ligt echter beduidend hoger, tussen 80,6% en 92,1%, met een gemiddelde van 87,8%. Er is wel een significante lineaire daling van dat percentage door de jaren van 0,86 procentpunten per jaar ($F_{(1,8)}=12,25$; $p=0,008$; $b=-0,86$). Dat betekent dat over een periode van elf jaar 9,5 procentpunten minder respondenten de drop-offvragenlijst uiteindelijk terugstuurden.

4.3. Resultaat eerste contactpoging

Aanvullend bij de vastgestelde trend van een stijgende *contact rate* kan ook worden nagegaan in welke mate de eerste contactpoging resulteert in een (afsprake voor een) interview. Ook dat kan beschouwd worden als een relevante responsindicator van het surveyklimaat op het individuele niveau. Het is immers duidelijk dat het surveyklimaat positiever beoordeeld kan worden als een interviewer bij een eerste contact een interview kan afnemen of een afspraak kan maken om het interview af te nemen op een later tijdstip. Daarom is het zinvol om te kijken naar de trend van het percentage eerste contacten dat resulteert in een afgewerkt interview of in een afspraak. Dat percentage ligt tussen 27,3% en 47,3%, met een gemiddelde van 35,4% (2000-2015). Er is een significante lineaire daling van het percentage eerste contacten dat resulteert in een (afsprake voor een) interview door de jaren van 0,72 procentpunten per jaar ($F_{(1,14)}=15,77$; $p=0,001$; $b=-0,72$). Over de beschreven periode van zeventien jaar betekent dat een daling van 12 procentpunten. Ook

op basis van deze indicator blijkt dat het moeilijker wordt om op een vlotte wijze medewerking te krijgen van de respondenten. Ook dat is een indicatie dat het surveyklimaat er niet op lijkt te verbeteren.

4.4. Participatie in een vergelijkbaar interview in de toekomst

Zoals reeds eerder vermeld, werden vanaf 2000 op het einde van het interview aan de respondenten een aantal vragen gesteld over het interview waaraan ze hadden deelgenomen en over het belang en het nut van surveys in het algemeen. Zo werd er onder andere gevraagd of ze zouden meewerken of weigeren om mee te werken aan een vergelijkbaar interview als hen dat nog eens gevraagd zou worden. Een overgrote meerderheid van de respondenten zou in de toekomst opnieuw meewerken aan een vergelijkbaar interview (gemiddeld 84,2%). Dat percentage is over de jaren heen (2000-2016) opvallend stabiel (minimum: 81,6%; maximum: 87,5%) en vertoont geen dalende of stijgende trend ($F_{(1,14)}=0,35$; $p=0,561$). Meewerken aan het interview heeft zeker geen nefaste gevolgen voor medewerking aan vergelijkbare interviews. Wel moet daarbij worden opgemerkt dat deze vraag alleen beantwoord werd door respondenten en niet door non-respondenten. Verder gaat het om een intentie die niet noodzakelijk iets zegt over feitelijk toekomstig gedrag. Bij de groep die beweert opnieuw te zullen meewerken, stuurt wel gemiddeld genomen 87,4% de drop-offvragenlijst terug (minimum: 78,7%; maximum: 93,4%). Bij de groep die zou weigeren om mee te werken, ligt dat percentage 10 procentpunten lager (gemiddelde: 77,4%; minimum: 67,1%; maximum: 85,7%). Er is dus waarschijnlijk een sterke correlatie tussen de intentie om nog eens deel te nemen en het uiteindelijke gedrag.

4.5. Besluit responsindicatoren

De algemene beschrijving van de responsindicatoren laat een genuanceerd beeld zien. Enerzijds is het participatiepercentage in de beschouwde periode vrij stabiel en lijkt er geen verandering in de mate waarin respondenten opnieuw zouden meewerken aan een vergelijkbare survey. Anderzijds stijgt het percentage weigeraars en daalt het percentage steekprofeenheden dat meewerkt, zowel aan de face-to-facevragenlijst als aan de drop-offvragenlijst. Daarnaast resulteert de eerste contactpoging steeds minder in een (afspraak voor een) interview. Verder zien we dat het percentage gecontacteerden is toegenomen en vrij hoog is. De stijging van het contactpercentage is wellicht het gevolg van een toename van het aantal contactpogingen en een verbetering van de contactstrategieën. Het lijkt er dus op dat de responspercentages op peil kunnen worden gehouden als er voldoende geïnvesteerd wordt in de contactprocedure en in de opvolging van het veldwerk. In de volgende

paragraaf beschrijven we bij een aantal indicatoren de trend in de geleverde inspanningen tijdens het veldwerk.

5. Analyse van de trend in de inspanningen tijdens het veldwerk

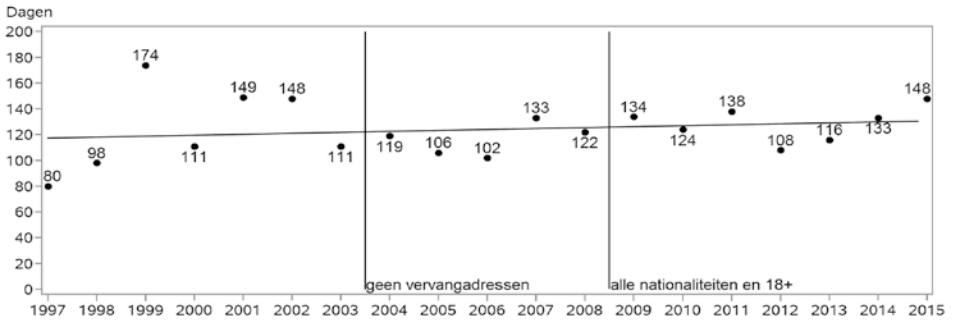
De inspanningen die tijdens het veldwerk moeten worden geleverd om de deelname aan een survey te maximaliseren, kunnen beschouwd worden als organisatorische indicatoren van het surveyklimaat. Die indicatoren kunnen in principe zeer divers zijn. In deze bijdrage beperken we ons tot vier van die indicatoren: de lengte van het veldwerk, het aantal interviewers dat tijdens het veldwerk wordt ingezet, het gemiddelde aantal contactpogingen en het aantal non-respondenten dat opnieuw wordt benaderd.

5.1. Duur van het veldwerk

Een eerste organisatorische indicator die informatief is voor de moeite die gedaan moet worden om het vooropgestelde aantal interviews te realiseren, is de duur van het veldwerk. Een lange veldwerkperiode is meestal een indicatie van een moeizaam verloop en impliceert doorgaans meer inspanningen. Het veldwerk moet gedurende een langere tijd opgevolgd worden en tijdens de laatste weken van het veldwerk moeten er soms veel inspanningen geleverd worden (bijvoorbeeld de organisatie van herbenaderingen) om slechts een gering aantal extra interviews te realiseren.

Over de volledige periode is het aantal te realiseren interviews in het kader van de SCV-survey stabiel gebleven (1.500) en is het veldwerk jaarlijks uitgevoerd in de maanden maart tot en met augustus. De duur van de veldwerkperiode verschilt echter van jaar tot jaar. De duur kan geëvalueerd worden van 1997 tot 2015. Voor 1996 zijn er geen gegevens beschikbaar (zie figuur 2). De gemiddelde duur bedraagt 123,89 dagen (18 weken). De kortste veldwerkperiode is 80 dagen (11 weken) in 1997. De langste veldwerkperiode is meer dan het dubbele en bedraagt 174 dagen (25 weken) in 1999. De combinatie van de survey met het Tijdsbudgetonderzoek verklaart wellicht de lange veldwerkperiode in 1999. Daardoor werd de uitvoering van de survey aanzienlijk verzwaard. Verder zien we in de eerste jaren een grote variabiliteit in de duur van het veldwerk. Vanaf 2003 is de veldwerkdur maar min of meer gestabiliseerd. Er is geen sprake van een stijging of daling van het aantal dagen veldwerk door de jaren ($F_{(1,17)}=0,61$; $p=0,444$).

Figuur 2. De duur van het veldwerk (aantal dagen) ten opzichte van het surveyjaar, met regressielijn

5.2. Aantal ingezette interviewers

Het is merkwaardig dat de duur van het veldwerk over de jaren heen niet is afgenomen. Het aantal ingezette interviewers is immers wel toegenomen. Het inzetten van meer interviewers vergt bijkomende inspanningen voor selectie, training en opvolging. De eerste drie jaren ligt het aantal ingezette interviewers tussen 47 en 56 (zie figuur 3). In 1999 is er een sprong en daarna ligt dat aantal voor drie jaar tussen 81 en 95. Vanaf 2002 wordt een minimum van 100 interviewers vooropgesteld in het bestek voor de veldwerkorganisatie. Dat minimum wordt systematisch bereikt tot en met 2008. Vanaf 2009 ligt het aantal interviewers onder de 100, met uitzondering van 2012 en 2015. Het lijkt erop dat het voor veldwerkorganisaties de laatste jaren moeilijker is om in voldoende interviewers (minimaal 100) te voorzien.

De toename van het aantal interviewers heeft er dus niet voor gezorgd dat de tijd die nodig is om het veldwerk af te ronden, is verminderd. De toename heeft de veldwerkduur alleen gestabiliseerd. Verder is het opmerkelijk dat er vier maanden nodig zijn om ongeveer 1.500 interviews af te nemen. Met 100 interviewers betekent dat dat een interviewer gemiddeld slechts één interview per week afwerkt. Een en ander wijst erop dat de veldwerkcapaciteit (aantal beschikbare interviewers en de intensiteit waarmee ze kunnen worden ingezet) in de beschouwde periode eerder beperkt is.

Bij het gemiddelde van één interview per week per interviewer moet wel de nuancering gemaakt worden dat het aantal afgenomen interviews per week gedurende de hele veldwerkperiode duidelijke schommelingen vertoont. In sommige weken zijn de interviewers actief bezig met het afnemen van interviews, in andere weken (bijvoorbeeld na hun eerste drie interviews of na het afwerken van hun eerste set) ligt hun werk stil omdat ze moeten wachten op feedback van de SVR of op nieuwe adressen.

Figuur 3. Aantal ingezette interviewers ten opzichte van het surveyjaar, met referentielijn 100

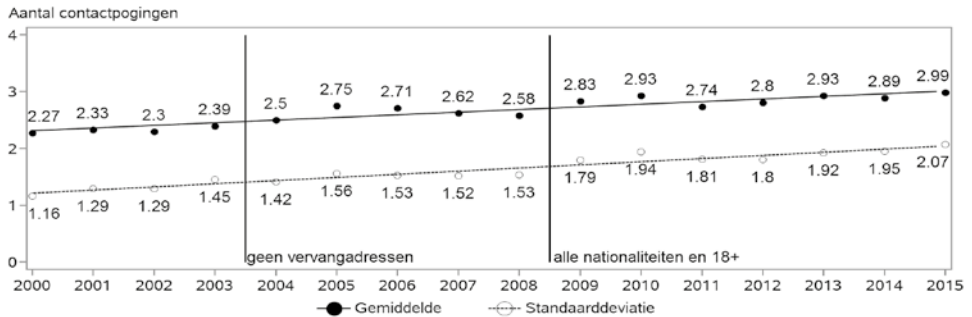
5.3. Gemiddeld aantal contactpogingen per respondent om tot een eindresultaat te komen

Naast het resultaat van de eerste contactpoging als indicator van hoe gemakkelijk het is om afgewerkte interviews te realiseren, kunnen we kijken naar het aantal contactpogingen dat gemiddeld gezien nodig is om tot een eindresultaat te komen voor een eenheid in de steekproef. We beperken ons daarbij tot de contactpogingen van de eerste interviewer. Hoe meer contactpogingen er gemiddeld gezien nodig zijn om tot een eindresultaat te komen, hoe meer inspanningen er geleverd moeten worden om het veldwerk af te ronden en hoe minder positief we het surveyklimaat kunnen evalueren. Om het gemiddelde aantal contactpogingen te berekenen, zijn er gegevens beschikbaar van 2000 tot en met 2015. In de contactdata van 2007 is het niet mogelijk om te achterhalen bij welke contactpoging de herbenadering door een tweede interviewer is gestart. Daarom worden voor 2007 alleen de respondenten bij wie er geen herbenadering is geweest, meegenomen in de analyses.

Het gemiddelde van het gemiddelde aantal contactpogingen per respondent per surveyjaar is 2,66 (minimum: 2,27; maximum: 2,99) (zie figuur 4). Het resultaat van de enkelvoudige regressieanalyse, waarbij het gemiddelde aantal contactpogingen wordt voorspeld op basis van het jaartal, is significant, $F_{(1,14)}=74,71$; $p<0,0001$; $b=0,05$. Er is een significante lineaire stijging van het gemiddelde aantal contactpogingen van 0,05 contactpogingen per jaar. In de eerste jaren zijn er gemiddeld gezien iets meer dan twee contactpogingen, in de laatste jaren zijn het er bijna drie. Dat is opnieuw een indicatie voor de grotere inspanningen die moeten worden geleverd om het veldwerk af te ronden met een responspercentage dat 'voldoende hoog' is. Ook de standaarddeviatie van het gemiddelde aantal contactpogingen is door de jaren

toegenomen ($F_{(1,14)}=175,67; p<0,0001; b=0,06$). Dat wijst erop dat de verschillen tussen gemakkelijk contacteerbare eenheden en moeilijk contacteerbare eenheden zijn toegenomen.

Figuur 4. Gemiddeld aantal contactpogingen van de eerste interviewer om tot een eindresultaat voor een steekprofeenheid te komen per surveyjaar

5.4. De hoeveelheid en de effectiviteit van de herbenaderingen

Vanaf 2007 werden initiële non-respondenten opnieuw benaderd door een andere interviewer. De wijze waarop die non-respondenten geselecteerd werden, verschilt van jaar tot jaar. Verder zijn er grote schommelingen in het percentage steekprofeenheden waaraan een nieuwe interviewer werd toegewezen (zie tabel 4). In sommige jaren gebeurde dat bij een klein percentage (6% in 2007 en 2013), in andere jaren bij een veel groter percentage (30% in 2010 en 2015). Naast de verschillen in hoeveelheid zien we duidelijke verschillen in het succes van de herbenaderingen. Het percentage herbenaderingen dat resulteert in een afgewerkt interview, is zeer variabel met een minimum van 14,8% (2015) en een maximum van 31% (2012). Er lijkt een negatief verband te zijn tussen de hoeveelheid herbenaderingen en de succesratio van de herbenaderingen. Een mogelijke verklaring is dat in sommige jaren een klein aantal non-respondenten (alleen de 'gemakkelijke' cases) herbenaderd is, met een hoge succesratio tot gevolg, terwijl in andere jaren een groot aantal non-respondenten (zowel de 'gemakkelijke' als de 'moeilijke' cases) herbenaderd is, met een lagere succesratio tot gevolg.

De toename van het aantal afgewerkte interviews tijdens de herbenadering ten opzichte van het totale aantal gebruikte steekprofeenheden is eerder gering en ligt tussen 1,45 (2007) en 6,09 (2010) procentpunten. Het toepassen van de procedure van herbenaderingen heeft dus een beperkt maar positief effect op de *response rates*.

Tabel 4. Herbenaderingen 2007–2015

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Totaal	2.340	2.321	2.383	2.365	2.521	2.539	2.541	2.581	2.529
Herbenadering	140	287	381	703	451	390	151	254	766
	6,0%	12,4%	16,0%	29,7%	17,9%	15,4%	6,0%	9,8%	30,3%
Succes herbenadering	34	64	95	144	122	121	45	62	113
	24,3%	22,3%	24,9%	20,5%	27,1%	31,0%	29,8%	24,4%	14,8%
Toename respons	1,45pp	2,76pp	3,99pp	6,09pp	4,84pp	4,77pp	1,77pp	2,40pp	4,47pp

Het lijkt erop dat veldwerkorganisaties de nodige graden van vrijheid krijgen bij de implementatie van dit onderdeel van het veldwerk. De organisatie van herbenaderingen vergt heel wat inspanningen en wordt beschouwd als een werkwijze om de vooropgestelde 1.500 gerealiseerde interviews alsnog te behalen, in combinatie met een 'aanvaardbare' *response rate*. Het gebruik van herbenaderingen zorgt er dus voor dat de *response rates* niet dalen, maar op een aanvaardbaar niveau stabiliseren.

5.5. Besluit organisatorisch niveau surveyklimaat

De duur van het veldwerk is stabiel door de jaren en lijkt niet afhankelijk te zijn van het aantal ingezette interviewers. Dat aantal is in de beginjaren geleidelijk verhoogd, maar de duur van het veldwerk is onveranderd gebleven. Verder is er veel tijd nodig om het vooropgestelde aantal interviews te bereiken. Afhankelijk van de wijze waarop het veldwerk georganiseerd wordt, kunnen de interviewers gemiddeld één interview per week afwerken. Dat kan niet beschouwd worden als een hoge werklast. Toch blijkt het voor de veldwerkorganisatie de laatste jaren moeilijk om het vooropgestelde aantal van 100 interviewers te vinden. Wat betreft het organisatorische niveau van het surveyklimaat, zijn er moeilijkheden om voldoende interviewer capaciteit te vinden. Door de jaren is het gemiddelde aantal contactpogingen dat nodig is per steekproefeenheid, gestegen, wat ook wijst op een verslechtering van het surveyklimaat. Het werken met herbenaderingen heeft een positief effect op de *response rates*, maar vraagt een grote inspanning van de veldwerkorganisatie. Het lijkt erop dat de veldwerkorganisaties de procedure van herbenaderingen in verschillende rondes anders toepassen, afhankelijk van de werkwijze die voor hen in een bepaalde ronde het meest voordelig is.

Slotbeschouwingen

Het uitgangspunt van deze bijdrage is dat het surveyklimaat het best getypeerd kan worden op basis van verschillende indicatoren, die zowel betrekking hebben op de individuele, de organisatorische als de algemeen maatschappelijke aspecten die relevant zijn bij de uitvoering van een survey. De gepresenteerde resultaten in verband met de individuele en de organisatorische dimensie ondersteunen de wenselijkheid van de multidimensionele benadering. Als we louter gebruikmaken van een zeer partiële benadering op basis van een globale *response rate*, stellen we vast dat het surveyklimaat in Vlaanderen vrij stabiel is. De *response rate* van de SCV-survey was de voorbije 20 jaar vrij constant en ligt rond de 65%. In vergelijking met andere surveys (bijvoorbeeld European Social Survey), kan dat beschouwd worden als een zeer goed resultaat. Algemeen genomen is de houding van de respondenten ten aanzien van surveys positief. Onderliggend zijn er twee factoren te onderscheiden: 'surveywaarde' en 'surveykosten'. Respondenten vinden surveys behoorlijk waardevol en ook de investering (kosten) om eraan deel te nemen, vinden ze redelijk. De opinies over die twee aspecten van een survey zijn in de beschouwde periode vrij stabiel gebleven.

De andere surveyklimaatindicatoren laten echter zien dat onder dat ogenschijnlijk stabiele oppervlak duidelijke aanwijzingen zijn van een verslechterend klimaat, en dat er steeds meer inspanningen moeten worden geleverd om te komen tot een resultaat dat aan de kwaliteitsvereisten voldoet. Voorbeelden daarvan zijn een stijgende *refusal rate*, een dalende *cooperation rate*, daling in het succes van de eerste contactpoging, toename van het gemiddelde aantal contactpogingen en het minder (spontaan) terugsturen van drop-offvragenlijsten. Op het organisatorische niveau wordt geprobeerd om die negatieve trend op te vangen, bijvoorbeeld door het minimumaantal contactpogingen op te trekken en door de procedure van herbenaderingen op te starten. Zo lijkt het aannemelijk dat door de toegenomen inspanningen van de interviewers bij de contactprocedure de daling van de bereidheid van de respondenten gecompenseerd kon worden en dat mede daardoor de algemene *response rates* op peil gebleven zijn.

Afgezien van de beginjaren (1996-1999) zijn er bij de indicatoren geen bruuske stijgingen of dalingen waar te nemen. De wijzigingen in het design van de SCV-survey (populatieomschrijving in 2009 en steekproefprocedure in 2004) lijken weinig impact te hebben gehad op die trends. De vastgestelde trends zijn geleidelijk en slechts waarneembaar omdat we beschikken over een lange observatieperiode. Dat laatste illustreert de grote waarde van 'repeated' cross-sectionele surveys in het algemeen en van de SCV-survey in het bijzonder.

De schommelingen in de *response rates* in de beginjaren van de SCV-survey maken duidelijk dat de organisatie, implementatie en opvolging van het veldwerk belangrijk zijn voor de uiteindelijke kwaliteit van de resultaten van het veldwerk. Op basis van de ervaring die is opgedaan tijdens de eerste jaren waarin de survey werd georganiseerd, werden vanaf 2000 bij de uitvoering van de SCV-survey veel striktere procedures gehanteerd. Dat heeft ongetwijfeld bijgedragen tot de stabilisatie van de resultaten van het veldwerk. De *outcome rates*, en dus indirect het surveyklimaat, zijn vanuit de organisatorische dimensie beïnvloedbaar en mogen niet beschouwd worden als een algemeen maatschappelijk gegeven dat een surveyonderzoeker moet ondergaan.

Het goed gedocumenteerde beeld dat is verkregen vanuit een multidimensionele benadering van het surveyklimaat, doet vermoeden dat het in de toekomst niet gemakkelijker zal worden om face-to-facesurveys te organiseren die voldoen aan bepaalde kwaliteitsvereisten. De vraag rijst of er nog organisatorische marge is om de kwaliteit van surveys zoals de SCV-survey op peil te houden of zelfs te verbeteren. Bij het beantwoorden van die vraag lijkt het belangrijk om voldoende aandacht te hebben voor de interviewcapaciteit. Daarmee wordt bedoeld dat er een voldoende groot aantal goed opgeleide interviewers beschikbaar moet zijn. Interviewers spelen immers een centrale rol bij het uitvoeren van dergelijk onderzoek. Aangezien een toenemende groep personen weigert om mee te werken, is het wenselijk om tijdens de training van interviewers meer aandacht te besteden aan de wijze waarop interviewers moeten reageren op personen die hun medewerking in eerste instantie weigeren. Het is immers niet voldoende dat de interviewers veel inspanningen leveren om de geselecteerde personen te bereiken. De interviewers moeten hen ook kunnen overtuigen om deel te nemen aan het interview. Het is daarbij belangrijk dat de interviewer een 'redelijk' of een 'haalbaar' verzoek tot medewerking kan doen. De duurtijd van het interview en een eventuele beloning om mee te werken, zijn in die context belangrijk.

Het vergroten van de interviewcapaciteit, het optimaal laten verlopen van de contactprocedure, het vergroten van de overtuigingscapaciteit van de interviewers en een correcte vergoeding voor hun geleverde inspanningen zijn ongetwijfeld belangrijke aandachtspunten om in het huidige surveyklimaat kwaliteitsvolle surveys uit te voeren. Wellicht zal dat niet voldoende zijn om de kwaliteit van surveys in Vlaanderen op peil te houden. Bijkomende inspanningen en investeringen in het gebruik van nieuwe technologie bij het opvolgen van diverse aspecten van de veldwerkactiviteiten zijn noodzakelijk om indien nodig op een effectieve en efficiënte wijze te kunnen bijsturen (*responsive design*). Daarbij kan gedacht worden aan het realtime opvolgen van de activiteiten van de interviewers en de verzamelde data aan de hand van een dashboard. Die bijkomende investeringen zullen ongetwijfeld als gevolg hebben dat de kostprijs van kwaliteitsvolle surveys in de toekomst zal stijgen.

Bibliografie

The American Association for Public Opinion Research. (2015). *Standard Definitions: Final Dispositions of Case Codes and Outcome Rates for Surveys*, 8th edition, AAPOR.

Barbier, S., Loosveldt, G. & Carton, A. (2015). *Het surveyklimaat in Vlaanderen: een analyse op basis van de SCV-surveys*. Brussel: Vlaamse overheid, Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Methoden en Technieken, 2015/5.

Beullens, K., Stoop, S., Loosveldt, G. & Vandenplas, C. (2014). *Response rates in the European Social Survey: In- or decreasing? Or a matter of the fieldwork efforts?* Nonresponse Workshop, Reykjavik, 2-4 September 2014.

Bradburn, N. (1992). Presidential address, a response to the nonresponse problem. In: *Public Opinion Quarterly*, 56 (3), 391-397.

de Heer, W. (1999). International response trends: Results of an international survey. In: *Journal of Official Statistics*, 15, 129-142.

de Leeuw, E. & de Heer, W. (2002). Trends in household nonresponse: A longitudinal and international comparison. In: Groves, R., Dillman, D., Eltinge, J. & Little, R. (Eds.). *Survey nonresponse*. New York: Wiley, 41-54.

Groves, R.M. & Couper, M. (1998). *Nonresponse in Household Interview Surveys*. New York: Wiley.

Kim, J., Gershensom, C., Glaser, P. & Smith, T.W. (2011). The polls-trends. Trends in surveys on surveys. In: *Public Opinion Quarterly*, 75(1), 165-191.

Loosveldt, G. (2013). Unit Nonresponse and Weighting Adjustments: A Critical Review Discussion. In: *Journal of Official Statistics*, 29 (3), 367-370.

Loosveldt, G. & Storms, V. (2003). Peilen in Vlaanderen. De houding van de Vlaming t.a.v. surveyonderzoek. In *Vlaanderen Gepeild!* Brussel: ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 347-370.

Loosveldt, G. & Storms, V. (2008). Measuring public opinions about surveys. In: *International Journal of Public Opinion Research*, 20(1), 74-89.

Lijst van basisdocumentaties en procesevaluaties 1996–2015

Carton, A. & Loosveldt, G. (2000). *Basisdocumentatie: Culturele verschuivingen in Vlaanderen 1996*. Leuven: afdeling Dataverzameling en Analyse, Departement Sociologie, KU Leuven.

Carton, A. & Loosveldt, G. (2000). *Basisdocumentatie: Culturele verschuivingen in Vlaanderen 1997*. Leuven: afdeling Dataverzameling en Analyse, Departement Sociologie, KU Leuven.

Carton, A. & Loosveldt, G. (2000). *Basisdocumentatie: Culturele verschuivingen in Vlaanderen 1998*. Leuven: afdeling Dataverzameling en Analyse, Departement Sociologie, KU Leuven.

Carton, A. & Loosveldt, G. (2000). *Basisdocumentatie: Culturele verschuivingen in Vlaanderen 1999*. Leuven: afdeling Dataverzameling en Analyse, Departement Sociologie, KU Leuven.

Carton, A. & Loosveldt, G. (2000). *Basisdocumentatie: Culturele verschuivingen in Vlaanderen 2000*. Leuven: afdeling Dataverzameling en Analyse, Departement Sociologie, KU Leuven.

De Vacht, S. & Loosveldt, G. (2000). *Procesevaluatie van de dataverzameling in het kader van het meetinstrument: Culturele verschuivingen in Vlaanderen 2000*. Leuven: afdeling Dataverzameling en Analyse, Departement Sociologie, KU Leuven.

De Vacht, S. & Loosveldt, G. (2001). *Basisdocumentatie: Culturele verschuivingen in Vlaanderen 2001*. Leuven: afdeling Dataverzameling en Analyse, Departement Sociologie, KU Leuven.

De Vacht, S. & Loosveldt, G. (2001). *Procesevaluatie van de dataverzameling in het kader van het meetinstrument: Culturele verschuivingen in Vlaanderen 2001*. Leuven: afdeling Dataverzameling en Analyse, Departement Sociologie, KU Leuven.

Carton, A., Hegemann, L. & Van Geel, H. (2002). *Basisdocumentatie: Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen 2002*. Brussel: ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, administratie Planning en Statistiek.

Carton, A., Verbelen, J. & Van Geel, H. (2004). *Basisdocumentatie: Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen 2003*. Brussel: ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, administratie Planning en Statistiek.

Carton, A., Van Geel, H. & De Pelsemaeker, S. (2005). *Basisdocumentatie: Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen 2004*. Brussel: ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, administratie Planning en Statistiek.

Carton, A., Vander Molen, T., Pickery, J. & Van Geel, H. (2006). *Basisdocumentatie: Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen 2005*. Brussel: Vlaamse overheid, Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Technisch rapport 2006/1.

Carton, A., Vander Molen, T. & Pickery, J. (2007). *Basisdocumentatie: Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen 2006*. Brussel: Vlaamse overheid, Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Technisch rapport 2007/2.

Carton, A., Vander Molen, T. & Pickery, J. (2008). *Basisdocumentatie: Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen 2007*. Brussel: Vlaamse overheid, Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Technisch rapport 2008/3.

Carton, A., Vander Molen, T. & Pickery, J. (2009). *Basisdocumentatie: Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen 2008*. Brussel: Vlaamse overheid, Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Technisch rapport 2009/2.

Carton, A., Vander Molen, T. & Pickery, J. (2010). *Basisdocumentatie: Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen 2009*. Brussel: Vlaamse overheid, Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Methoden & Technieken 2010/4.

Carton, A., Vander Molen, T. & Pickery, J. (2012). *Basisdocumentatie: Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen 2010*. Brussel: Vlaamse overheid, Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Methoden & Technieken 2012/4.

Carton, A., Vander Molen, T. & Pickery, J. (2013a). *Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen 2011. Methodologisch-technisch rapport en procesevaluatie van de dataverzameling*. Brussel: Vlaamse overheid, Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Methoden & Technieken 2013/3.

Carton, A., Vander Molen, T. & Pickery, J. (2013b). *Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen 2012. Methodologisch-technisch rapport en procesevaluatie van de dataverzameling*. Brussel: Vlaamse overheid, Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Methoden & Technieken 2013/5.

Carton, A., Vander Molen, T. & Pickery, J. (2014). *Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen 2013. Methodologisch-technisch rapport en procesevaluatie van de dataverzameling*. Brussel: Vlaamse overheid, Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Methoden & Technieken 2014/3.

Carton, A., Vander Molen, T. & Pickery, J. (2015). *Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen 2014. Methodologisch-technisch rapport en procesevaluatie van de dataverzameling*. Brussel: Vlaamse overheid, Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Methoden & Technieken 2015/4.

Carton, A., Vander Molen, T. & Pickery, J. (2017). *Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen 2015. Methodologisch-technisch rapport en procesevaluatie van de dataverzameling*. Brussel: Vlaamse overheid, Departement Kanselarij en Bestuur, Studiedienst Vlaamse Regering, SVR-Methoden & Technieken 2017/x (in voorbereiding).

De SCV-survey als maatstaf voor maatschappelijke ontwikkelingen

Ann Carton, Jan Pickery en Dries Verlet

De survey *Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen* (SCV-survey) is ontwikkeld om op een trendmatige wijze de veranderingen in sociaal-culturele waarden, attitudes en gedragingen in kaart te brengen. We mogen niet blind zijn voor het feit dat elke meting, dus ook een grootschalige survey, ons een bril voorhoudt bij het observeren van het maatschappelijke leven. Met de woorden van Billiet: 'Het meetinstrument bepaalt in aanzienlijke mate wat in de sociale werkelijkheid geobserveerd (kan) worden'. Rekening houdend daarmee kan die bril ons niettemin heel veel leren.

Als we de voorbije 20 jaargangen beschouwen, zien we een grote continuïteit in aanpak. Dat blijkt eerst en vooral uit de opzet. De keuze was en bleef om op een gestandaardiseerde manier gestructureerde vragen te stellen aan een weloverwogen, maar bovenal toevallige steekproef van respondenten. Zo konden we veralgemeningen formuleren voor de onderzochte populatie. De voorbije 20 jaar waren er een aantal wijzigingen in de steekproeftrekking en de afbakening van de onderzoekspopulatie, maar het idee om Nederlandstalige inwoners van het Vlaamse en het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest te bevragen op basis van een gestructureerde vragenlijst met grotendeels gesloten vragen bleef overeind. In de bijdrage over het surveyklimaat zijn de nuances in de steekproeftrekking en de gehanteerde procedure terug te vinden.

Van bij de start van de SCV-survey werd bewust gekozen voor zogenaamde herhaalde cross-secties, waarbij ieder jaar een nieuwe steekproef wordt getrokken. Een panelstudie, waarbij dezelfde groep over een langere tijd gevolgd wordt, heeft een aantal voordelen, vooral voor causaal onderzoek. Rekening houdend met de functie van de survey bij het beschrijven van maatschappelijke evoluties, wogen die voordelen niet op tegen de nadelen, zoals uitval, mogelijke test-retesteffecten en de kostprijs om een panel op te zetten en in stand te houden.

We hebben altijd geopteerd voor een face-to-facebevraging. In het hoofdstuk over de analyse van de interviewereffecten wordt die keuze bijgetreden. De keuze voor een face-to-facebevraging is evenwel niet evident. Deze methode om data te verzamelen resulteert immers in een lange doorlooptijd. Louter

om praktische redenen bedraagt de tijd tussen de start van de bevraging en de oplevering van de data doorgaans een zestal maanden. Dat valt al bij al nog mee gezien de procedures die we doorlopen. In tegenstelling tot het verzamelen van data via de telefoon, de post en zeker via het web blijft een face-to-facebevraging ook een dure methode. Daarnaast vergt het een complexere organisatie om de data te verzamelen. Het is belangrijk dat de interviewers goed getraind zijn zodat de dataverzameling gestandaardiseerd verloopt. Bovendien heeft de spreiding van de contactnames in heel Vlaanderen organisatorisch de nodige voeten in de aarde. Verder is de opvolging van het veldwerk, zowel door de veldwerkbureaus als door de Studiedienst, onontbeerlijk bij het staven van de kwaliteit van de data. Al die elementen zorgen ervoor dat de kostprijs oploopt.

Daartegenover staan een aantal belangrijke voordelen. Deze manier van werken laat toe om relatief veel data per respondent te verkrijgen. Zo kunnen we grondig een aantal waarden, houdingen en gedragingen met de nodige nuances bevragen. De gehanteerde contactprocedure zorgt ook voor een hoge respons. Bovendien kunnen we de kwaliteit van zowel de geplande als de gerealiseerde steekproef in kaart brengen. Een belangrijke vraag voor de toekomst is of de vrij constante respons van om en bij de 65% haalbaar blijft en tegen welke prijs. Een goede algemene respons impliceert niet automatisch een goede itemrespons. De bijdrage over de analyse van onvolledige gegevens toont aan dat de SCV-survey die test goed doorstaat.

Met deze nabeschuiving willen we geen samenvatting geven van de verschillende bijdragen aan dit boek. Zo'n samenvatting doet onrecht aan de rijkdom van de SCV-data. Die rijkdom danken we niet alleen aan de inhoudelijke deskundigen bij de Vlaamse overheid, maar ook aan de talloze academici binnen en buiten het wetenschappelijk begeleidingscomité. Zij staan mee garant voor de wetenschappelijke en maatschappelijke waarde van de data.

Het ontwerp van de vragenlijst is elk jaar opnieuw een moeilijke klus, waarbij zowel inhoudelijke, strategische, wetenschappelijke als andere afwegingen een rol spelen. Het aantal vragen die mensen van binnen en buiten de Vlaamse overheid suggereren, is doorgaans veel te groot omdat de ruimte beperkt is bij een kwaliteitsvolle bevraging. Een bijkomende schriftelijke vragenlijst die de interviewer achterlaat bij de respondent, kan daar maar gedeeltelijk aan tegemoetkomen. Er moeten keuzes worden gemaakt, rekening houdend met de geest van (en het budget voor) de SCV-survey. Ondanks het jaarlijkse puzzelwerk om een goede vragenlijst op te stellen, kunnen we met een zekere tevredenheid terugblikken op de inhoudelijke invulling ervan gedurende de voorbije 20 jaar. Zoals aangegeven in de bijdrage over de achtergrond en va-

lorisatie werd vanaf 2001 vastgehouden aan een drieledige structuur van de vragenlijst. Naast een vast en een variabel gedeelte wordt er voorzien in een gedeelte dat twee- tot driejaarlijks aan bod komt.

De Studiedienst Vlaamse Regering volgt de uitvoering van de dataverzameling en de praktische organisatie altijd grondig op. Wellicht wekt dat nu en dan enige wrevel op bij de onderzoeksbureaus en de interviewers die het eigenlijke veldwerk vorm geven. We vinden een dergelijke kwaliteitscontrole echter noodzakelijk, met alle respect voor de praktische en economische haalbaarheid van de gestelde eisen. De investering van tijd en middelen in de training en opvolging van (al dan niet nieuwe) interviewers is essentieel voor een kwaliteitsvolle survey. Bovendien zorgt die opvolging voor een gestandaardiseerd verloop, wat de vergelijkbaarheid ten goede komt. De analyse van de interviewereffecten sterkt ons in onze aanpak.

Bij de resultaten van de SCV-survey zijn trends en verschuivingen in waarden en gedragingen belangrijker dan absolute cijfers. Die trends kunnen uiteraard alleen onderzocht worden met de nodige continuïteit in de vraagstelling door de tijd heen. De voorwaarde is evenwel dat de vragen relevant blijven. We moeten alert blijven voor de noodzaak om hier en daar een vraag bij te stellen, bijvoorbeeld bij vragen over mediagebruik. Ook op die manier bewaken we de maatschappelijke en wetenschappelijke relevantie van het meetinstrument en de data die dat oplevert.

Verder moeten we ons hoeden voor al te gratuite conclusies op grond van één enkele vraag in de vragenlijst. Zo leren we uit de bijdrage over de evolutie van de betrokkenheid bij de katholieke kerk dat omzichtig omgegaan moet worden met de selectie van enkelvoudige indicatoren. We moeten waakzaam blijven voor de mate waarin we met enkele indicatoren complexe en moeilijk te meten concepten toch in kaart kunnen brengen.

Sommige gedragingen en attitudes vertonen duidelijke verschuivingen door de tijd heen. De analyses over de houding tegenover holebi's en holebiseksualiteit leren ons dat de opinies in onze samenleving grondig gewijzigd zijn. Ook op het vlak van informele sociale contacten stellen we verschuivingen vast. Zo leren we uit de bijdrage over verenigingen en vrijwilligers dat intense dagelijkse contacten met niet-inwonende familieleden en vrienden teruglopen. Contacten met de burens blijken daarentegen wel stand te houden. Ook de actieve deelname aan het verenigingsleven en het vrijwilligerswerk blijken de tand des tijds te doorstaan. Ondanks de titel van de survey zien we soms dus weinig of geen verschuivingen in longitudinale analyses. Ook de algemene levensvredeheid blijkt opvallend stabiel. De maatschappelijke veranderingen

veroorzaken vrijwel geen schommelingen in de appreciatie van het leven als geheel bij de hele populatie.

Data uit de SCV-survey vinden hun weg. Ze worden niet alleen veelvuldig gebruikt voor monitoring en studies door de Studiedienst Vlaamse Regering en ruimer door de Vlaamse overheid. Ook de academische wereld en studenten maken gebruik van de rijkdom aan data die op eenvoudig verzoek ter beschikking worden gesteld. Er is een gepoold databestand voor de periode 1996-2015 beschikbaar met bijna 1.000 variabelen die in verschillende jaren terugkomen en door de tijd heen vergelijkbaar zijn. Die databank bevat een schat aan informatie die toelaat om uitspraken te doen over opinies, percepties, waarden en gedragingen van 'de' Vlaming gedurende de laatste 20 jaar. De inhoudelijke bijdragen aan die studie vormen amper het topje van de ijsberg voor mogelijke analyses op dat materiaal. We kunnen ons niet van de indruk ontdoen dat er tal van andere mogelijkheden zijn om de data uit de survey nog beter te laten renderen.

Met de SCV-survey beschikken we over een meetinstrument dat toelaat om op geregelde tijdstippen de spreekwoordelijke vinger aan de maatschappelijke pols te houden. De maatschappelijke omgeving is constant in ontwikkeling. Veranderingen in gedragingen en attitudes proberen we in kaart te brengen door in die maatschappelijke omgeving een survey als maatstaf te hanteren. Ondanks doorwrochte procedures en kwaliteitseisen is die meting niet altijd even ideaal. Als we de maatstaf in het maatschappelijke zand houden, merken we soms een ophoping van wat zand ter hoogte van het meetinstrument. Dat neemt evenwel niet weg dat we op een geijkte manier poolshoogte nemen om op een maatschappelijk zinvolle en wetenschappelijk verantwoordde manier uitspraken te doen over een aantal waarden, houdingen en gedragingen in Vlaanderen.

Over de auteurs

Sara Barbier is master in de psychologie (KU Leuven) en werkt als onderzoeker bij het Centrum voor Sociologisch Onderzoek (KU Leuven). Zij is een van de drie nationale coördinatoren van de European Social Survey. Samen met haar collega's zorgt ze voor de implementatie en opvolging van het tweejaarlijkse veldwerk in België.

Koen Beullens (PhD) is senior onderzoeker bij het Centrum voor Sociologisch Onderzoek (KU Leuven). Hij verricht hoofdzakelijk onderzoek naar non-response en interviewervariantie in surveys. Hij is ook lid van het Central Coordination Team van de European Social Survey. Hij is verantwoordelijk voor het kwaliteitsassessment van die survey, zowel wat betreft de output als het proces van de opgeleverde data.

Jaak Billiet is sinds 2007 emeritus professor met opdracht aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen (KU Leuven). Hij doceerde er methoden van sociologisch onderzoek, data-analyse en methodologie van grootschalig comparatief surveyonderzoek. Zijn bijdrage aan dat laatste onderzoek, waarvoor hij internationaal gelauwerd werd, past hij toe op veranderingen in gedrag, attitudes en waardeoriëntaties, en op de relaties daartussen.

Luk Bral is socioloog van opleiding en senior adviseur bij de Studiedienst Vlaamse Regering van het Departement Kanselarij en Bestuur. Hij is projectleider voor diverse omgevingsmonitoren, waaronder het VRIND-rapport (Vlaamse Regionale Indicatoren) waarin jaarlijks de eerste resultaten van de SCV-survey worden opgenomen. Hij is ook deeltijds docent aan Odisee.

Marc Callens is licentiaat sociologie (VUB), master of statistics (KU Leuven) en doctor in de toegepaste economische wetenschappen (KU Leuven). Momenteel is hij als senior adviseur actief bij de Studiedienst Vlaamse Regering van het Departement Kanselarij en Bestuur.

Ann Carton is doctor in de sociale wetenschappen (KU Leuven, departement Sociologie) en werkt momenteel als senior adviseur bij de Studiedienst Vlaamse Regering van het Departement Kanselarij en Bestuur. Ze is projectleider van de jaarlijkse SCV-survey en contactpersoon voor ISSP in België/Vlaanderen.

Geert Loosveldt is als gewoon hoogleraar verbonden aan het Centrum voor Sociologie (CeSo) van de KU Leuven. Binnen dat centrum is hij verantwoordelijk voor de Survey Methodology Research Group. Zijn belangrijkste onderzoeksactiviteiten richten zich op de evaluatie van de kwaliteit van surveydata. Hij publiceerde daarover in tal van internationale tijdschriften (onder andere Survey Research Methods, Journal of Official Statistics, Journal of Survey Statistics and Methodology en Public Opinion Quarterly).

Geert Molenberghs is gewoon hoogleraar biostatistiek aan de UHasselt en de KU Leuven. Hij is directeur van het Interuniversitair Instituut voor Biostatistiek en Statistische Bio-informatica (I-BioStat). Hij verricht onderzoek naar herhaalde metingen,

klinische studies, ontbrekende gegevens en sensitiviteitsanalyse. Over die domeinen publiceerde hij verschillende boeken. Hij is ook gastdocent aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, de UAntwerpen en de Universidade de São Paulo.

Marie-Anne Moreas is licentiate in de psychologie en master of business administration. Ze werkt als organisatieondersteuner Vlaams statistiekbeleid bij de Studiedienst Vlaamse Regering van het Departement Kanselarij en Bestuur, waar ze ook de monitorproducten rond media en mediageletterdheid opvolgt.

Jo Noppe is doctor in de sociale wetenschappen (KU Leuven) en werkt momenteel bij de Studiedienst Vlaamse Regering van het Departement Kanselarij en Bestuur als adviseur sociale monitoring. Hij is verantwoordelijk voor de SVR-monitorproducten rond armoede, gelijke kansen en diversiteit.

Guy Pauwels is socioloog en gediplomeerd in de aanvullende studie bedrijfseconomie (KU Leuven). In 2010 behaalde hij het diploma van master of quantitative analysis in the social sciences. Sinds 2000 is hij bij de Studiedienst Vlaamse Regering van het Departement Kanselarij en Bestuur verantwoordelijk voor de opvolging van de beleidsdomeinen Cultuur, Jeugd en Sport. Hij werkt regelmatig mee aan artikels over sociaal-maatschappelijke thema's en sportparticipatie.

Jan Pickery is doctor in de sociale wetenschappen (KU Leuven, departement Sociologie). Hij werkt momenteel als adviseur bij de Studiedienst Vlaamse Regering van het Departement Kanselarij en Bestuur waar hij adviezen verstrekt over statistiektoepassingen en de kwaliteit van statistische data.

Trias Rakhmawati studeerde wiskunde aan de universiteit van Jakarta (Indonesië) en behaalde het masterdiploma statistiek aan de UHasselt. Ze is onderzoeksmedewerker bij I-BioStat en bestudeert methoden voor sensitiviteitsanalyse bij ontbrekende gegevens in complexe hiërarchische modellen. Daarnaast werkt ze mee aan de dienstverlenende projecten van het instituut.

Luc Van Ooteghem is hoogleraar economie en is verbonden aan de vakgroep Sociale Economie van de Faculteit Economie en Bedrijfskunde van de UGent. Hij geeft onderwijs en verricht onderzoek binnen het domein van sociaal-economisch beleid in functie van welvaart en welzijn. Hij is ook deeltijds onderzoeksleider bij het Onderzoeksinstituut voor Arbeid en Samenleving (HIVA) van de KU Leuven.

Elsy Verhofstadt is hoofddocent van de vakgroep Sociale Economie aan de Faculteit Economie en Bedrijfskunde van de UGent. Ze doceert methodologische en sociaal-economische vakken. Haar onderzoek focust op welzijnsmeting en evaluatie.

Dries Verlet is adviseur beleidsevaluatie bij de Studiedienst Vlaamse Regering van het Departement Kanselarij en Bestuur. Hij geeft er als methodologisch expert advies bij de toepassing van statistische en methodologische technieken. Hij is ook betrokken bij primaire dataverzameling. Daarnaast is hij gastdocent bij de opleiding Bestuurskunde en Publiek Management van de Faculteit Economie en Bedrijfskunde aan de UGent waar hij onderzoeksmethoden en data-analyse doceert.